

Тұрсынхан Бердалина

Үч Рауаны

Мұрсынхан Жакыпқызы (Сембаевна)
Бердалина

Жұр Рауаны

Өлеңдер,
әңгімелер,
аудармалар.

III КІТАП

Қарағанды – 2011

УДК 821.512.122

ББК 84 қаз 7-5

Б 45

Б 45 Т. Бердалина «Нұр рауаны» өлеңдер, аудармалар. –
Қарағанды «Tengri Ltd.», 2013,
3-кітап, – 240 б.

ISBN 978-601-80339-6-4

Андату.

Тұрсынхан Жақыпқызы (Сембаевна) Бердалина – ұлағатты ұстаз, елу жыл білім беру саласында еңбек еткен, ҚР Білім және Ғылым Министірлігінің марапатымен мадақталған, «Еңбек ардагері» медалінің иегері, Қазақстан Журналистер Одағының мүшесі және «Бейбітшілік Әлемі» халықаралық қазақ творчестволық бірлестегі Жазушылар Одағының мүшесі

«Нұр рауаны» жинағын балбөбектер мен желкілдеп өскен жастарға үлгі-өнеге болатын, біліміне ілім қосатын өлеңдерімен, жиған-терген, құлағына құйылған жаратылыстың жақұт сөздерімен ұсынады. Өлеңдері шынайы, шындығы салмақты да саналы. Сөзі сұлу. Қалқының ерекше өмір салтын, қасиетті қағидаларын жас өренге жандүниесімен жеткізеді. Керегінді ал, білгенінді қос, – дейді.

Данышпандар дариясының солмайтынын, шынайы шындықтың тозбайтынын паш етіп, ұсынады.

УДК 821.512.122

ББК 84 қаз 7-5

ISBN 978-601-80339-6-4

ISBN 978-601-7225-48-3

Бердалина Т., 2013

Алғысөз

Нұр Рауаны әр жүректі нурлы қуанышқа бөлейді.

Тұрсынхан Бердалина мамандығы бойынша орыс Филологиясының маман мұғалімі, аудармашы, ақын, қазақ тілінің беделін көтеруші азамат ана.

Кейінгі жылдар бойы қаламгерлікпен жүйелі айналысады. Негізінен алғанда естелік, һикаят, поэзия, тарихнама жанрларында мемлекеттік тілде жазатын ұстаздың шығармалары республикалық және жергілікті мерзімдік басылым беттерінде жиі жарияланады.

Тұрсынхан екі тілде бірдей педогогика және әдістеме тақырыбындағы: «Қазақ тілі, орыс тілі сабақтарында көрнекілік қолдану», «Вы в каждой школе смотрите с портрета», «Окушыларды қазақша дұрыс сөйлеу қабілетін жетілдірудің кейбір жолдары», «Дифференциялап оқыту әдісін орыс мектептеріндегі қазақ тілі сабақтарында қолдану» «Қ. Жұбанов – теңдесі жоқ тұлға», «Меңгеріле байланысқан сөз тіркестерін игерту арқылы оқушыны қазақша сөйлеуге үйрету», «Меңгеріле байланысқан сөз тіркесін оқыту», «Сөз туралы сөз айтсақ», «Меңгеріле байланысқан сөз тіркесін орыс тілді ортада оқыту», «Әлемге әйгілі – 1986», «Сандар сөйлейді», т.б. мақалалары республикалық «Русский язык в казахской школе», «Қазақ тілі мен әдебиеті», «Ізденіс – Поиск», «Изучаем казахский язык» журналдарында жарияланды.

Тоқсаныншы жылдары «Азия Транзит» Ақпарат Үйі құрылғаннан бері шығатын қоғамдық-танымдық альманағында, «Сыр мен сымбат» әйелдер журналында, «Қазақ тілін үйренейік – Изучаем казахский язык», облыстық «Орталық Қазақстан» басылымдарында Б. Тұрсынханның еңбектері үнемі жарияланып келеді. Бұл жылдар ішінде: «Өлең сөздің патшасы», «Ғасыр үні – тарихы қазағымның» атты өлеңдер айдарлауы», «Ұстаздар мерейі», «Артық болмас білгенің», «Абай – дара, Абай – дана қазақта», «Шындықтың шырағы сөнбейді» және басқа да көптеген мақалалары шықты.

Автордың қолтаңбасынан мерзімдік басылым қаламгеріне тән қабілет, қоғамдық пікір қалыптастыра алатындығы

аңғарылады. Мақала, суреттеме, бейнелеу жазбаларын өмір дәлелдемелерімен айшықтауға, өткен дәуір мен ата-баба дәстүрін бүгінгі күн салтымен үндестіре жазуға шебер. Әдет-ғұрып төркіндері, танымдық тақырыптарға, мемлекеттік тіл мәселелеріне еркін, жан-жақты даярлықпен қалам тербейді.

Қаламгердің өзіндік оқырмандар ортасы қалыптасқан, жарияланымдары сұранысқа ие. Т.Бердалина «Еңбек ардагері», Қазақстан Журналистер одағының лайықты мүшесі. Өлеңдері: «Отан», «Туған жер», «Астана – Нұрбақыт», «Сөз және тіл», «Бұлақ сөзім» т.б. философиялық ойлармен қабыса отырып, оқырманы – балаларға да ерекше көңіл бөліп, тәрбиелеп отырады.

Осы «Нұр рауаны» жинағы оқушыларына арналады. Оқып білгенін, естігенін, көргенін жинақтай жүріп, түйіндей отырып, оқырмандарына жеткізуге асығады. Қазақ Әлемінің парасат биігін, даналық мұрасын, зерде қазынасын топтап ұсынады. Жинақта киелі сандармен толықтай танысып, қазақ дүниетанымын түсініп, Қазақ елінің дәстүрлі шаруашылығының қыр-сырларын ұғынуға болады. Ұлтымыздың ұлылығын танып, парасат биігін бақылап, ғажайыбынан қанағат табуға болады. Т.Бердалинаның жинақтары жаңалықтарды жетелей, болашаққа бағдар, білуге тұрарлық. Ұмыт болған, тіпті, қазіргі жастар біле бермейтін, ұлағаты мол сөздерді сөйлетеді, Қазақтың ұлан байтақ сахарасында болғанды қанықтап, көз алдына келтіріп, қазақ өнерін паш етіп, жайып салады, ізденіске талаптандырады.

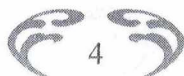
Нұр таңының нұрлы ұшқынының нұр рауан шапағы әр жүректі нұрлы қуанышқа бөлейді.

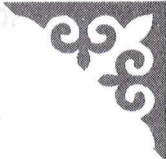

Ғұмырлы жырлары, ертегі, әңгіме, аудармалары жастарға үлгі, болашақ қазынасына қосылар әсем дүние.

Қарымды қаламгер, арынды ақынымызға үлкен сәттіліктерді, мол табыстарды тілеймін.

Марал Қасен

қаламгер журналист, аудармашы

Таң бозарып атады
рауаждан,
Арайы караңгыны сернип
тасман.

Шапақтан атқан таңны
райынан

Шығыласы сәулә қыды
сарайыма.
(Автордан)

*** КҮН СӘУЛЕЛІ НҰРЛЫ ОТАН
НҰРЛЫ ОТАН**

Жарқырады нұрлы таңын
Гүлге орандын нұрлы Отан
Талай ғалым, данышпандар
Сенде туды нұрлы Отан.

Отаным бар еліме айбар,
Ер де туды алтын айдар
Талай ғасыр заманының,
Айғағысың туған Отан.

Зәулім үйлер, биік қорған,
Шаттығы мол, ұлы думан
Сенде еліңнің асқақ үні,
Еркіндіктің жарқын жүзі.

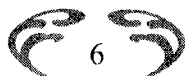
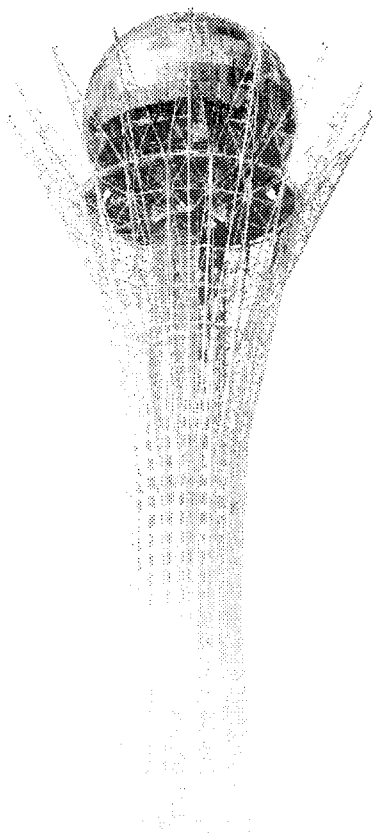
Сенде ақынның тасқын жыры
Сенде өмірдің ғұмыр сыры
Ғасырында даңқы асқан,
Күн сәулелі нұрлы Отан.

Сая, пана нұрлы Отаным,
Сүйіп сені айбаттанам,
Әнді, сәнді Астанам бар,
Жыр жазамын қайраттанам.

Астана – Нұрбақыт

Астана өмірлер өрілген,
Астана тағдыры тоғысты көгіммен.
Күмбездер айшықты, айдарлы.
Қызықты сәттермен бөліскен.

Астана айшықты Ақ Орда,
Қазақы қонысты бақ орда.
Дәуірдің тариһын жазады,
Тәлімді Болашақ ғұлама.

Астанам аспандап барады,
Күн күліп биіктен қарады.
Нұр таңның шашырап шапағы,
Нұрбақыт еліме тарады. 2011

Дара Дәурен

(арнадым сізге)

Желтоқсан келді желпініп
Жетістіктерімен серпілін.
Еліме келді еркіндік,
Тәуелсіздік жар салып.

Ұзақ көш - тарих көші бар,
Тар жолы, тайғақ кешу бар.
Қиын кезенді өткеріп,
Дәуірге өттік бет беріп.

Жаратқанға раһмет,
Нұрсұлтандай ер берген.
Пиғыл, пейілі түзу боп.
Қалқы үшін ант берген.

Ұлы адам - елдің ірісі,
Ұлы адам - елдің ырысы.
Кемеңгер, кеңпейіл тұлғасы,
Астана - тәуелсіздік құрдасы.

Қазақелдің көшбасшысы - Нұрсұлтан,
Ел намысын шығармайды жадынан.
Әр елменен түсінісіп, достасты,
Тайқымайды мақсатынан, жолынан.

Жиырма жылдың таңы биік кезеңде,
Қуаныштан мен отырмын елеңдеп.
Жол бастаған осы үлкен қадамға,
Дәуірге тең, дара дәурен - президент.

Эпилог: Қырандай алғыр,
Сұңқардай сұлу,
Тылсым сыр ұғар,
Жаны жомарт.
Ойы терең,
Қос тілге шебер,
Тілші де өзі елшіде,
Дипломат дарын,
Жүректегі барын,
Арнайды еліне.
Сегіз қырлы, білімді,
Ақылы асқақ, ілімді,
Тәрбиелі тәлімді,
Кіндіктен кішіпейіл,

Тірліктен кірпияз
Сөзі ақылына ерген,
Ақылы сөзін өрген.
Мінезі сабырлы,
Қимылы сымбатты
Еліне пана,
Жеріне сая,
Нұрынан шаттық
Ескендей сана,
Отанын сүйген
Күрескер маңғаз,
Азамат нағыз
Нұрсұлтан абыз!

Тұнық сәуле таң сұлу

Қандай әсем тұнық сәуле таң сұлу,
Таң сұлуын қарсы алып тұр жан сұлу.
Үнсіз өзен, таулы орман мүлгіп тұр.
Ақ түбіттей ұлпа бұлттар жөңкіп жүр.

Қуаныштан құстай ұшты жыр сыры,
Ақын еркі жүрегiнiң тылсымы.
Кеңпейiлдiң ұясынан түлеген,
Нағыз өлең – нағыз ақын секiлдi.

Жер дауылы, нөсер аспан жауыны,
Мәшһүр ақын әр қазақтың бауыры.
Түнгi дала таңсәрiмен тiлдесiп,
Құшағына алды бақыт дәуiрдi.

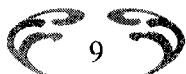
Ақшолпандай әпнәк таңым ашылды,
Таң рауаннан күмiс шашу шашылды.
Қүдiреттiң қуанышы құшақтап,
Маңдайымнап сүйдi сұлу атырап.

Әппәк таңнан ақ сезiмдер оянды,
Ақын жүрек әппәк нұрға боялды.
Сұлу қыздай сылаңдаған үмiттiң,
Мәңгiлiкке руһы болсын баянды. 2011

Ой құрсауы

Өн бойыңды кейде ауыр ой құрсаулап,
Мойындатып қарттығыңды, күрсiнтер.
Шырмауықтай шырмап алған шырғалаң,
Көзiң талып, жүрек, бiр сәт, дүрсiлдер.

Бұл сөзiмнiң себебi де бар шығар.
Жоққа қажып, мүжiлмеуiң мұң болар.
Салмақ мiнез, таудай талап жарасын,
Бiтiмiне кең арқауы сай болар.

Жайсаң жанның жан сарайы ғұмырлы,
Құпиясы бар сырының құлыпы.
Жүрек сезім түкпіріне жүгінсең.
Қазынасы, комбесі бар өнімді

Саналыға салмақ түсіп, батады
Жүйкесіне артық жүк те қатады
Жақсыға да, жаманға да, «бір шіркін»,
Жалқау - жаман мол ұйқыға батады.

Пенде ғұмыр баянсызсың мойында,
Жалғандығың жалпақ жұртқа жария.
Ауыр сәттер саябырлап, бәсеңдер,
Терең ойдан көңіл озса, дәриға.

Өй тереңі шымбайына тартады
Ұйуы көй, түбі терең, салмақты.
Өмір, - деген екен ғой, тек, қозғалыс,
Арманыңа қолың жетсе, сол табыс.

Ана құстай әлпештенсе жүрегің,
Көңіл толып, ой құрсаудан босайды.
Орындалса арманың мен тілегің,
Сезім ссрғіп, өмір жасың ұзайды.

Бұлақ сөзім

Сен менің осы шағым,
Сен менің болашағым.
Сен менің ақылымсың,
Тәнті бөп талпынамын.

Сен менің аққұсымсың,
Айдында ән- жырымсың,
Болашақ - бұлақ сезім,
Сен менің биігімсің.

Сезімге қуат берсін,
Сен маған құлақ, көзсің,
Қиналған сәттерімде,
Табылшы бұлақ сөзім.

Анам, сізге қарыздармын

Ғажап ғұмырға келгенім үшін,
Жақсы өмірді көргенім үшін,
Жақсылармен дос бөлып,
Тәтті дәмді татқаным үшін

Анам, сізге қарыздармын.

Құлпырған сәнді өмірім үшін,
Жырдан өрнек түйгенім үшін,
Аспан мен Жердің сұлуын танып,
Мәпелеп бала сүйгенім үшін

Анам, сізге қарыздармын.

Менің анам

Менің анам бесасап
Жөтелсем де емдейді,
Түшкірсем де емдейді.
Алақанда аялап,
Көмегімен демейді.
Бес алып келеем сабақтан
Құлыным, деп, сүйеді,
Тентек бөлма, балам, деп,
Көз қиығын түйеді.

Сөз және тіл

Сөз өнері тұрады сөзбен тілден,
Ақын тілі өрелі ләбіз сөзден.
Өлең -сөздің кестесі, көркем өнер,
Ақын тілі – ақ бұлақ, асау өзен.

Сөз шумағы иалуғат* тілі болар
Ақынның сөз өрнегі төрге озар,
Өлең сөздің өрнегі айшықталып,
Өр шумақта ақ тармақ бунақ тұрар.

Бунақ -бунақ өлеңнің ән тармағы,
Әр тармақтың шумағы сөздің нәрі.
Өлең- өнер, ендеше, ақын –өлең,
Толқын дауыс, сезімді сөз мәнері.

Сөз өнері қазаққа үлгі , тәлім,
Ақыл- дана сөздері елге мәлім.
Мәдениет сатысы тілден туар,
Жақеы сөздің тәлімін ақын буар.

**Иалугат - тілдердің тілі, гажан тіл.*

Тілек

Ақыл, Дана, Балалар,
Сіздерге айтар тілек бар
Ақындардың жүрегі –
Өлеңдерін оқындар?!

Дүние жұмақ дөңгелек,
Жүреді тынбай дөңгелеп.
Оқып білім жұтпасаң,
Жалған дүние не қажет?

Өлең оқып жасымнан,
Абайменен таныстым.
Сыр сандығын Сәкеннің,
Ақтарып сан қауыштым.

Оқымасаң ақынды,
Санада болар тоқырау.
Әр сөзімен ақылдың,
Жүрек күйін асырау.

Жалғыз тілек бір тілек,
Түсінгенге мың рақмет!
Айтарлық мың сыры бар,
Өлеңді оқып тұрындар.

*** БАЛАЛАРЫМ БАЛДЫРҒАН**
Сіздерге арнап жаздым ән

Әжені сүй

Әженді сүй, немере,
Сыйла гүлді өсіріп
Ата - анады жеткізіп,
Саған айтты өсиет.

Балақай

Оу, балақай, балақай,
Оқуды да ойлаңдар
Жаз жайрандап өтеді
Білім төріне бойлаңдар

Сәлем, мектебім

Сәлем саған , мектебім,
Алғыстарым көп менің.
Оқу, жазу үйретгін,
Санама ғылым сепкенсін,

Дәл осылай сезінем

Күн боп туып,
Гүл боп жерге егілген,
Гүл қызғалдақ құлпырып,
Бүршік жарып төгілген.
Өз ісінің,
Жүрегінің патшасы
Ұстаздарды,
Дәл осылай сезінем.

Шәкірттерін сүйіп
Таза көңілмен,
Кейде ұрсып,

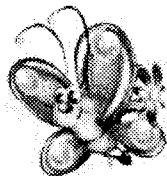

Сипап шәшiн түзеген,
Дәрис берiп,
Ақыл айтып үйреткен
Ұстаздықты ұстазынан үйренген.
Ұстаздарды дәл осылай сезiнем

Нағыз ұстаз-
Ұтаздардың ұстазы,
Бастау алар
Бар тiрлiктiң бастауы.
Сөз өнердiң
Көңiл бөлiп когiне,
Өрлеп өсер
Бәйтеректгердей дүние.
Дәл осылай сезiнемiн ұстазды. 2004

Көбелек

Түрлi – түстi көбелек
Бiреуi өның көкпенкөк,
Әне , бiрi - сары,
Себiлгендей тары.
Қызыл жасыл гүлдер
Гүлзарларда түрлен
Жүйрiк желмен ойнап,
Көбелек жүр тойлап.

Жаз мезгiл

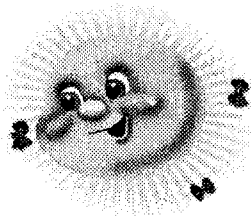
Көк майса жайқалып
Гүлдер тұр шайқалып
Күн көзiн сiмiрiп,
Бас изеп найқалып.
Көкөрай көк шалғын,
Жұпары аңқыған.
Тамаша жаз мезгiл.
Гүл көрпе жамылған.

Құстар

Құстар ұшып келеді лек - легімен
Сусылдайды қанаты жел лебінен.
Қауырсыны жалтылдап күн көзіне
Дем алуға қонады айдын көлге.

Көк аспанның қос қанат кербездері
Ұлы Дала төсінің перзенттері.
Қуанасың оралып туған жерге,
Қуанамын әнінді естіп мен де.

Жаңбыр

Жаңбыр, жаңбыр, жау жаңбыр,
Жауа берші себелей
Егін көкке өрлеесін,
Көп қуаныш еселей.
Жаңбыр жаңбыр төгіп өт,
Жалдап бала мәз болсын.
Жайқалт егіс бақшамды,
Ауылыма ән толсын.

Күнді көрдім.

Күнді көрдім
Таудан асып келеді,
Ақ қайыңның
Шашын өріп,
Алтын жінпен зерледі.

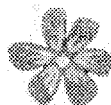
Күнді көрдім,
Шыңнан түсін келеді,
Кірпігінен
Нұр шашылып,
Гүлден шілтер өреді.

Анашым

Анашым,
Сүйіктімсің, сұлу едің
Саған қарап,
Мен жайлап биіктедім!

Күн нұры

Аман болсын анам,
Болсын аман балам.
Нұрын сепсін Күнім,
Назды болсын үнім,

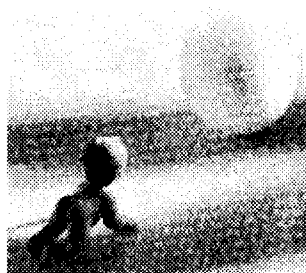
Еңбек

Гүл өсірсең терлеп,
Мұның аты – еңбек.
Кесте тіксең зерлеп,
Оның да аты – еңбек.
Сабағыңды діттеп,
Әзірлесең еңбек.
Қиындықтың бәрін
Еңбек қана жеңбек.

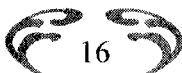
Гүлдер

Сүйемін гүлдерді
Желбірей жайқалған.
Сүйемін түр түсін
Күлімдеп шайқалған.

Ғашықгүл

Эдельвейс - Ғашықгүл
Өседі шындарда
Кім көріп, кім алса,
Ғашық боп қалат та

Бақытгүл /Орхидея/
Бақытгүл қуаныш нышаны,
Ол кербез, нәзік гүл.
Сұлулық сырын ашады.
Аузын ашып үлбіреп,
Тілін күнге тосады.
Шатқал таста биікте,
Сұлу гүлдің тұрағы.

Үлфілмәлік /Ромашка /
Ромашка қазақша Үлфілмәлік
Рахатты, рақымды, ісі нәзік .
Рауандап , рабаттан атқан таңда
Үлфілмәлік тұрады күлім қағып.

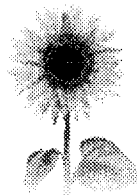

Рабаттан-шаттанып

Бөртегүл /Сирень/
Әппәк, күлгін бөртегүл,
Қауызын ерте жарған гүл.
Қол бұлғайды мамырға,
Самсап тұрған өртең гүл.

Күнбағыс /Подсолнух/
Күнбағыс - ау, күнбағыс,
Күнге ғашық Күнбағыс.
Басыңды иіп, тәж киіп ,
Күнге айтасың мол алғыс.

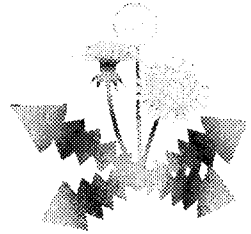

Жауқазын /Подснежник/
Нәуірзек гүл назданып ,
Қар астынан бой созды .
Жауқазынның бойы өсіп ,
Ақылы толып, ойы озды

Бақбақ /Одуванчик/
Жайқалып дала төсінде,
Алтын түстес бақбақ тұр.
Сары ауызы үлбіреп,
Күнге қарап күліп тұр.

Жаз отіп, күз келеді,
Бақбақтың екеу кезеңі
Ақторғынға оранып,
Үлфілдеп тұр толғанып

Бәйшешек /Тюльпан/
Жарқырайды аспанда Күн күледі ,
Қарды азыққып жер беті гүлденеді.
Жұпары бал, суы мол, сұлу көктем
Күнге ұмтылып бәйшешек түрленеді .

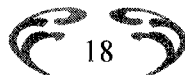
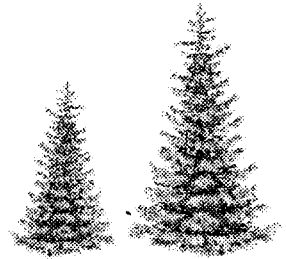

Бұлбұлым.
Әсем үнді бұлбұлым,
Есенбісің, жұлдызым ,
Қайда жүрсің күн қызым,
Сайра, сайра, бұлбұлым !

Күнім.
Күнім, күшім, күншегім ,
Саған қарап күлемін
Қытықтайсың көзімді
Тауыстың ғой төзімді .

Шырша
Кішкене ғана шырша ,
Қыетың әнін жырла .
Сенің үйің орман ғой ,
Орман саған қорған ғой.

Жұпар піс

Күн қызарып батады
Тұнық кеш жерді жабады.
Кешкі самал тербеліп ,
Жұпар пісін шашады.

Өрік

Өрік , өрік , өрік - ті
Өрікті бала теріпті .
Құрбысына , досына
Бір - бір уыс беріпті

Қауын.

Күз түсе пісті қауын,
Қызығып, таңдадым дәуін .
Көтере алмай, ұялдым,
Ауырын - ай, ауырын.

Қарбыз.

Мен қарбыз деймін,
Әжем дарбыз дейді.
Жасыл жолақ сырты,
Қызыл тәтті іші.

Жүзім.

Өзбектер үзім дейді,
Бір бірлеп үзіп жейді.
Біз жүзім дейміз,
Бір сәтте жүзім жейміз.

Бірде торт ауылдан келе жатқан торт жолаушы кездесіп,
достасып та үлгеріпті.
Шөлдедік қой, үзім жейік, -дейді өзбек.

Ангур ғой, – дейді араб.
Анфур, – дендер дейді парсы.
Жүзім ғой бұл, – дейді қазақ.
Сонда төртеуінің айтып тұрғаны бір тағам екен.

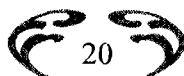
Қызанақ.

Доп дәмалақ қызанақ,
Қызыл гүлдей қызғалдақ.
Неткен өзі дәмді
Дастарқанда сәнді.

Ана

Ана – әсем еөз әлемде
Ана, – деп , әндетсем
Күн көзі күледі .
Ана, – деп , жыр төксем
Гүлдер де бұрандап ,
түледі.

Жел қағып әйнекті
Шегіртке секіріп ,
Құмырсқа шабады .
Көңілді көбелек
Айналып ебелек
Барлығы қуанып күледі.
Гүлзарда гүл раушан
Бас изеп құлнырды.
Сайрайды Аққұстар
Әніме қосылып,
Ән салды жарысып.
Көк аспан, шуақ күн,
Алтын Ай , сам Жұлдыз,
Жершары жар салды ;
Ана, ана, ана! – деп,

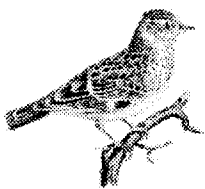
Тіршілік ән салды.
Ана, – ден Туған жер ,
Ана, – деп Байтақ ел ,
Ана, – деп Әлемім
Жар салды.

Иренжітпе, ананы.
Бала – ана жүрегі
Бала – гүлі ананың.
Айтқан тілін аламын ,
Жұмсаса анам барамын.
Иренжітпей анамды,
Ыдыстарды жуамын.
Ауланы да сыпырып,
Үйді жинап қоямын.

Торғай мен бұлбұл

- Түймедей ғана торғайсың,
Шырылдап мүлде қоймайсың .
Шенейсің мені не деп, сен
Бәрібір мендей болмайсың .
– Болмасам, мейлі, болмайын
Ешқашан қыста тоңбаймын.
Естиміз сені, тек, жазда,
Ал мен күнде жырлаймын .
- Шырылдан басқа тілің жоқ,
Шымшық –ау, сенде білім жоқ.
Бағаңды өзің білмейсің,
Жұрттан нені тілейсің ?
– Таласпаймын ешкіммен
Шырылдаймын күнімен,
Кішкене ғана торғаймын,
Әніммен елді қорғаймын.

– Мені қалқым бұлбұл дер,
Бағамды дұрыс ел берер.
Тамылжи шыққан нәзік жыр,
Ғашықты талай сүйсінтер .

– Түймедей ғана торғаймын,
Әнімді мәңгі қоймаймын.
Тамылжыған әніңнің ,
Қайырмасын жолдаймын .

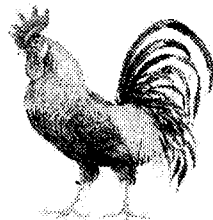
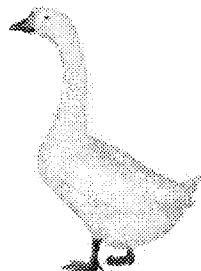
Балық неге ән еалмайды

Қимылы басым, қылық бар
Жүзеді ылғи тұнықта
Көзі -де бар, тірлік көп
Топтасады ұжым боп .
Ауызын ашып жабады
Бірақ әнге салмайды .
Болсада өлеңнен ойы
Құлақ - аузы суға толы .

Қораз бен қаз

Қораз корші,
Несіне қоқнасың?
Қызарып алқымың
Бәрібір шоқисың
Ол -пұлын қорданың, – деді Қаз.
Бұрқ етін,
Шақырды ашуын:
– Сақтасын сендейден
Су жалдап, құм жеген.
Мен жеймін дәннің асылын, –деп,
мақтанды Қораз.

Тайқардай

Тайқардай -ау, тайқардай,
Анау жатқан Тайқарбай.
Жатыр жалқау жамбастап,
Ұйқысы бір қанбастан.
Тайқар - есек айғыры,
Кежегесі кейін тартып,
Жүреді ылғи артқа тартып. 2004

Аққайың

Аққайың , аққайың ,
Күз келгенін білдірдің,
Жапырағыңды күлдірдің .
Айналып ұшып біреуі ,
Жерге асықпай түседі ,
Сірә , күздің белгісі
Ертең суық түседі .

Ақ мысық

Біздің үйдің төрінде
Ақ мысығым керілді.
Келе ғой деп , шақырсам
Келуге ол ерінді.
Мішім, мішім, мішім – ай
Саған берем сүт пен май
Десем де ол сенбеді
Көзін қысып , келмеді.
Міне , саған сүт пен ет
Дегенім сол, керемет,
Қасыма келді жүгіріп,
Салды етке тұмсығын.
Көп жасаңыз, рахмет, – деп,
Бұлаңдатты құйрығын.

Қарлығаш

/Н.М.Рубцовтан/

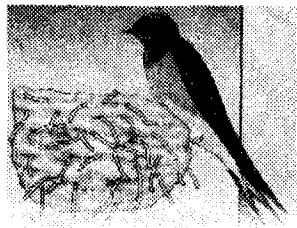
Қолайсыз бір жай болып,
Қарлығаш сонша шулады.
Балапаны құлап ұядан
Қарлығаш мұңлық жылады.
Мұны естіп балалар,
Шауып, шауып қиядан
Келді бәрі көмекке.
Амал қанша...
Басқа енді не шара,
Жарықшағын тауып алып

темірдің

Балапанды көмді жерге
арулап.

Не болғанын біле алмай
Шырылдайды қарлығаш
Зарлап ұшып ұзамайды
Әлі ұшып жүр сол манда
Түсінді ме не болғанын,
алайда,

Қарлығашым, айналдым,
Ұқыптырақ қарасаңшы.
Балаңа бол ықтият,
Өзің салған ұяңа
Бөлшы өзің мұқият.
Көк төсінде самғайсың
Ауыл маңын шарлайсың.
Не тіршілік,
Балапанды, ұяңды
Өзің қорғай алмайсаң .

Нағышы апа Қамаш - Шоңке жезде.

Әуез, Тиян Нуржан батыр немересі

Меруерт, Қамаш, Миранш

Адина мен Шаһмардан

Жанділда, Есенғали

Қарлығаш, Гуля

Ғазиз, Баян, Марат, Төкен

Айя - Жазыбек болыс жиені

Ғалымжан Дәйәмен

Жанділданың інілері

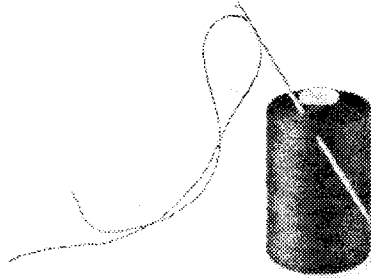
Құда балалар

Құдағилар: Қайат, Әсиә, Марал, Жанат

Іс тіктім

Он ойланып,
Тоғыз толғанып,
Іс тігуге кірістім.
Сегіз мәрте сыздым
Жеті рет өлшеп ,
Алты рет аударып,
Бес рет бүктеп ,
Төрт рет көктеп ,
Үш рет ұштап ,
Екі қолды алмай
Шаршап талмай
Қайта , қайта қарап
Бір рет тіктім ,
Осымен мәнді
Бір киім болды енді.

Боламын

Мынау, ел
Мынау, жер
Менің байтақ отаным,
Үздік білім,
Тоқып ілім,
Үлкен маман боламын.
Өнеріммен
Өміріммен
Қадірлі қарт боламын. 2004

Қос қарлығаш

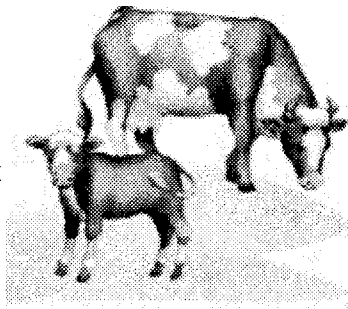
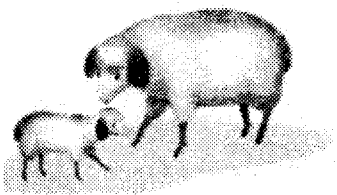
Қос қарлығаш қақпадан
Ұшып кірді аулаға .
Балалар жүр қуанып
Жүгірісті даурыға .
Қос қарлығаш қасықтай
Қонды шатыр қасына
Балаларға қарайды
Асықпай шәшін тарайды .

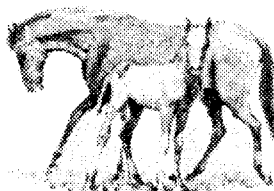
Төлдер

Лақтан серкеш болады
Тауға тасқа шығады.
Бұзау тана момақан
Ат деп, мінбе балақан.
Қөзы тоқты толысты
Өріс іздер қонысты.
Құлын тайы арғымақ
Келеді, эне, шапқылап.
Бота тайлақ атанар
Мөлдіреп көзі ойнақтар.
Төлдер атын біліп ал
Үйрет оны шақырып:
Ауһау , ауһау танашым
Моп- момақан қарашы
Шөре , шөре лағым
Шұнандаған шырағым.
Соф , соф менің боташым
Еркелейді ботасы.
Құроу , құроу құлыншақ
Арғымақ боп өседі.
Төлді сипап мактап,
Мал өсірем баптап.

Қазақ малсақ

Малсақ қазақ
Шақырады малдарын
Атап – атап:
Құроу - құроу, құраулайды,
Ауһау - ауһау, ауһаулайды,
Шөре - шөре, шөрелейді,
Шөп - шоп, – дейді,
Кос - көс , – дейді

сөф –сөф , - дейді - ау
Басқа елде жоқ мұндай атау
Көз салып бір ойланайық,
Қасиетті сөз – ақ
Аудармасыз, дара сөзді
Ойлап тапқан қазақ.

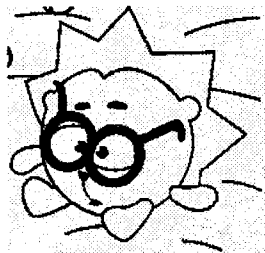
Балара

Ұшып келіп ара
Амандасты гүлге
Амансың ба , тәттім,
Қыстай дем алып жаттым.
Сенің исің аңқып
Ойатты -ау мені жақсым,
Деді де , келіп сүйді
Аймалады күлді
Ұшып қонып жүрді
Мыңшұңқырға барып
Тәтті балын үйді

Бұртиады бала

Бұлт түзеді көшін,
Айдың көрді көзін
Тынышталды дала
Тәтті ұйқыда бала
Оянғанда Айды іздеп
Бұртиады бала

Қамыс

Қамыс көлге иіліп,
Сыр айтуға түйінді.
Суда сырын ұққандай,
Қамысын сүйіп, сүйсінді.

Орман

Орман қандай тамаша,
Сүмбіл шаштар өрілген,
Ғажап сурет тау - тасы,
Әлемгүлдер керілген.

Тамашаға таңырқап,
Тамсанамын, таңғалам.
Жақпартастың санынан,
Ой оздырдым сан қадам.

Күз

Күзгі аспан күрсініп,
Күн қызуы азайды.
Күн биіктен алысқа
Түн мезгілі молайды.
Далаға түсті көк тұман
Қоңырлап жер де сарғайды,
Қоштасып аққу, тырна, қаз
Тоғай, дала мұңайды.

Әппақ, әппақ, әппағым

Әппақ , әппақ ақ сезімдер,
Әппақ, әппақ ақ көңілдер,
Ақжаулықты анамдайсың.
Әппәк сезім ажарымсың,
Әппәк көңіл базарымсың
Ақша қардай еркелейсің.
Сарыарқаның сары аязы
Қыс қаһары әл баяғы
Салып сурет өрнектеген
Әппәк аяз , әппәк қырау.
Қыс қабағын түйді тым- ау

Бір ақиық сәт құрып.
 Ақ бүркеніп дала жатыр
 Үлфіл сезім балаң батыр
 Ойым сенен қорықпау.
 Күн күледі жаз шығады
 Жөңки ағар тау бұлағы
 Сұлу өзен қалыспас.
 Айдын көлге аққу қонар,
 Көл жағасы үнге толар
 Ән қанаты қалықтап.
 Айна көлге қаздар қонып
 Баяғы сұлу күндей болып
 Табиғат сәні толысар.
 Әппәк , әппәк ақ көңілден
 Аса нәзік ақ сезіммен
 Сұлулықты жырлайды ән.

Шырша жыры

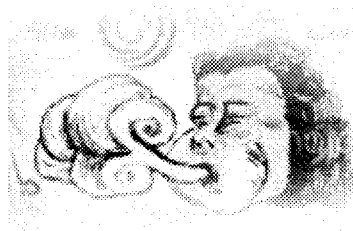
Далам әппәк, қалам әппәк
 Қар жауып тұр тынбастан
 Қалың орман қар жамылып
 Маужырайды көк аспан.
 Алақай- ау, Қыдыр ата
 Келе жатыр алыстан.
 Ән салайық, би билейік
 Қарша қыздан қалыспай.
 Аяз қартта әнге салды
 Балбөбекке қосып сән.
 Құтты болсын, құтты болсын!
 Шырша тойы- мереке,
 Елге келсін береке.

Бөран

Қарлы боран, әппәк аспан
Көктен жерге жол салған
Қыс бораны дауырығып
Орман, тоғай ән салған.
Қысқы боран қарлы құйын
Орманды әнмен тербеткен
Қарағайлар калғып әннен
Ақ қайындар селт еткен.
Ақ бұрқактан аспан мүлгіп
Кейде өрши ұлиды
Іздегендей төркіндерін
Кәрі бұлттар жөнкиді.
Ақ боранда әппәк қарда
Балалықпен жарыеқам
Ақ жүзімді аяз қарып,
Жастығыммен табыскам.

Көктем келді

Мінекн күн күлді,
Нәуірзек гүл жайнап.
Маң дала құлпырды.
Мал төлдеп,
Жер жәннәт түледі
Бәйшешек күлімдеп
Гүл еезім сыйлайды.
Самалмен тербелген
Гүл майса ыргалып,
Бар Әлем жырлайды.

Ұя

Орман толы ұя бар,
Ұяға құс ұялар.
Балапанын өсіріп,
Көктемiне үн қосар.

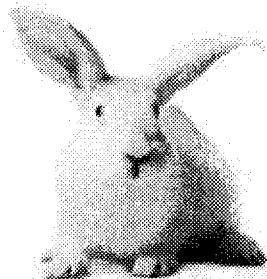

Күншуақ

Күншуақ самалды.
Күн сұлу ажарлы
Нұр токті әділет
Күн көктем қыдырып
Гүл шашу шашты көп.

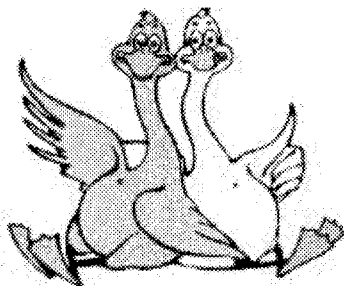
Ақ қоян

Көп қоян
Әпнәқ қардай
Ақ қоян
Көзі ғана
Қан – қара
Жасырды көзін жасқана,
Әй, пәле-ай!

Екі қаз

Әжемнің үйінде
Бар еді екі қаз
Екі қаз үнемі
Жүреді бір бөлек
Бірі ала, бірі ақ
Барлық қазға
Бастық – ақ.

Сұр көжек

Жүгір, секір сұр көжек
Жаздай тойын тоғайда
Қыс күніңді оңайла.

Үкі

Үкі, үкі, үкім
Қартаймашы шөкім,
Қауырсының мамық
Сүйем сені анық.

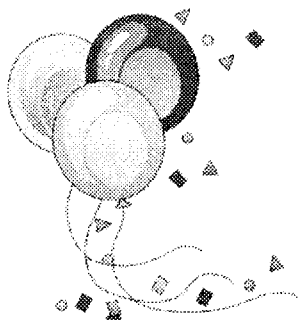

Көкек

Көкек, көкек, көкек,
Шақырмадың көптен.
Неге жаттың үндемей
Көкек айын тостың ба,
Әніңе ән қостың ба?

Шар

Ақ шар, қызыл, көк шар,
Аспанға ұшты топ шар.

Шындық

Шындық биік шыңнан да,
Шындық терең құздан да
Теңізден кең айдыны
Шындық деген сұлу ән
Шындық сөзі шекер бал.
Айдай анық шындық бар
Шыншыл жүрек жайнасын,
Шындық ардың айнасы
Шындықтың көп найдасы.

Тапқыр қоян

(Ертегі өлең)

Арыстан патша бір күні
Жариялап бәйгіні,
Орманға жарнама жасапты
«Бір қазан ыстық, қайнаған
Суды ішкен аңдарға
Сыйлығым бар жайнаған».
Аңдар түгел келеді,
Олай бұлай жүреді,
Қайнаған су қазанда
Бұрқырап буы тебеді.
Ыстық суды іше алмай
Патшадан сыйлық ала алмай
Суға кетіп салдары
Томсырайып, соқиды,
Айла таппай қоқиды.
Аңқылдаған аққоян
Келді жетіп қазанға
Тік көтеріп алды да,
Тізіліп тұрған аңдарды
Жағалады жайымен
Деді, міне, қараңдар,
Ыстық қазан, ыстық су
Жаным жақсы көреді
Аязда ішсем ыстық су,
Терім жылдам кебеді,
Болғанша қоян аралап,
Қазанда су да, суыды
Сіміріп салып тапқырың
Патшаға келіп жүгінді,
Ұзын құлағы бүгілді.
Сөзінде тұрып арыстан
Коп сыйлығын ұсынды.
Шошынған аңдар таң қалып,
Аузын, ашып көз жұмды.

*Аңқау, аңғал аңдарды
Тапқыр қоян алдады.*

Кішкентай ертегі

Колеңкесін тоғайдың
Саялайды құс пен аң
Жиналады кеңеске
Мақтанады кезекпен
– Кім сұлу, кім жүйрік? – деп
Есек тұрды есінеп,
Арыстан тұр ақырып.
Уақытты меңзеумен
Әтеш отыр шақырып.
Тұкең келді түстікке
Бас көз болып бар іске.
Қоңыр қонжық бақырып,
Таба алмай жүр апанын.
Жар басында жапалақ,
Айтпай отыр көргенін.
Ақ сауысқан алаңдап,
Жан жағына қарайды.
Екі шоқып бір қарап,
Жаңбырқұртта* бар ойы.
Барды жоқты байқамай
Қаскөң келді жалаңдап.
Зытып кетті көк таушан*,
Ал жетін көр нар ноян.
– Кеңесті бұзған , бұл кім?-деп,
Гүр етті орман патшасы
Үрейі ұшқан сұр көкжал
Артын қысып тымпиды.

*Кішкентай бөбек, көркемім,
Осымен бітті ертегім.*

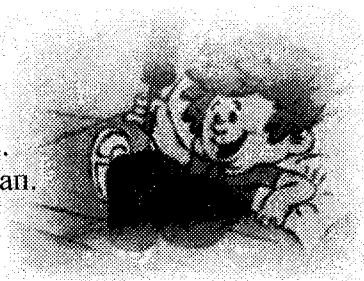
*Жаңбырқұрт немесе шылаушын

*Таушан - кішкентай дала қояны.

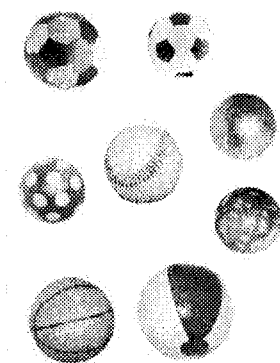
Жалқау

Аспан жылап, нөсерлеп,
Су болды жалқау малшынып
Зорға жетіп үйіне
Лақтырды бөрік, күртесін.
Бәтеңкесі батпақ боп,
Қалды төрдің алдында,
Киімдерін лақтырып,
Құлады сұлап диванға.
Ұйықтап жатыр пысылдап.
Сөйлеп те қояды былдырлап.
Сөйтсе, жалқау түс көріп,
Түсінде бөркі қашыпты
Бәтеңкесі быттыйып,
Саздан қорқып, бақырып,
Жүгірінті өзенге.
Жалқауға не тиеді,
Ертең несін киеді?
Қашты бәрі жан жаққа,
Түсінде қуып жете алмай
Оянды жалқау шошынып.
Мектепке қалай барам де,
Уайымдап, өкінді
Сабақ болды түсі
Тазалады, сүртті,
Бәрін жинап, күтті.
Киімдері кешіріп,
Қайтадан болды досы

Доп

Доп, доп, топылдайды доп,
Теуіп қалдым допты,
Домалады, жүгірді,
Жоғалады- ау, қап, қап,
Тез, қуып жет, тап, тап.

Алақай

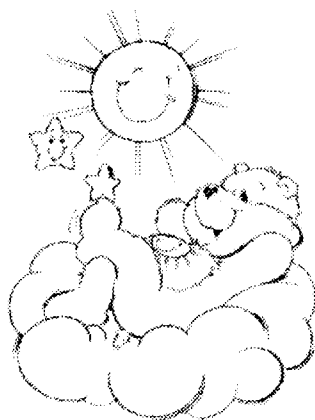
Қыс келді, алақай,
Шаңғы теп, балақай,
Өзенде су қатса,
Сайлап қой шанаңды.
Айнала әппәк қар
Соғайық аққала,
Жасайық сырғанақ,
Отырып шанаға,
Ал, зула, ал, зула!

Қыс

Қар жамылды кең дала,
Өзен колді мұз баеты.
Сары аязы ақпанның
Терезеге гүл салды.

Аю қыста неге ұйықтайды?

Ертеде бір күні...
Аязды қыс еді,
Өрман ішін аралап,
Ананына аяңдап,
Келе жатты бір аю.
Үстінде жылы тоны бар
Ақ қарға салған жолы бар
Өткелден аттай бергенде,
Ебедейсіз қорбаңдап,
Түлкінің басты құйрығын.
Түлкішек салды айқайға,
Шулатып ішін орманның.
Зәресі ұшып айқайдан
Қарағайға шықты аю.
Шыршада отыр тоқылдақ,

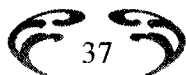
Тиынға үй сап, тақылдап,
Аюды шенеп сөз айтты:
Оу, аю- ау, қорбаңдамай,
Жүрсенші ордаңдамай,
Қарасаңшы астына аяғыңның.
Содаи ба? Аю ойланды,
Ойланып, көп толғанды.
Сүрлеумен енді қыдырмай,
Ешнәрсеге қам жемей,
Ұйқының ойлап мән- жайын,
Табанның жалап көк майын,
Қарлы шатыр астында,
Өзі ойлап тапқан апанда,
Кетті тәтті ұйқыға.
Түлкінің құйрығын баспайды,
Ұзақ -ұзақ ұйықтайды.

*Өзінің құйрықсыз болғанын
Тегін емес- ау, деп болжайды.*

А.Коваленкодан аударма (Почему медведь зимой спит?).

Неше аяқ бар кірпіде?

Міне, біздің бақшада
Бір кірпі жүр қыдырып.
Онашада келеді,
Құйған сүтті ішеді,
Ақылды өзі керемет.
Бізді көрсе қашады
Тон топ етіп жүгіріп.
Аяғын оның көрмейміз.
Үстінде толғаи инесі,
Санауға ерік бермейді,
Тонында, әсте, шешнейді.

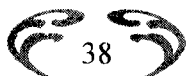

Таянсаң болды – ақ ,
Домалайып доп болыи,
Ұстасаң инесін түйрейді.
Ұстамақ боп ұмтылып,
Немерелер гулейді.
Әрі -бері ойланып...
Айдана мен Адина,
Айгерім мен Айзере,
Әлібек, Шаһон дауласты...
Шешуін таппай болды әуре.
Білгілері келеді
Неше аяқ барын кірпіде,
Сегіз – дейді Айдана,
Алтау – дейді Адина,
Төртеу – дейді
Айгерім мен Айзере
Жүгіреді адамдай
Екеу – дейді Әлібек
Аяғы жоқ, доп сияқты, – дейді Шаһон.
Мүмкін, әлде, қырық,
Көруге бермейді ырық.

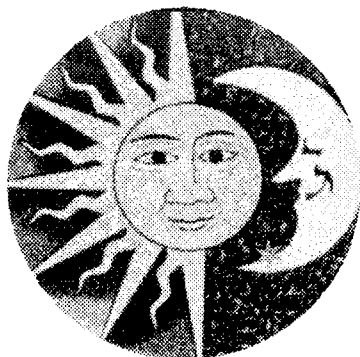
*Айтыңдаршы сендер,
Кім дұрыс, кім бұрыс?*

Ай мен Ажар

Ажар шықты далаға ,
Аспан ашық , тамаша.
Ілулі тұр «қолорақ»,
Ай екен ғой қараса.
Ажар жүрді бақылап,
Бес күн өтті ақырындап.
Жетінші күн қараса
«Кимешекті әжесі»

Отыр күтіп аспанда.
Он төртінші күн болды,
Дөңгелек боп Ай толды.
Сүттей әппәк сәулесі
Күлсе, ол да күледі,
Жүгірсе, ол да жүгіріп,
Жүрсе бірге жүреді.
Мәшинедә зырласа,
Ай да бірге зырғиды,
Мәшине жүрсе жүреді,
Тоқтаса Ай да тоқтайды.
Секпіл беті нұрланып,
Көзін қысып қарайды.
Жиырма күндей болғанда
Айдың нұры азайды...
Көңілі пәс, күлмейді,
Жүгірседе жүрмейді,
Әппәк жүзі бозарып,
Өңі жүдеп барады.
Енді шықсам бір күні
Төменде тұр Айым,
Нашарлапты ау жайы,
Бірде жоқ боп кетті.
Әжесінен сұрады:
– Енді, Ай қайда тұрады?
– Табиғаты солай...
Шаршаған ғой жолдан,
Ай отырып, туады
Бір жетіде қайтадан
Айың туып оңыңнан,
Жұлдыздар туады соңынан,
Деді әжем ақылман.
Табиғаттың сырын ол
Өз әжесінен тоқыған.

Тісің нешеу?

Көз, құлағың – төртеу. Тісің, сонда нешеу?

Дәлдейік

Көз көреді, мұрын сезеді,
Тіс шайнайды, тіл дәмдейді,
Бас бәрін дәлелдейді.

Санамақ

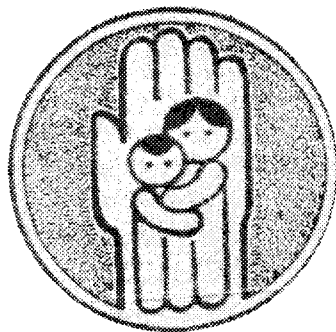
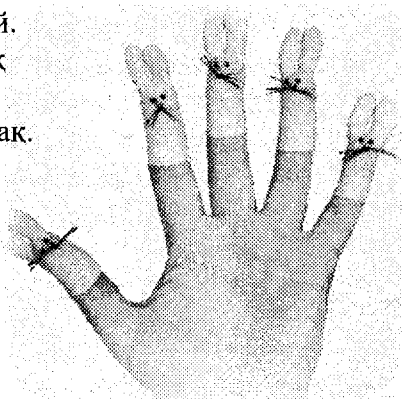
Бір, – дегенім білім,
Екі, – дегенім еңбек,
Үш, – дегенде үйрен,
Төрт, – дегенде түрлен.

**Бес саусақ жайлы әңгімем,
сіздерге айтам, немерем.**

Бес саусақ,
Өзі сау, өзі сақ,
Жақтырмасаң қақ,
Ұстасаң бол сақ.
Бес саусақ бар оң қолда,
Бес саусақ бар сол қолда
Аттары оның тамаша:
Бас бармақ. Балаң үйрек. Орган терек.
Шылдыр ішүмек. Кішкене бөбек.
Он саусағым он бұтақ
Қос теректің бойында
Өсіп тұрған секілді.
Түп тамыры бекіген
Бес саусағым бес бұтақ.
Ең үлкені бас бармақ
Тұрған соң қолдың басында,
Бас дейміз оны
Басқарады бәрін өзі.

Балаң үйрек- сұқ саусак,
 Сұқындамай тек тұршы.
 Ортан терек ортаңғы
 Бәрінен бойшаң аңғарлы,
 Ортан қолдай ағалар
 Елімізде дерлік бар.
 Шылдыр шүмек шидей,
 Өзі ешкімге тимей,
 Жұмысты да сүймей,
 Тұрады не істерін білмей.
 Кішкене бөбек шынашак
 Өзі бар ғой ұрыншак,
 Құлақ, мұрынға сұғыншак.
 Бес бармақ
 Бар істі бірге басқармақ.
 Бабына қарайды
 Жақсы істі қалаулы
 Бас бармаққа балайды!
 Сұқ саусак сиқырлы
 Іс қылар мың түрлі
 Түртініп жүреді,
 Шаң көрсе сүреді.
 Кітаптың беттерін
 Бір бірлеп түреді.
 Білмейтінін , білгенін
 Түртіп те көреді
 Түгелдеп те біледі,
 Санауды да біледі.
 Білмей қалсаң
 Сұқ саусағын шошайтып,
 Байқа, бала, -деп күледі.
 Ортаң қол маңғаз
 Ортан қолдай ағаларым бар, -деп,

Мен бөламын мәз.
Шылдыр шүмек - аты жоқ
Өзімен өзі жүреді,
Жұдырыққа бірігін,
Жұмылғанды біледі,
Жұдырықтың арасына кіреді.
Кішкене бөбек ұшқалақ
Көмегі де мүшкіл -ақ.
Бес сауеағың біріксе
Жұмып ұстар үлкен Бақ
Алақанды аялап,
Жұмыла жұмыс жасайды
Бақыт, Бірлік, Білімді
Бес сауеақтай білу хақ!

Бес саусақ неге бірдей емес

(әфсана)

*Бас бармақ,
Балаң үйрек,
Ортан терек,
Шылдыр шүмек,
Кішкентай бөбек. (ертегіден)*

Бесеуі бес түрлі. Бірі жуан, бірі ұзын, бірі қысқа, бірі мыртық. Олар қазақша Бармақ, Сұксаусақ, Ортанқол, Атыжоқ және Шынашақ, -деп аталады. Әр сауеақтың өздері атқаратын қызметі бар. Ал бесеуі бірігіп жақсы іс тындыра алады.

Әу баста бес саусақ бірдей болып жаратылған деседі. Бір күні олардың басы қосыла қалады да, әңгіме- кеңес құрады...

Басбармақ:

– Ұрлық қылайық! – деп, ой тастайды төртеуіне.

– Қылсақ қылайық! -дейді қостап, Сұқ саусақ. Ортан қолдың өзгелерге қарағанда иманы болса керек, әлгі екеуінің әңгімесіне қосыла кетпей.

– Құдайды қайтеміз?- дейді, сұраулы жүзбен.

– Е, Құдай не қылады дейсің? – дейді, тәкаббарлана Атыжоқ саусақ. Төртеуінің сөзін түгел естіп тұрған Шынашақ, ұрлықы мал алдында тұрғандай, шыдамсыздана:

– Әкел бермен, қара қойды сояйық, қан-жынына тояйық!
– деп шырылдаған даусымен әндете жөнелінті.

Бесеудің пәтуасы Жаратқанның құлағына жетіпті. Сол сәб-әптән олардың әрқайсысының бойын оз ниеттеріпе қарай өзгертіпті.

Ал қылмыс жасауға итермелеген Бармақты өзге төртеуінен оқшаулап, бөлек орналастырыпты. Шынашақты шипитіп қауқарсыз етіп қойыпты, мұрын мен құлақты шұқып тазалаудан басқа амалы қалмапты. Иманды Ортаңғы саусақты бәрінен бойшаң жасап Ортанқол деп атапты.

Осы әңгімеге орай болар, қазақта біраз мақал-мәтелдер де бар. «Бес саусақ бірдей емес», іәки дүниедегі бар жағдай бірдей, бір қалыпта емес дегені. «Ортанқол азамат», дейді, іәки жақсы, иманды дегенді мезгейді. «Өзі бір шынашақтай шілтиген неме», дейді, іәки нашар, қауқарсыз, көкірек дегенге саяды.

Ал Басбармақ болса, өзінің оқшау қалғанын сезініп, санасы оянып, тек жақсылықты көруге тырысады. Сондықтан болар, жақсы іске жаны рақаттанған жан жұмысты басбармағымен бағалайтын болыпты. Бес саусақ бірігіп жұмылса, төртеуінің үстінен Басбармақ басып тұрады, дегенмен атына лайықты болғысы кегені-ау.

Бұл, тек, әфсана, дегенмен «жақсыдан үйреніп, жаманнан жиженетіндей» әңгіме, әркімге Аллаһм берсін Бақ, Сана!

Менің досым он

Бірінші досым – Бақыт
Жүрегіме тым жақын ;
Екінші досым – Еңбек
Еңбекпен өмір өнбек;
Үшінші досым – Үміт

Үмітке жетсін күнім;
Төртінші досым – Тағат
Тағатты ақыл бағад;
Бесінші досым – Берік
Жөнсізге берме ерік;
Алтыншы досым – Ақыл
Жақсыға ол жақын;
Жетінші досым – Жомарт
Адамға ол жарасад;
Сегізінші досым – Сенім
Сенімге сенер сезім;
Тоғызыншы досым – Талап
Талаптыға нұр жауад;
Оныншы досым – Отан
Отан болсын аман
Он досымда он түрлі...
Мақсат пенен мүдде бір
Осы онның тілегі:
Ар, Ұят, Парасат – тірегі.

Он жерде оным...

« Бір» дегенім: Береке, Бірлік, Бақыт
«Бес» дегенім: Бекем, Берік, Бейбіт
«Жеті» дегенім: Жеті жақсы, жеті ата, жеті жұрт.
«Тоғыз» дегенім: табиғат және таһиһат
«Он екі» десем , бір мүшел толық туған бел..
«Он бес» – деген, өрім толған өнеге
«Он сегіз» – деген, өрім жас , әрнәрсеге көңіл мас.
«Жиырма» – деген, жастық шақ, ақылдыға қонар бақ.
«Жиырма бес» -деген , жалын кез, орда бұзар жігіт кез,
«Отыз бесте»- дегенім, өнерді тасқа егедің
«Қырық» -деген қызықты, қамал алар қылықты,
«Қырық бесте» қылшылда, қаптайды жұмыс қылқылдап.

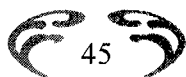

«Елу» дегенде елеңдеп, алды артыңды ойлайсың
«Алпыс» -деген , албасты ден саулыққа жармасты
«Алпыс бесте»- ақыл көп, жан -жағыңда тақыр көп,
Әрнәрсені ойлайсың, ақылыңа бойлайсың.
«Жетпіс»- деген жетесіз, бір күн сау, бір күн не етерсіз.
«Сексен» деген сезімсіз, Сегіз сері төзімсіз.
Кеуде еңкейіп алдыға, аяқ тартар артына
Ойға да тез батасың, қисайып жиі жатарың
«Тоқсан- деген оңып па?
Толайым болар тоқтықтар, тек, түске кірер жоқтықтар.
«Жүз» -деген жас жүзімдей, бір бірлеп қана үзіп же.
Ақыл есті Аллаһ алмасын, жақ суалып көз талмасын!

Жүз жасыңды ырым деп,
Жүреғат келсін таласып.
Шөбере жүрсін жағалап,
Әр сөзінді бағалап, Әмин!
Аллаһның бергенін жасайық,
Отанды әнге қосайық,
Немере, немене алдында
Аллаһның бұйрығын тосайық, Әмин!

Мен мен менмен

-Кім жүйрік?
-Мен
-Кім сүйрік?
-Мен
-Кім алғыр?
-Мен
-Кім сылбыр?
-Мен
-Кім мықты?
-Мен
-Кім мылжың?
-Мен

Меннеи басқаны білмейсің
Не жаман,
Не жақсыны сезбейсің.
Ойлап сөйле,
Байқап көр
Дей берсең: мен, мен
Боларсың менмен.

Һәріптер әсері

- «А» Һәрпінеп баста
Бес асыл сөз жатта:
Ана, Ата, Ақыл, Адал
Арды бапта,
Абыройды сақта.
- «С» Салқын еамал
Сай – сала,
Сылдырайды су сылаң.
Сарғалдағын сағынып,
Сусар сағым еабылған.
- «Г» Гүл- гүл, - дейді Гүлсән
Гүл- гүл, - дейді Гүлнаң
Гүлзардағы гүлді
Ертемен Күн сүйді.
- «Е» Ерік еріншек
Есен де еріншек
Елғезек екен
Еркін мен Ермек.
- «Ө» Өмір - өзен
Өзен - өлең
Өлең - өлкем
Өлкем - өркен
- «Ғ» Ғарыш- ғалам
Ғарышкер ғажап.

Ғарышта, ғажанта
Ғарышкер ғана.

«Ә» Әдемі әліппе
Әфсана әрінте
Әрінжан, Әлібек,
Әлішер, Әзілбек,
Әмина, Әзима,
Әлия, Әлінтер,
Әліппе әдемі
Әрінтер әсерлі
Әлпеште әліпті.

«Қ» Қасқа құлын
Қызықты құлын
Қос құлақ қайшы
Құйрығы қазық
Құйыпды қуып,
Құйыпдай құйғыт.

«Ж» Жүйрік жылқы
Жерде желіп,
Желдей жүйткі.

Ақ бөпем

Ай да саған нұрын төкті ақ бөпем.
Өлең, ертең, жұмбақ айтып берейіп,
Айға мініп жұлдыз санап келейін,
Әлди, әлди, ақ бөпем,
Тыныш ұйықтап, жат бөпем.

Ақ бөпеш

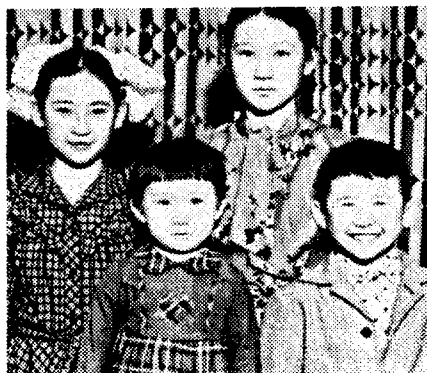
Шырылдап туған еәбиге
Жаялық болған жазирам.
Айналайын баладан,
Жаратылдың...
Дарын атты даладан.
Әлди әлди , ақ бөпеш,
Ауыл бесігіне жат бөпеш.
Аршадан болсын бесігің,
Қайыңнан болсын бесігің,
Ауылдан болсын несібең.
Ақсақалдары айтулы,
Бәйбішесі ақылды
Батырлары тақымды.
Құрықтарын майырып,
Жылқыны асау қайырған,
Жақсы да, жайсаң --
Жаратылыс шықты ауылдан.
Асық ойнап табысқан,
Тайға мініп шабысқан,
Балалары бақытты
Туған ауыл, тау - тастан
Кім екен бізді айырған...?
Айналайын, ақ бөпеш,
Құлынжарғақ жабар ем,
Атыңа үкі тағар ем,
Адассақ арқа сүйейтін
Ауылды қайдан табар ер?
Өттең, шіркіп, дүние - ай,
Ата - ана қалды артымда
Көрінбейді мазары,
Жан - жүйем жүр ызалы
Қаламым жыр жазады.

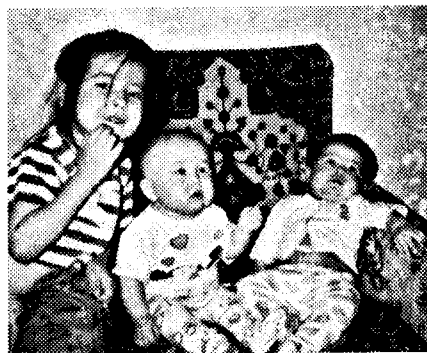
Болашағым - ертеңім,
Мен кеше саған сенгенмін,
Ертең де саған сенемін.
Еңбегінді жазармыз,
Ауылды да табармыз.
Айналайын, ақ бөпең,
Ауылдан шыққан Бақ- көкең.
Айналайын, даналар,
Жаратылдың
Дарынды, дархан даладан!

Əlibek

Есен апа-қарындасымен

Адина, Айзере, Шаһ

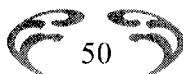

*КӨНЕ, БАЛАЛАР, ОЙЛАЙЫҚ

*Жұмбағыма жіті қара,
шеше білген балбөбектің білімі дара. (Автор)*

Жұмбақтар

1. Шеті де жоқ, домалақ, жоқ кіндігі,
Үсті зеңгір, оның да жоқ түңлігі.
Ортасын мекендеген пенделерге
Жұмақ суын құяды нақ Тәңірі (..... , ... ,
2. Бапым, бапым , бақ құсым
Ақылды бол бап құсым.
Айнала қар , ақ сонар,
Өнерінді аңға сал (.....)
3. Төкпен мұздайды,
Тамақты бұзбайды (.....)
4. Тоқтап, шайқап, төкпен жүреді,
Тазалықты сүйеді (.....)
5. Қалпағы, аузы, мұрны бар,
Бірақ қасы , көзі жоқ (.....)
6. Іштен қараса дала көрінеді,
Сырттан қараса бөлме көрінеді (.....)
7. Біресе ызың ызың,
Біресе шылдыр, шылдыр
Өзі бір қызық ызың, шылдыр (.....)
8. Басы қоңыр, денесі ақ
От шанады жарқырап (.....)

9. Ақтүтек арайлы
Жолдарды орайды (.....)
10. Білгенге маржан,
Білмеске арзан (...)
11. Бақ, бақ, балнақ
Айтатыны бір тақпақ,
Менде алдым жаттап (....)
12. Қарр, қарр, қар - ры, - деп.,
Орманда қалықтайды.
Екі шоқып, бір қарап,
Жол шетінде жорғалайды (.....)
13. Екі аяқта тік тұрған,
Қос жанары шам - шырақ.
Нұр төгілген сөзінен,
Көркем мүсін, ол кім? (....)
14. Гүлден гүлге қонады,
Гүл шырынын сорады,
Білесің бе, бала,
Оның аты (...)
15. Секең , секең етеді
Орман оның мекені
Білесің бе, ноян,
Оның аты (....)
16. Желмая дала кемесі
Недеген ірі денесі.
Білсең оны күлме,
Оның аты (....)

17. Орман» ішін аралап,
Әрлі берлі жылжиды.
Мұртты, шәшты
Кезек сипап,
Ұзын «қолы» сырғиды (.....)
18. Көп онда ине, түйреуіш
Тасадан шығар тонылдап.
Сүтті ішіп алады,
Менен көрсе қашады (.....)
19. Күпісі оның инеден,
Қорықса доптай, түйілген.
Тасадан шығып қарайды,
Сүт ішкенді қалайды (.....)
20. Бұты қысқа,
Басы үлкен,
Арандай аузын ашады (.....)
21. Мойыны тұтас,
Үлкен бас
Бұты талтақ,
Жоны жалпақ, (.....)
22. Суда жүзиді,
Керемет сүңгиді.
Бауыры қара,
Алқымы ақ
Ұшпайды биік аспандап (.....)
23. Бөркінің асты толған көз (.....)
24. Тігінші де , шебер де емес,
Ешнәрсені тікпейді,

Қысы - жазы
Қолынан ине түспейді (.....)

25.Сақ, сақ , ден, сақылдайды,
Сақтыққа шақырады.
Үй маңын торуылдап,
Иіс сабын, тамақты ұрлап,
Көршіні мазалайды (.....)

26.Таудан құлай сырғанап,
Екі тақтай келеді (.....)

27.Бірі түкгі кілем, бірі түксіз кілем (....., ...)

28.Жаралғанға жабысқан (.....)

29.Өзі жасыл, көзі көк,
Шыр-шыр, - деген сөзі көн (.....)

30.Қолы жоқ, шегееі , балғасы жоқ,
Үй салды бедері көп (...)

31.Жаз өтіп, қыс түссе де,
Көйлегі оның бір түсте (.....)

32.Қара сиыр пысылдайды,
Қызыл сиыр ысылдайды (... , ..)

33.Көл теңізден биікке көтерілді,
Қайта түссе, жер түрленді (.....)

34.Еңбектеніп тынбайды,
Гүлді аралап жырлайды,
Тәттісін бізге сыйлайды (...)

35. Ұзын мұртты,
Киімі сары,
Қалтасында наны (.....)
36. Ағаш толы жұмыртқа
Күзге қарай піседі
Мезгілінде алмасаң
Үзіліп жерге түседі (...)
37. Басында бұтағы,
Биік тау тұрағы (.....)
38. Бір бас бар
Бір баста жүз тал шаш бар,
Әр талында үш жүз алпыс бес
жұлдыз бар,
Әр жұлдыздың он екі үкісі бар,
Әр үкінің отыз балапаны бар
Әр балапанның төрт інісі бар.
Әр інісі жеті тілде сөйлейді
(.....,,,,,,)
39. Ақ домалақ әдемі үй,
Қақты есікті ішінен.
Алтын түсті керемет,
Жүгіріп шықты ішінен (.....)
40. Қосақтап міндім қос атты (.....)
41. Аяқпен басып жүресің,
Аунап, ойнап , күлесің,
Аулаға апар ұрып соқ
Жалтырап өңі түлесің (.....)
42. Үшкір басы салбырап,
Жазда емес, қыста өседі.
Күншуақтан жасқанып,
Үзіліп, жылап , түседі (.....)

43. Тоқ, тоқ етіп қояды,
Тоқтоғына тояды (.....)

44. Аузын ашып ұшады,
Шыбын , шіркейді қағып жұтады (.....)

45. Сияны ішеді
Қағазды сүйеді (.....)

(жаңбыр-жер-аспан; бүркіт; тоңазытқыш; кіржуғыш; шәйнек; әйнек; телефон; сереңке; боран; сөз; бақа; қарға; адам; ара; қоян; түйе; тарақ; кірпі; кірпі; керең; мүйізтұмсық; қасқалдақ; аспашам (Б.Т люстра); шырша; сауысқан; шаңғы; жер мен аспан; есім; шегіртке; ұя; шырша; пеш пен от; жаңбыр; ара; масақ; алма; бұғы; гасыр, жүз жыл, бір жыл, он екі ай, отыз күн-төрт апта, бір апта, жеті күннің аты; балапан; коньки; кілем; мұзсұмелек (Б.Т. сосульки); тоқылдақ; қарлығаш, қаламсап Б.Т.)

Әркімді - ақ ойлантар

Жалқаудың жанындай жақы көретін тәттісі НЕ? (....)

«Инснің көзінен жіптен бұрын өтетін» КІМ? (.....)

«Түйені түгімен», « мәшинені жүгімен» жұтатын- КІМ?
(.....)

Ұзақ сойлеп, өзінің не айтқанын түсінбейтін - КІМ? (.....)

Жақсыға да, жаманға да

Ауыз адырнасынан тартатын улы садақ - НЕ? (....)

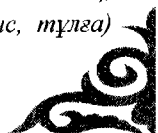
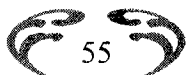
Білдірмей жеп, ілдірмей кететін - КІМ? (..)

Күлімдеп жиналып

Күңіреніп тарасатын, қандай ойын? (.....)

Адамның «кеудесіне нан піскен кезде» өзін кіммін,
-деп ойлайды? (.....)

(ұйқы, жағымпаз, тойымсыз, мылжың, өсек, қу, преферанс, тұлға)

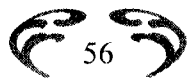

Ойлан да тап

*Аға буын ақындардың өлеңін
Жұмбаққа пайдаланып көрелік.*

Жер өлшейтін саржан Белін буып алғап.	Бұл қай әріп?
Бағдар шам жабық тұр, Жол жәйін бағып тұр.	Бұл қай әріп?
Екі тіреу, баеқышы біреу.	Бұл қай әріп?
Дон дөңгелек, Жүзік пе, әлде шеңбер ме?	Бұл қай әріп?
Телеграф бағаны ма деп қаласың?	Бұл қай әріп?
Айыр ма, әлде, тарақ па?	Бұл қай әріп?
Алдыңнан тап болар, Әр үйде қақпа бар.	Бұл қай әріп?
Үш, деген санды көрсетіп тұр.	Бұл қай әріп?
Төрт бұрышы ашық, екі бұрышы жабық.	Бұл қай әріп?
Дөңгелек. Белбеу тақты көлденең.	Бұл қай әріп?
Тілің келмесе балға де.	Бұл қай әріп?
Қос қолыңмен бүйіріңді таянба, (жаман ырым)	Бұл қай әріп?
Әріптерді тауып болсаң, біреуінен өзіңе орындық жасап ал.	Бұл қай әріп?

(Жауабы: А Г Н О Т Ш П З М Ә Р Ф Һ)

Жаңылтпаштар

*Жаңылмай бапта,
Жаңылтпаш жазпта.*

Бағбан бақта, бақты бапта, бабы бақта	
Шемішке шақпа,	Бақ, бақ, бақ,
Шапшаң шақпа,	Бақа бақ, бақ
Шақпасаң шақпа.	Бақа балпақ,
	Балпақ бақ, бақ.
Ұшты қарға, қонды талға,	
Талдан талға ұшты қарға.	Жұмбақ жатта,
	Жақсы жатта
Қала аралады	Жадқа жатта
Талай аралады	Жаттамай жатпа.
Қала аралады	
Қалай аралады.	Шежіреші шешен
	Шешіп шекпен
Ерке, ерке	Шын шежіре шертеді.
Серке ерке,	
Серке, серке,	Өлкем өлең
Ерке серке.	Өрге өрмеле
	Өңкей өрен
Фермадан фермаға	
Ерғанат фермадан	Көкте көк пе
Фермаға ер маған.	Көлде көк пе
	Көкек көлде
Шық , шық , шық	Көгал көк пе
Шымшық шық, шық	Көкпенкөк пе.
Шықшы шымшық.	
	Сөздің сөзі
Ұшта, ұшта,	Сөздің сөлі
Үшкірлеп ұшта	Сөздік сөзден
Ұшын ұштап,	
Ұқыптап ұшта	Сыңғыр, сыңғыр
	Сыңғыр сылдырмақ
Бір ер	Сыр сақтап, сый сақтап,
Екі ер	Сыңғырлайды сылдырлап
Жеті ер	
Ір: ер.	

Ойлан, тап!

*Тапсаңыз жұлдесі сіздікі,
таптасаңыз, жұлде менікі!*

«Түк ақшасы жок» деген сөйлемді тұрақты тіркес арқылы бес түрлі сөйлеммен айтып беріңіз және түсініктеңіз?

Үлгі: 1. Көк тиын жоқ (көне тілдегі ұғым, көк темір, бөлат, металл болып келген).

(2, 3, 4, 5 сөйлемдер мен түсініктерді ойлап тап).

1. Оңға оқысаң да, солға оқысаң да көс сөз болады

(Мен бастайын, сен қоста)

мәз – мәз	*	Зәм - зәм
көс - көс	*	сок- сөк
шөк - шок	*	көш - көш
сып - сып	*	пыс - пыс
тық - тық	*	қыт - қыт
қос - қос	*	сөк - соқ
қат - қат	*	тақ -тақ
тыз- тыз	*	зыт - зыт
мыс- мыс	*	сым - сым
мыш- мыш	*	шым - шым
пыш- пыш	*	шып - шып
мол-мол	*	лом - лом
қала - қала	*	алақ - алақ
шырық - шырық	*	қырыш - қырыш
Жырық- жырық	*	қырыж - қырыж

2. Оңға оқысаң да, солға оқысаң да

мағыналы сөз болады

анық - қына	нық - қын
апта - атпа	парақ - қарап
жоқ қож	пас - сап
құс - сұқ	пыш - шып

қат - тақ
 қыл - лық
 қыс - сық
 көш - шөк
 сан - нас
 сақ - қас
 соқ - қос
 сөк - кос
 тас - сат
 таза - азат
 тыз - зыт
 шық - қыш.

рет - тер
 сан - нас
 қын - нық
 көш - шөк
 кәп - пәк
 кел - лек
 мас - сам
 мыс - сым
 мол - лом
 тарақ - қарат
 тек - кет

**3. Оңға қарай оқысаң да,
 солға қарай оқысаң да мағынасы біреу ғана**

ана	ара	кезек
ата	аса	қырық
ауа	ада	қазақ
ала	аға	кесек
апа	аза	шаш
баб	аша	тот
аһа	есе	тат
көк	тат	еле
нан	ене	тұт
нән		

4. Буынды алмастыру арқылы сөз жаса

шабақ - бақша,	тамақ- мақта,
суса - сасу,	екен - кене - неке
жеке - кеже,	бақа - қаба
алқа -қала - алақ,	қысас - сасық
ақша - шақа,	алма - мала
есік кісе,	етіс - тісе
кекре - еркек,	тарақ - қарат - қатар - рақат
таза - аза,	қара - арақ - арқа.

5.Сөзден бір әріп алынса да, мағыналы сөз қалады

тай - ай,	кел - ел,	бақ- ақ,
бас - ас,	тоқ- оқ	күз - үз,
қыс - ыс,	піл - іл,	тау - ау,
сән - ән	еол- ол,	тоң- оң,
шық- ық,	жар - ар,	мал- ал
бес- ес,	кез - ез,	күн -үн,
бой - ой,	амал - мал	керен - ерен,
керік - ерік,	құрма - ұрма	ажар - жар
алақ -лақ	атақ - тақ	қана - ана
ақыл- қыл,	сегіз - сгіз	жақ - ақ
қырық- ырық,	отыз – тыз зыт	тақыр – ақыр
заман- аман,	кеден- еден	Бақша - ақша,
түлек - үлек,	сағым - ағым, т.б.	

(осы сияқты жүз- екі жүздей сөздер тудыруға болады).

Күлейік, Күлдірейік

Әзілің жарасса...

Әжесі немересін әлдилеп ұзақ отырды. Бір кезде: Әже, кішкене ұйықтасам деймін, әлде, тағы өлеңің бар ма? –депті, немересі.

«А» дан кейін...

«Ә» деген әріпті біле ме екен деп, Әжесі:

– Әлібек, әліпбидің ретінде «А» дан кейін қай әріп тұрады, дейді.

– Әже, соныда білмейсіз бе? Әрине «А» дан кейін қалған барлық әріп тұрады ғой.

Өлеңді аяқтамадың ғой...

Ағасы кішкентайт Айдананы ұзақ әлдилеп, өлең айтып, ұйықтады- ау деп, ептеп басып бөлмеден шығады.

Артынан ере келген қарындасы «Нәнә, өлеңіңді аяқтамадың ғой, – депті.

Әй , Рауан-ай.

Рауан, - деші,

Таң дейді.

Әжем солай айтады:

Таңым, Күнім менің деп.

Қарашы, оның қуын - ай

«Р »-ға тілі келмейді ,

Айтпау үшін «Р» -ды

Сөз табады құнды.

Тілазарға сөз айтсаң

Ойнап отырған баласына әкесі:

– Топымды әперіп жіберші, - депті.

– Әке, мен добымды ұстай алмай жатырмын ғой, - дейді.

– Оу, айналайын, әпере ғой.

– Қазір...

Аллаһам сақтасын, енді қайттік, - дейді сасқан әке.

– Әке, өзің ала салсайшы, -дейді, баласы. Сонда әкесі «қуанып»

– Айтпақшы, өзім бар екенмін ғой, -деп орнынан тұрыпты.

Екі мақтаншақ көрші.

Бір көрші, балаларының бәрі мақтау қағазын алып, бір қозысын шығындап тұратын көршісіне келіп: «Біздің балалар мал жинауға әбден түсініп алған, мақтау қағазының маңынан да жүрмейді». – депті.

Ашшы не? Тұшшы не? Дәмді не?

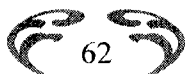
Алма, алмұрт, таңқурай,	Тұздықталып бапталса,
Қойбүлдірген, алһоры,	Ашқылтымы сол болмақ.
Өрік, мейіз, шиеден	Ет пен палау, қуырдақ,
Тосап жаса тәтті екен.	Мәнті менен домбалдақ
Қияр менен қызанақ,	Қатық, қаймақ, бал қымыз,
Қарбыз, сәбіз, сарымсақ	Тәтті тамақ нағыз.

«Р» - «Л» ма, «Ш» - «С» ма?

Әлішер, Әлібек әріптерге әзілдеп,
Бірін танып, бірін әлі білмейді.
«Р» - деп, айтсаң «Л» - дейді,
«Ш» - деп, айтсаң «С» - дейді,
Өздері, тіпті, күлмейді.

Бәрін өжің білешің ғой.

– Атың қалай еді?
– Аһмет, - дейді.
– Қой, Рақмет, - еді ғой.
– Мына досыңның есімі кім?
– Шәулебек, - дейді.
– Сәулебек шығар, - деймін.
– Не ішіп тұреың?
– Шу ғой, - дейді.
– Е, су шығар, - деймін.
– Бәрін өжің білеш, неге шұрайшың, - деп,
кейіді Аһмет, айтпақшы, Рақмет!

Жеймін, жеймін

Мәмә, мәмә , - деймін,
Тәтті берсең жеймін.

Алма, - десең алмайын,
Алма жеуге мен дайын.

Мейлің шұжық , қазы бер,
Қаймақты да жеймін.

Айың, Күнің, Сәулеңмін,
Кіп - кішкентай әуренмін.

Алма бар ма, мама?

Баласы, апа,

«Ал»-ға «ма» - ны қоссақ

А л м а болады,

«Бар»- ға «ма» -ны қосамыз,

Мама не болады, - деп , күмілжіді.

Мамасы:

Е, түсіндім.

Алма бар ма, мама? – деп айтасың -ау шамасы,

Ақылыңнан айналайын, -деді апасы.

Тығылыспақ

Мен тығылмақ ойнаймы,

Күн бұғынбақ ойнайды.

Күннің бетін бұлт баса,

Тығылады ол менен.

Жарқ етіп күн шыққанда

Бұғынады бұлт тауға.

Таптым, таптым Күнді

Тереземді күлдірді.

Ой, ғажап- ай!

(ойланайық)

«Т»- дан сөзді бастаса,
Қарның тойып қалады.
«Т»- ны алып тастасаң,
Мылтыққа оны салады. (... - ..)

«К» -ден , егер бастасаң,
Жыл мезгілі болады,
«К»- ні алып тастасаң,
Қысқартып жіпті алады. (... - ..)

«Б»- дан , егер бастаса,
Бір мүшесі адамның.
«Б»- ны алып тастаса,
Асқазанның арқауы. (... - ..)

«Т»- дан сөзді бастаса,
Тулап, тулап шабады.
«Т»- ны алып тастаса,
Түнді жарық қылады. (... -..)

«Б» -дан сөзді бастаса,
Жеміс - жидек мекені.
«Б»- ны алып тастаса,
Қардың түсін береді. (... - ..)

«Т»- дан, егер бастаса,
Саған қарап өсемін,
«Т»- ны алып тастаса,
Балық аулап кетемін. (... - ..)

Егер «ж» дан бастаса,
Қаңбақтарды ұшырар.
«Ж» орнына «с» қойсаң,
Таудың да тасы домалар. (... , ...)

Егер «қ» дан бастасаң,
Суық мезгіл болады,
«Қ» орнына «м» қойсаң,
Жер қойнында жатады. (... , ...)

Егер «т» дан бастаса,
Сөздің мәні келеді.
«Т» орнына «з» қойса,
Тілдің ауыр сезімі. (... , ...)
(Балақай, осылайша өзің жалғастырып көрші)

**Кел, балақай, ойнайық,
ойнасақ та, ойлайық!**

Ас, ас, ас, асқа салма ...
Әр, әр, әр, әріңе бер ...
Бас, бас, бас, оқуда алға ...
А ға, а ға, ға басыңа берсін ...
А жа, жа, киімің болсын
А за, а за, за, көңілің болсын
Ел, ел, ел, білімді көмекке ...
Ап, ап, ап, білім ал бее ...
И, и, и, толықтансын ..
На, на, на, айналады ...
Ор, ор, ор, шілге құрдым ...
Аға, аға, болсын затта
Ра, ра, ара, болшы қазақ
У, у, у емес, қанып іш ..
Ата, ата, береді ата
А, а, а, төртінші нота ..

*Шіркін, ша, ша, ша
Өмір сондай тамаша!
Осылайша , бала,
Сөзді құра жаңаша*

**Бұл қай кез,
айта ғой тез!**

1. Нұр таңына бөленіп
Арайланды бар аймақ.
Таң рауаны ырыс боп,
Күн келеді арайлап.
Айта ғой тез,
Бұл қай кез? (...)
2. Күн рауаны рандап
Алтын шапақ шашады.
Аптап ыстық арқалап,
Бала өзенге қашады.
Айта ғой тез,
Бұл қай кез? (.....)
3. Басылды аптап, түс ауды,
Ыстық қайтты бауырлап.
Асық ойнап бала мәз
Тақыр ыстық , дала жаз.
Айта ғой тез,
Бұл қай кез? (.....)
4. Көлеңкесі ұзарып,
Жете алмайды бойына.
Шапағы жоқ ыстық күн
Отыр колдің бойында.
Айта ғой тез,
Бұл қай кез? (...)
5. Көлеңке жоқ , күн де жоқ
Саумал кеш тұр далада.
Тал ат мініп шапқылап,
Балалар жүр далада.
Айта ғой тез,
Бұл қай кез? (.....)
6. Оқылды бес намаз да,
Мал жайымыз аман да.

Ағытылып биелер,
Пісілді мес те, күбі де.
Айта ғой тез,
Бұл қай кез? (.....)

7. Ас ауқатты айладық,
Төсекті де жайладық.
Ертегі айтып жарысып,
Жұмбақ ше шіп ұйқтадық.
Айта ғой тез,
Бұл қай кез? (...)
- Жылқы ойнап, бие қашып, тай жарысқан.
Айта ғой тез,
Бұл қай кез? (...)
- Үсті-басы ақ қырау, түсі суық.
Басқан жері сықырлап, келіп қалды.
Айта ғой тез,
Бұл қай кез? (...)
- Масатыдай құлпырар жердің жүзі,
Ата-анадай елжірер күннің козі.
Айта ғой тез,
Бұл қай кез? (.....)
- Көкорай шалғын бәйшешек,
Ұзарып өсіп толады.
Күркіреп жатқан өзенге
Көшіп ауыл қонады,
Айта ғой тез,
Бұл қай кез? (...)

*(Таң, түстік, бесін, кешкілік, екінді, ымырт түн, күз, қыс,
жазғытұры, жаз)*

*ЕРТЕГІЛЕР

Достық

Көк аспан. Айдынды шалқар теңіз. Дүниедегі ғажайыптың бәрі осы жерде, теңіз жағалауында сияқты. Бірақ арғы беттегі жағалауды қанша көргің келгенімен көре алмайсың, аспан мен теңіз жалағасып тұрғандай. Айнала көк аспан. Жағалай көк шулан.

Жағалауды жағалай жүріп қай тұсына барсаң да толқын келіп ұрады. Сенімен күрескісі келгендей.

Иә, көк толқын сынбайды, асығып тынбайды. Бір сәт...

– Рақмет!-деп сыбырлайды Жағалау. Маған берерің бар ма, Толқын, деп сұрады. Толқын, сол сәтте-ақ өзінің ақ толқындарын лақтырады.

– Ұста!-дейді Жағалау, жарқыраған әппәк тыйынды Толқынға лақтырып.

Толқын ұяла сырғып келін, тыйынды тереңіне әкетеді де, қайтадан ақ көбігін атқылайды.

– Сен білесің бе? Мен өмір сүретін теңізде неше түрлі алтын, күміс, түрлі заттар, өте әдемі тыйындар бар. Көбі ең тереңінде жатыр, ал кейбір асылдары сандықта жатыр. Мұның бәрін ғажайып алып Жайын бақылап, күзетеді. Қандай жақсы болды. Енді менің өз қазынам болады.

– Иә, менде де мұндай заттар көп, себебі мен сенен үлкенмін ғой, -деді Жағалау.

– Мәссаған, оны кім айтты, сені менен үлкен деп? Толқын ренжіп қалды.

Дәл осы кезде олардың үстінен ашулы Жел ұшып өтті. Екеуінің тәжікелесуін Жел арқылы естіген Қамыстар да сыбырласып, сыпсындай қалды.

– Су өзінің бойында көптеген жайларды жасырып сақтайды, ол данышпан және үлкен, - деді Толқын.

Бұлардың бәсеке тәжікелесуін естіп Күн сығалап қарады да: «Қалай ұялмайсындар, деді ашуланып.

Сендердің достықтарыңның көптен бері екенін білмейсіңдер ме?

Күн шұғыласының бір ұшымен Жердің шетінен ұстады да, ренжіскен достарды татуластыра бастады.

Баяғыда, ерте-ерте, ертеде, суда әлі балықтар болмағанда, Жағалауда адамдар да, аңдар да болмаған кезде, тек екеуің – Толқын мен Жағалау болғансыңдар.

Қалайша ол естеріңде жоқ деп, таңданды Күн.

Жан-жақтарыңа қараңдаршы. Қазір жер бетінде барлығы достасуды біледі және дос болуы да керек.

Әсіресе бұл достық Адамдар үшін аса қажет.

Балаларға қараңдаршы, қандай тамаша, адал көңілдерімен достасады. Олар бір-бірімен бір тәттісін бөлісіп, бір-біріне ойыншықтарын береді. Ал кейде өсе келе нағыз достықтың не екенін ұмытып кететіндер де бар.

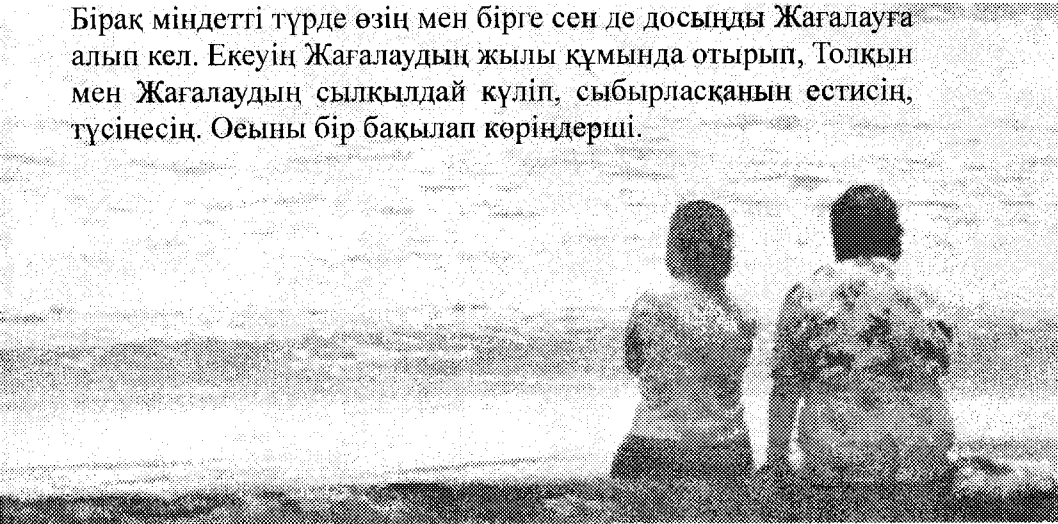
Қиналғанда нағыз дастан көмек сұрасаң, ол ойланбастан қолдайды. Нағыз дос үлкен жетістікке жетуіңді тілейді.

Үлкен өміріңді жайсаң жақсылыққа апаруға көмек болатын, тек, нағыз достар ғана. Олар үлкен қателік жібермеуіңе көмектеседі. Дос дастан айнымауы керек.

Әлемдегі бір бағалы дүние – Достық!

Толқын мен Жағалау қатты ұялып, бір-бірінен кешірім сұрады. Толқын мен Жағалау шын достар!

Егер сенбесең, Күн бүлдірген түске бояла, қызара мүлгіген кезде, олардың нағыз мықты достықта екенін көресіңдер. Бірақ міндетті түрде өзің мен бірге сен де досыңды Жағалауға алып кел. Екеуің Жағалаудың жылы құмында отырып, Толқын мен Жағалаудың сылқылдай күліп, сыбырласқанын естисің, түсінесің. Осыны бір бақылап көріңдерші!

Күзетші торғай.

Аулада қалың тал. Алаңқай жерінде жас торғайлар секіріп, бірдеңелерді тауып жеп, әлсін-әлсін шықылықтайды. Ал кәрі торғай ағаштан түсер емес. Жан-жағына жіті қарап, тың-тыңдап отырған сияқты. Ол жыртқыш қырғауылды бақылауда. Үнсіз тасалана ұшып келе жатқан қырғауылды кәрі тарлан көре қалды. Ол қатты айқайлап, шу котерді. Барлық жас торғайлар бұталардың түбіне жасырына қалды.

Міне, күзетші үлкен торғай жас балапандарын жаудан осылай қорғайды екен.

Қанқыз

Үстінде әсем қызыл ноқаттары бар домаланған қоңыз «Қанқыз», деп аталады. Қанқыз десе дегендей, кереметтей кербез. Аса бір байсалдылықпен кердендей қозғалады, ешкімненнен де қорықпайтын тәрізді.

Осы маңайда жүрген құстар жерде жыбырлап жүрген құрттарды, кейбір қоңыздарды теріп жеп жүр. Ал, мына Қанқызға бірде-біреуі жоламайды. Өзі тіпті адамнан да қорықпайды. Қолымды Қанқызға созып ем білегіме дейін өрмелеп шықты. Қарай гор жүрісін, тіпті асықпайды. Оны қайрадан жерге түсірдім. Міне, қызық, құстың жаңа ғана қанаттанған балапаны келіп қонды.

Қанқыздардың әдемілігіне көзі түсті ғой деймін. Әлгі балапан Қанқыздың біреуін шоқып кеп қалғаны. Артынша қайта шығарып тастады да, түмсығын жерге сүртіп, тазартып, әуре болды да: «Енді сен пәлеге жоламасын, өзінді дұрыстап көрін алайыншы, тіптен өліп қала жаздадым ғой, недеген ашшы едің», – дегендей балапан Қанқызға мойнын бұрып, тағы бір зер сала қарап, ұша жөнелді.

Дегенмен Қанқыздың да табиғатқа пайдасы бар, өсімдіктердің битін құртады.

(Ертегі әлемінен)

Қорқақ қасқыр

(ертегі, әжемнің әңгімесінен)

Қасқыр мен түлкі дос болып, қысқа азықты бірге жинап, бір үндіре тұрады. Бір күні азық таусылып, ашыққан қасқыр түлкіні жеуді ойланады. Бір сәтте түлкіні бас еалады. Қорыққан түлкі, ойбай, Қасеке! – деп, айқай салады. Өзінің сыйлы атын естіген қасқыр, аузын ашып, аңырып қалады. Осы кезде, түлкі шегіншектеп: «Аю, аю, мені тартып барады», – деп, айқайлайды. Қорыққан қасқыр ін түбіне бұға түседі. Түлкі болса, зып етіп, қашып кетеді. Сөйтін түлкі қасқырдан тағы бір айласын асырды.

Тұңғиық

(әңгіме)

Көл беті тұңғиыққа толы екен. Су терең. Жапырақтар қалқып тұр. Біреуінің үстінде бақа отыр, біреуінде көжек отыр. Бақалар анда-санда бақ-бақ, – деп қояды. Жақын ұшқан шыбын-шіркейді қағып, жеп алады. Тек көжек қана дір-дір етіп, қорқып отыр.

– Ол қорқақ қой, қалай құтқарсақ екен, – дейді Шаһ.

– Бақа да отыр ғой, – дейді Ақзер

– Бақа қорықпайды, ол суда жақсы жүзеді ғой, – дейді, Әлі.

Біз қоянды құтқаруға кірістік. Бәріміз бір-бір ұзын ағаш, бұтақ тауып алдық та, суды жағаға қарай жосылта бердік. Бір уақыт болғанда тұңғиық гүл жағаға жақындады-ау. Әлгіндей болмай-ақ көжек жағаға секіріп шықты да, секіріп – секіріп жоқ боп кетті. Оның қылығына біз ду күлдік. Өзі рақмет те айтқан жоқ, – деп, ренжіді Шаһ. Болған әңгімені үйге айтып келдік. Әжем көжекті құтқарғандарың дұрыс болған екен. Бірақ, оздерің суға түспендер. Тұңғиық гүл өскен су терең болады. Тұңғиықтың жапырағының екі арасында ауа болады. Ол ауа оны суға батырмайды. Тұңғиық тәріздес, бірақ ол біздің тұңғиықтан ірі, үлкен өсімдік Америкада да бар екен. Оны олар виктория – регии деп, атайды. Жапырақтың үлкендігі сондай, Үндіс балалары мініп алып ойнайтын көрінеді.

(Аударма, 2009)

Әлемдегі мөр немесе құс қанатындағы кереметтер

Көк жүзінің сүзілуі, эстетикалық құрылымы қашанда жұмбақ. Түрлі-түсті қанаттарымен құстар адам баласын қызықтырып, назарын аударып келген. Құстардың адамдарды қызықтырған ерекшеліктерінің ең маңыздысы да, бәлкі қанаттары болар. «Құс қанатындай жеңіл» сөзі де қанаттың нәзік бейнесіндегі кемелдікті суреттегендей. Осы жеңілдікпен қоса, нәзіктікпен қатар керемет сүйкімділік те жатады. Жаратушының жайып салған өнерін, мұндай көркемдікті түсіне білу үшін, ғалымдар тырна қанатының бір талын алып зерттеген. Сонда 350 жіңішке қауырсын, оған тәуелді 600 тана аралас қанатша, әрі бұл қанаттарды бір-біріне байлаған 390 шеңберден құралғанын көруге болады екен. Құстардың өмір сүруі үшін қанаттарының үнемі таза, бапталған, әрқашан қолдануға дайын болуы керек. Қасиетті қанаттын қоректендіру үшін құстар құйрығының түбіндегі май қабатын қолданады. Бірі-бірінен көркем, реңді, өрнекті қанаттарымен бірін-бірі қызықтырады, қажет болғанда жаудан тығылады, өзін қорғайды. Құстар күн суытқанда қанатымен жылынса, жаздың ыстығында қанатымен салқындайды. Құс денесіндегі қанаттың әрбіреуінің әр түрлі міндеті бар. Құйрығындағы үлкен қанаттар ұшу-қону міндетін атқарады екен. Қанатты желпу арқылы күшін еселейді. Қанаттағы түстер іштегі кезінде белгілі болады. Бастысы: үш түрлі қара, қоңыр, немесе қою сары, сары түстер. Басқа жасыл, көк, металл түстері қанаттың өз түсі емес, жарықтың, күннің түсімен бейнеленген түстер болады екен.

Егер жолдан бір құс қанатын көрсеңіз алып бақылаңыз. Өнерпаздың өнеріндегі керемет құрметті көріп, таң тамағна қаласыз.

(Оқығаннан түйгенім мен көргенімнен).

Бұл, әлде, маһаббат па?!

Жәйлау. Жәймашуақ жадыраған жаз. Ақтөс тазы орнынан тұрды да дүр, сілкініп, бір жұмысы ұмыт қалғандай, керіле басып, екі аттады да, танауын көтеріп, батыс жақты иіскегендей болды. Бұрыла басып тұрды да, алысқа көзі талғанша қарады. Сол алыста сәл-пәл уақытта күн ұясына кірмек. Ақтөстің тезірек дыбыстағысы келді. Бірақ Күн шұғыласы көзін қарықтырғандай болды. Көзін шағылыстырған Күн көзінен көз ұясы жасаурап кетті. Көзі шылауланған сәтте Күн үлкейіп, жарық сәулесі кемпір қосақтай түр-түске бөленді, ондай түстерді Ақтөс білген де емес қой. Алғашқыда түсіне алмай алдыңғы аяғын соза керіліп, аузын ашып, ернін жалады. Сол сол-ақ екен үріп қалды да, артынша қатты-қатты үрді. Қатты үргені сонша, асқа тойып, керіле ұйқыда жатқан мысық Мішімай қорқып, ыршып түсті де, мына тәртіпсіздікті тыймақ оймен Ақтөске жақындады, «Қойсаңшы, дәл қазір қатты үрудің қажеті жоқ қой, күн ұясына асықпай кіреін»... Ақтөс күтпеген қонағына қарады да, оның өзіне қараған көзінен ойсыз абыржып, жүрегі қатты соғып-соғып кетті. Бұл ішкі сезім «Мүмкін, сен оны сүйіп қалған ынығасың?— дегендей болды. Бұл қалай? Бұл жақсы ма, әлде жаман ба деп, ойланды Ақтөс. Иә, бұған бірдеңе деуім керек шығар. Сөйтті де күмілжіп: «Сен кімсің? — деді.

Мына сөзден, ойламаған жерде, Мішімай құлап қала жаздады. Ол басқа бір сөзді күтіп тұрған еді.

«Білмеймін, сен кімсің? Бірақ, сен сондай, йә, сондай»... деп, Ақтөс ойлана айтты.

«Оу, сен не, айтатын ойың бұл емес еді ғой, ойыңды дұрыс айтпадың»...деп, ерекше бір күшпен ішкі дауыс айқайлады. Осы ойы кеудесінен шығып кетпесін дегендей кеудесін тарта қысып, айтты: «Сен сондай, сондай жақсы...» (ол табанымен де, сосын көзімен де көрсетпек ойда болды) ақыры сөзін «Мен сені сүйемін!» — деп аяқтады. Мішімай бұрынғыдан бетер қысылды, көзі айнала жүгірді, аузы аңқиа ашылды. Ол өзінің түсінбегенін ескертпек болды. Мішімай Ақтөстің бұл жағыдайын сенімділік

пен өзіне деген сезім деп қабылдады. Ақтөс оған қандай да бір нәзік сезімін білдіріп, рақметін айтқысы, сыйлағысы келді. Сол үшін үйшігіндегі сүйекке ұмтылды. Сол сәтте көзіндегі жас ыршып жерге түсті.

Сүйекті алып келіп, олай-бұлай қарап, әлгі бейтанысты көп іздеді. Таба алмай Мішімай жаққа бұрылды. Сен осы жерден көрмедің бе, әлгі нағыз, нағыз...

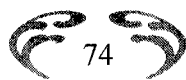
Мішімай, «бұл жерде менен басқа ешкім, еш бейтаныс болған жоқ, сен, тек, менімен ғана сөйлестің, Ақтөс», - деп, айтпақ еді, бірақ сол сәтте оған көп нәрселер түсініксіз болды. Ол Ақтөсті мазаламас үшін көп сұрақтар бермей, бұрылды да жүре берді. Ал Ақтөс болса, оның ойынша, ғажайып бейтаныстың жоғалған жағы Күннің батысына қарай ұзақ-ұзақ қараумен болды.

Сол кезде ақырындап Ай да көтерілген еді.

Дыбыс әлемі

Баяғы заманда Дыбыстар елінде қаһарлы Қатал атты патша болыпты. Ол өз қарамағына бірнеше Дыбысты алып, өзгелеріне әлімжеттік көрсетеді. Осы жәйттен сөн Дыбыстар жан-жаққа бөлініп кетінті. Еркіндікті ұнататын әнші Дыбыстар бір бөлек, Таңбалар бір бөлек тарап кетіпті. Бір күні Қатал патша ашуланып, қол астындағы Дыбыстарды «Тастөбе зынданына қамап, сиқырлап тастапты», - деген суық қабар жетті. Ұялшақ бауырлары: «Ұямыз бір бауырымыз еді ғой, қиындықта іздеп, көмектеспесек ұят қой», - деп жолға шығыпты. Сегіз түйені жолға жабдықтап, сегіз батыр да шығыпты.

Керуен Күн бата жолға шығып, Таң ата құр сұлдері жүрген, үндемейтін екі батырға жолығады. Олардың тағы үш бауыры бар екен, сөйлей қалса, қос дыбыс айтады екен. Керуен екі тәуліктей жүріп бір ауылға келеді. Бұл ауылда он екі әнші бар екен. Оның біреуі тілді еркін менгермеген, шеттен келген әнші екен. Жергілікті он бір әншінің дауыстары әртүрлі естіледі екен. Ішінде өте бір қу Дыбыстар бар екен. Неге дауыстары әртүрлі деп ойласақ, ішінде жуан, жіңішке сөйлейтіндер бар екен. Әлгі қу Дыбыс, өзі нағыз қу екен. Жуан да, жіңішке дауыспен, дауыстап та, дауыссыз да ұн қата алады екен.

Демін алған керуен дереу жөлға шықты. Ұзақ жол бұларды белгісіз өлкедегі ауылға әкеп тіреді. Ондағы елдің үні қызық екен. Біреулері ырылдап, біреулері ыңылдап, біреулері ымдап, біреулері өкіріп сойлеседі. Тұрғындардың жалпы саны жетеу екен, әйтеуір үндері бар. Жөн сұрасып, жағыдайды айтып, бұлар осы маңда ысылдап, пысылдап, ышқынып, күрсініп жататын он бір тас тобешік барын естіп, бел шешіп, дем алмастан, тас төбелерді бетке ұстай қозғалды. Тас төбелерге келген соң, әркім өз бауырының атын атап, дауыстайды, шақырды. Сөйтсе, сиқырды женудің басты шарты Мейірім ананы келтіру керек екен. Осыдан кейін Мейірім ана әр Дыбыс балаларының жүрегінен орын алып, бауырларды бір-бірімен табыстырды.

Қуанысып, қауышып табысқан бауырлар бұдан кейін өте тағу тұрыпты. Сөйтіп, балалар сурет салады, ән айтады, тақпақ оқиды, өлең жазады. Бәрі бірігіп Сөз ауылын, Сөйлем ауылын аралайды. Ол ауылдағы Бастауыш, Баяндауыш, Анықтауыш, Толықтауыш деген ғұлама қариялармен танысады. Қариялардың әрқайсы өз сипатына, іліміне сай қызмет жазауда екен.

Бастауыш ақсақал мінбеге көтеріліп Сөзге бастау айтты. Баяндауыш басқа Дыбыстарға жағыдайды түсіндірін, баяндады, оған ілесіп Толықтауыш та, әңгімені толықтырып тұрды. Пысықтауыш соңында келе жатқан Анықтауыш деген бәйбішеге бірдеңені айтып пысықтап жатты. Анықтауыш бәйбіше мінбедегі Бастауыштан алысырақ жерде тұрса да Дыбыс балаларының Дыбыс туыстарын танығанын, Сөзді тыңдап, Сөйлемнің айтқанын ұғып, меңгергенін анық көріп тұрды.

Барлық Дыбыстар қуаныпқа бөленіп, әрқайсысы өз міндеттерін атқарып, жұмысқа белсене кірісті.

Міне, балалар, осы Дыбыстар елінен үлгі алып, үйреніп, жақсы оқыңдар. Білімді, әрі ұйымшыл болсаңдар, сонда ешбір қиындық сендерді жеңе алмайды.

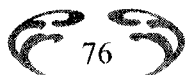

Әліпби

(өлең ертегі)

Ерте, ерте, ертеде
Аспан мен Жердей көлемде
Сия, – деген өзенде
Ғұлама қалық табысқан.
Жағасы толы гүл, құрақ,
Тауларда шырша, тал, қайың,
Баурайы аққан мың бұлақ
Елге қоныс сол тұрақ.
Сол Сия өзен қасында
Қала бопты гүлденген,
Үйлері биік, көлемді.
Сәнді, мәнді, өлеңді.
Бірі дөңгелек, дәлізді,
Бірі-қиғаш, доғалдау,
Балға, терек секілді,
Тағы басқа түрліше,
Құрлыстары өзгеше.
Тұрғындары қаланың
Қаласын сұлу сүйіпті,
Бістық – суығына күйіпті.
Бірде данышпандарын
Түгелдей, дерлік, жиыпты.
«Әліпби», – деп, аталар
Ат беріпті қалаға.
Тұрғын қалқы сұлу,
Ақылды да, алғыр,
Бауырмал да, батыр
Тұз дәмдері жарасқан
Еңбекшіл де, еркін,
Адамдар екен ерен.
Әкімдері әділ,

Ақындары айбын,
Батыр да, бағбан,
Гүлзры гүлжиһазды,
Ғұлама ғажап ғалымы,
Домбырашы, дарымшы,
Етікіші мен егінші,
Жезші менен жиһангер,
Зәкіші, заңгер, зейнеткер
Инабатты, иманды
Күзетшісі, күйшісі,
Лағылшы мен лаукесі.
Мысшы, мерген, мұнайшы,
Наубайшы, наушы, нәлішісі,
Орманшы, оюшы, оташы
Өзгеше өздері өмірлі.
Палуаны патшадай,
Рауан руһы райлы.
Суретші, сұлу саятшы,
Тақымгер және тарихшы
Уайымсыз, уағдашыл
Ұлағатты ұрпақты
Үміттері үлкен үлесте.
Фәлсәфашысы фәрішта,
Қаһарманы қажырлы,
Шежіреші шіліңгір
Ырызықты да ырымды.
Еңбгіне аты сай,
Әліпбиі сөзге бай,
Тұлғасына қалқы сай,
Құсқауырсын қаламы.
Сиямен бояп түр түске
Тәптіштеп жазар сыры бар
Заманда заңғар заты бар,

Әлемде әбүйір аты бар
Болашақ тарихқа қаты бар
Ұлы қазақ қаны бар
Кең жайлауы сынсыған
Төрт түлік толы малы бар.
Даласы толы аң, құсқа
Жазира жайсаң жаһұтта
Адамдары арлы,
Жәйлау, қыетауы сәнді.
Әліпбиі қисынды қилы ой
Даласы тұнған нақыл – ой
Парасат егіп данасы,
Саналы, саңлақ баласы,
Шындықпен толды бағасы
Нұрсұлтандай патшасы.
Осындай Ұлы Отанды
Қазақелі, – ден атапы.
Қабыл боп баба батасы
Мемлекет болыи бірікті.
Қаласы, елі іргелі
Озгеге оның үлгі ісі.
Қазақша ойлап арманын
Орысша да оқып, жазады.
Ағылшын тілін меңгерген,
Компьютерді еңсерген.
Осындай қазақ даласы,
Әліпби – көркем қаласы,
Мен, Сен, Ол–
Барлық Қазақел баласы.
Сол ғажап ел шаһарда
Сәнді тұрмыс құрады.

2009

*АУДАРМАЛАР

Тасбақа, Піл және Керен

Ерте, ерте, ертеде, уәдесіз бір кезеңде, Піл Тасбақаны кездестіреді. Піл арқырап, кеңсірігін дүрілдете дірілдетіп «Жолдан былай кет, әлсіз жәндік, мен сені басып кетуім мүмкін», – дейді. Тасбақа қорықпай таскерендей үнсіз, орнынан қозғалмайды. Сондықтан да піл үстінен баеып өтті, бірақ езіп кете алмады.

«Піл мырза, мақтанба, мен де сендей күштінің бірімін», – дейді Тасбақа. Піл шегі қатқанша күледі. Сонда Тасбақа тұрып, ертең таңертең, күш сынаспаққа тобешікте кездесейік деп, ұсыныс жасады. Ертеңінде Күн көтерілмей тұрғанда Тасбақа төбешіктен өзенге түсіп, суға бара жатқан Керенге кездеседі.

«Керен мырза, күш сынассақ қайтеді. Бәсім бар, сізден кем түспеймін», – дейді Тасбақа.

Керен де аузын керендей ашып, мына келеңсіздеу ойға қызыққандай болды да, келісті. Тасбақа мына ұзын арқан жіптің бір ұшын «әуп!» – деп айқайлағанша тістеп тұруды ұсынды да, өзі Піл тосатын төбешікке жетуге асықты. Пілге барып, мен «әуп!», – деп айқайлағанда арқанды тартатын бол, көрейік қайсымыздың мықты екенімізді, – дейді. Піл мен Керен екі жақта «әуп!», – деген бұйрық бойынша арқанды тартты-ай кеп, тартты-ай. Бірақ, бірін-бірі тартып әкете алмады, күштері тең түсті. Олардың әрқайсысы Тасбақаның күші өзімен тең деп ойлады.

Өсиет: *Өзіңнің күшің жетпейтін, сенің орныңа басқа біреу атқаратын жұмысқа әсте барма. «Әліңді білмей әлек болма», – дегенді есте ұстаған жән Ал қулығы жеткен Тасбақа, өзі үшін жұмысты басқаға атқартып, жақсы атын өзі иеленді. Ұят – ай!*

2007

Сөздік: тасбақа – /черепаха/
піл – /слон/
керен – /бегемот/

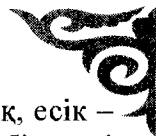
*ҚАЗАҚ ҚАЛҚЫНЫҢ ДҮНИЕ ТАНЫМЫ.

Қазақтың даналық мұрасы.

Қазақ қалқының сан ғасырлық ақыл ойының, өмірлік тәжірибесінің, табиғат ғажабын түсіне білуінің, сонымен қоса дәулескер шеберлігі мен даналық суреткерлігінің құдіретті туындысы киіз үй екені әлемге әйгілі десек артық болмас. Мал шаруашылығының ерен ерекшелігіне байланысты көшіп-қонуға ыңғайлы, әрі жеңіл, әрі тасымалдауға қолайлы, өнерлі көңілден, өмірге бейімділіктен туған таңғажайып дүние. Тарихи даму кезеңдерінде жануарлар мен өсімдіктері, ауа райы ерекше қазақ жерінде киіз үйдің пайда болуы табиғи заңдылық болса керек. Үлкен бәйтеректей терең тамырлы тарихы бар қалқымыздың ұрпақтан ұрпаққа мирас болған ежелгі шараларының қай-қайсысының негізі, өркендік тәрбиелік толғамы, көркем келбеті бар. Соның бірі—киіз үй. Оны жасаған шеберлер киіз үйді, тек, баспана ғана емес, күнделікті өмірдегі тіршілік қажеттіліктерін өтеуін ескергенін анық көреміз. Киіз үй құрылысының жинақылығы мен ыңғайлылығы өз алдына, оның сәулетті пішімі мен пішіні, сырт тұлғасының өзі ерекше сұлулығымен ерекшеленіп тұрады. Мамандар мен ғалымдар киіз үйді сәулет (архитектура) өнерінің әлемдік озық үлгісінің бірі,— деген ойлы пікірде. Шындығында ақиқаты солай. Мұны ерте заманнан тасқа түсірілген суреттерден айқын байқауға болады.

Мысалы, Гобби Алтайынан, Сібірдегі Байарқия тасынан, Қырымнан т.б.табылған суреттер дәлел. Көшпелі скифтердің киіз үйде тұратынын алғаш рет ертедегі грек тарихшылары Геродот, Страбон, т.б.жазған. Киіз үйдің жалпы пішініне зер салсақ, күрделі геометриялық беттерден тұратындығын ғылым дәлелдеген. Енді соған аздап тоқталып көрелік.

Киіз үйдің сүйегі (қаңқасы). Шаңырақ, кереге, уық, есік – бәрі ағаштан жасалады. Олар тал, қайың, терек, біркелкі сәмбі талдар. Шаңырақ – қайыңнан, кереге, уық – талдан, бақан – теректен жасалады. Киіз үйді шебер атақты үйшілер, белгілі бір үй жапқыштар, шебер ормешілер, тамаша өрімші, тоқымашылар жасайды, киіз үйдің әрбір бұйымына маңдай тері мен, көз майын сіңіреді. Қазіргі кезде Қазақ жерінде ата дәстүрін ұстаған 300 дей үйші бар екен, Балқаш, Жаңаарқа, Талдықорғанда. Жамбыл облысы Сарысу ауданында киіз үй шығаратын фабрикалар бар, бірақ еш фабрика қазақы киіз үйді әлі шығара алған жоқ. Үй жасайтын ағаштар ерте көктемнен күзге дейін жинақталады. Үйшілер Еділ, Жайық, Шейхун, Зархун, т.б.өзендермен көлдер бойында отырған. Оларда тез, төс, мор, үскі, қайыс, т.б. түрлі саймандары болады. Талдың жуандығы шамамен бір тұтам, яғни – 9 см.

Кереге – киіз үйдің қабырғасы. Ол арнайы иіліп қырналған ағаштардан құрастырылады. Үй жасауға қажетті ағашты тандап алып, қозға салып балқытып, тезге салып иеді. Кереге жоғары қарай тартыла береді де уық арқылы күмбезге айналады. Керегенің басы мен аяғы иіліп, сыртқа қарай шалқайтылады. Сонда кереге желісінің жанабы екі кубтық парабола тәрізді болып шығады. Желінің ішкі жағын сай-сай етіп қырнайды. Дайындалған жерлерді біріктіру үшін көктелетін орындарын қарып белгілейді де, ұңғып теседі, сосын түйенің мойын терісінен жасалған таспамен бекітеді. Керегенің бір қанатындағы желілері 14-тен әрі, 9 сағанақтары мен балашықтары 108 болады. Бұл сан ежелден аспан саны болып есептеледі. Таңмен таласа басталатын қой оргізу, еиыр сауу, бие байлау, т.с.с. қат қабат үй шаруашылығын жүргізу белгілі бір уақытпен мөлшерленип отырады. Уақыт өлшемдерін білдіретін «бие сауым», «сүт пісірім», «ет асым» тіркестері бар. Сол сияқты күн мезгілін білдіретін өлшемдер де қолданылған. *Күн тұсау бойы, арқан бойы, шідер бойы* көтерілді дейді. Бұл өлшемдер

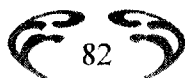

шаңырақтан түскен күн сәулесінің жүрген жолынан көрінеді, уық санымен есептеледі. Басқаша айтсақ, уақыт 1–5 лездемеге (минут) дейінгі дәлдікпен өлшейтін күн сағаты. Мысалы үйдің уық саны 72. Әрбір екі уықтың арасы 5 градусқа тең ($360:72=5$). Шамамен күн сәулесі екі уықтың арасын 40 лездеме уақытта жүріп өтеді, немесе бие сауым уақыт. Осы айтылғандардан-ақ аспан әлемінің кішірейтілген бейнесі киіз үй деуге сенім мол. Киіз үй күмбез тәрізді жасалуы күн тіке түсетін беттің неғұрлым аз болуын қамтамасыз етеді. Сонымен қоса, киіздердің ақ жүннен басылуы, немесе үгітілген ақ сөңке сүйекпен борлануы, күн сәулесін өткізбеу үшін қажет. Мұның өзі жазғы күннің ыстығында үй ішінің салқын болуына жағдай жасайды, әрі ақшаңқан үй жарқырап әсем көрінеді. Үй сыртынан айналдыра тартылатын белдеу, аспан белдеуі – **зодиактік шеңбер**. Алты қанат үйдің әр керегесінің екі басында екі зодиактік шоқжұлдыз. Себебі киіз үйдің есігі, төрі белгілі бір бағытқа қаратылып тігіледі, ал ішкі мүлік жиһаздарының орналасуы қашанда біркелкі. Үйге кіргенде оң жақта құрулы ши болады. Оның ішінде ыдыс-аяқ, тамақ сақталады. Әрі қарай, оң жағына ағаш төсек орнатып, тұсына түс киіз ұстап, алдынан шымылдық құрады. Төрте жүкаяқ үстіне әбдіре (сандық) қояды. Әбдіре үстіне 20–40 шақты құрақ төркөрпе жиналады. Ал сол жақ босағада ер тұрман, одан жоғары ерлердің киімі, қару жарағы ілінеді. Әр нәрсенің өзіне тиісті орыны бар. Мұның өзі зодиактік шоқжұлдыздардың орналасуына сәйкестендірілген. Төсектің басы төрге қаратып салынады, иаки темірқазық жұлдызына бағытталады екен. Басты солтүстікке қаратып жату рәсімі осыдан шыққан болуы керек. Бұл жерде солтүстік деп жердің магнит полюсі тұспалданып отырса керек, – дейді.

Бақан – колбей тіреледі, ол үйдің тірегі, колбеу бұрышы 62 градус шамасында, яғни галактика экваторының аспан экваторына көлбеу бұрышына сәйкес, – дейді.

Шаңырақ – шеңбер тәрізді тоғыннан және күлдіреуіш-

терден тұрады. Киіз үйдің басқа бөлшектері талдан жасалса, шаңырақ қайыңнан иіліп жасалады. Ол үшін қисық қайыңды жаздың ортасында кесіп алады. Бұл кезде қайыңның шырыны мөл, сондықтан кептірмей тұрып шенбер иеді, қаламдық тесіледі. Күлдіреуіш жарты ай сияқты шыбықтардан иіледі. Күлдіреуіш арқылы үйге жарық түседі, түгін де содан шығады. Шаңырақ, есік, ырғақ, тіс, қошқар мүйіз өюларымен безендіріледі, Түндік жабылған шаңырақтың пішіні көптеген басқа күмбездерге тән, көк күмбезінің кішірейтілген бейнесі болып табылады.

Түндік – шаршы тәрізді жасалады да әлемнің төрт бағытын нұсқап тұрады.

Уық – бір ұшымен (қаламымен) шаңыраққа, екінші ұшымен (иінімен) кереге басына бекіп, үзік, туырлықтармен жабылатын киіз үйдің сүйегі (қаңқасы). Үйші шеберлердің айтуынша уық біртіндеп иіледі, яғни түзу бөлігінен (қарынан) қисық бөлігіне (иініне) біртіндеп ауысады. Ұзындығы үйдің колеміне байланысты уық 12-16 қарыс мөлшерінде жасалады, ал саны 45-120 болады, иаки уық саны 45, 60, 72, 90, 120, бұл сандардың барлығы 360-ты қалдықсыз бөледі (Уықтарды көнустың жаушылары деп есептесек, төбесіндегі бұрыш өлшемі 108 градуска жуық болып шығады. Үйдің негізгі диаметріне қатынасы жуық мөлшерде 0,62 ғе тең, немесе «алтын қима пішіні» тамаша ауа алмасу қасиетіне ие. Бұрыштардың болмауы үй әсемділігін айқындай түседі, әрі бұрыш-бұрышқа жыншәйтан жиналмауын дін жолы дәріпттейді, басқаша көзқараста болсақ бұрышсыз айналмада шаң-тозаң тұрмайды, әрі ауа тез жаңарып отырады.

Қорыта келгенде киіз үй өнер туындысы ғана емес, қалықтың астраномиялық, жадтық, математикалық, физикалық экономикалық, (үнемдік) т.б. өмірлік тәжірибесіндегі салауатты білімінің айқын көрінісі

КИЕЛІ ҚАРАШАҢЫРАҚ.

Көнеден келе жатқан киіз үйдің түрлері мен құрылысы.

Дала қазағының қаймағы бұзылмаған тірлігін ойлағанда көз алдына көсілген қыр, төбе, жасыл жайлау, өзен-көл жағасы, тайға мініп шапқылаған баласы, қотан толы қойлары табын-табын сиыр, үйір-үйір жылқы, дөңгелене қонғам ақ туырлықты, ақ түндікті әсем ауыл елестейді. Осының бірі кем болса, ауылдың коркемдігі де кем. Бұлардың ішінде киіз үйдің орны тым бөлек. Киіз үйдің құрылысы мен жасалу жолдары, этнографиялық ерекшеліктері аса ғажап дүние.

Қазақ киіз үйі,— деп, пайда болған ғасырынан айтылуда (қалмақы, моғолша деп кейін қосылған сөз).

Қалмақшаның төбесі шошақтау, моғолша жатаған, аласа, ақжапаға ұқсас келеді. Ал қазақ киіз үйлері дөңгелек толық күмбезді болады да, сән салтанатына қарай бірнеше түрлерге бөлінеді.

3 қанат – кара үй	12 қанат – ақ орда
4 қанат – қоңыр үй	18 қанат – ақ шаңқан
5 қанат – боз үй	24 қанат – ақ үзік
6 қанат – ақ үй	30 қанат – алтын үзік
8 қанат – ақ ала орда	32 қанат – алтын орда, -деп,

аталатын түрлері болған. Сол сияқты кошiп-қонуға ыңғайлы, жұмыс ретiне қарай уақытша қос (жылқышыларға), жолым үй, ас үй, қалқа, жаппа, лашық, кереге санымен келiстiрiлген түрлердi пайдаланған. Жаңа үй болып бөлек шыққан жас шаңырақты «отау» дейдi. Қалық атауларында киіз үйге қатысты жұмыс атқарушыларды үйшi, сүйекшi, тiгiншi, өрiмшi, зергер, ұста, ершi, ер-тұрманшы, ишi, оюшы, сырмақшы, етiкшi т. б. деген мамандық атауларымен атаған.

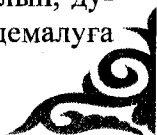
Баяғы бабалар өз тiршiлiгiнде жыл он екi айдың денiн ашық аспан астында, жасыл жайлауда өткiзiп жүрген. Кеңес-өкiметi

жылдарындағы киіз үйді кешегі көшпелілер заманынан қабары жоқ бүгінгі ұрпаққа нағыз киіз үй осы десек, шындыққа қианат жасаған болар едік. Сол киіз үймен бірге оның өн бойында дала даналығының ой-қиялы мен шебер саусағы сіңірген бүкіл бір қалықтың этнографиялық игілігі жоққа тән болды десек артық емес. Бүгінде алыстағы ауылдарда жүн сабау, жүн түту, жіп иіру, арқан есу, тарамыс тарту, қайыс илеп таспа тілу, шымшиге арнап жүн бояу, ши тарту, сырмақ сыру, текемет басу, түскиіз ою, үзік пен туырлық, түндік пішу, дәдеге өрнектеу, алаша тоқу сияқты өнерлер дерлік жойылып бітуге айналды. Тас үйді таққа балайтын қалықта киіз үйге шекесінен қарайтын тексіз мінез пайда болды. Атадан қалған ақбоз үйдің сәнін де, құнын да төмендетті. Тұрмысқа енбеген нәрсенің ғұмыры да келте. Нағыз зат түгілі, рухани қазынамыз тіліміз де осындай күйдің зардабын басынан өткеріп келеді емес пе?

Киіз үй қоғамға Кеңес өкіметінің алпысыншы жылдарына дейін белсенді қызмет етті. Кейінде пішеншілердің дала қосы деп аталып жүрген қос вағонның орнына шөпші ауылы аталатын кемі он-он бес киіз үй отыратын, кешкілік мал өрістен келіп, ауылдың қотанына иірілетін. Күнұзынғы шөп шабу, мал бағу т.б. тірліктен кейін биесін ағытып, сиырын сауып, төліп көгендеп, жерошаққа отын маздатып, балалар саба, күбі піспегіне жармасып, қариялар аулаққа атын арқандап, ұланғайыр жұмысты аяқтап, сары самаурынның шәйіна отыратын. Жастары арқандаулы атты жайылымға жіберіп, арқан, бақанды алып, озен сайына алтыбақан құра бастайды. Бұл қаладан келген бізге деген сый қрмет, әрі сылтау. Әйтпесе таңертеңгі шаруаны сылтау етіп ата-ана үнемі рұқсат бере бермейді. Алтыбақанға барған бала тәңертең шаруасына тұратынына уәде етеді. Бұл тұсты пайдаланған бүлдіршін балалар әжесінің сөресінен күрт ұрлайды. Сонымен ай астында алтыбақан тербеліп, ән шырқалып, ақсүйек лақтырылып, думан кеші басталады. Кешкі самалда табиғат аясында демалуға

шыққан ата-ана, жеңгелер әнге құлақ түріп, дауыстарын ажыратып, әнге қосылып, алтыбақан да тебетін жас жеңге, келіндер де баршылық болатын. Осы тамашаның бәрі киіз үй мен сәнді, сонымен ғана сәулетті болушы еді.

Киіз үйдің іші төрт бөлімге бөлінетін:

1. **Төр** – мұнда жүк жиналады, төрдің оң жағы, сол жағы болады. Төрге қонақтар орналасады. Үйдің төрі жоғары, әрі қымбатты орын болып саналады. Жас келіндер бұл жерді баса бермейді. Төрде ілулі домабыра, бес өрім қамшы, түлкі, қасқыр, құндыз, кәмшәт терілері.

2. **Сол жақ** – үйге кіргенде оң босаға, үй иесінің отыратын және жатататын орны. Босаға жақта азық-түлік салатын кебеже, ыдыс-аяқ салатын аяққап, саба, күбі, т.б. керекті ас-дәмдер тұрады. Мұны ас-су бұрышы деп есептейді.

3. **Оң жақ** – үйге кіргенде сол жақ, балалары орналасады. Босаға жаққа қарай ер тұрмандар, киімдер ілінеді.

4. **От орыны** – қасиетті орын саналады. Ошаққа от жағылады, қазан асылады.

Киіз үй үш бөліктен құралады:

1. Үйдің сүйектері – қаңқасы (ағаштан тұратын бөліктері) деп аталады.

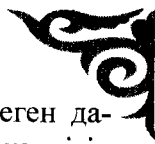
2. Үйдің киіздері (шн де осыған кіреді түндік, туырлықтар, үзік, ірге киіз)

3. Басқұр, баулары мен арқандары (бір сөзбен «бау – шулары» дейді).

Киіз үйдің қазақ өмірі мен әлеуметтік жағыдайына байланысты оны үлкейтп, кішірейтп, тіпті бір-біріне қосып екі, үш, немесе бірнеше бөлме етіп тігуге болады.

Туырлықтан жазда ыстық, қыста суық, жауында су өтпейді. Кейде қыстан киіз үймен шығатын кездер де болады. Онда туырлықты екі қабат етіп жабады, үй іргесін шөпмен бітеп, қамыспен қоралайды. Көбінесе қопалы, қамысты жерді таңдайды, ондай жерде жел де көп болмайды. Міне, осын-

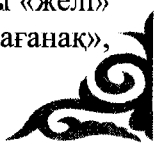

дай үйде ел даңқын асырып, намысты қолдан бермеген данышпандарымыз бен ерлеріміз туып, шынығып өскендігін мақтанышпен айтуға болады. Әрісі Керей, Өз Жәнібек, хан Абылай, Кенесары; батырлар: Қабанбай, Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Жарылғап, Наймантай, Меңлібай, Байғозы, Құлжан; би болыстардың, берісі – ұлы Абай, ғұлама ғалымдар – Ахмет, Қаныш, Марғұлан сияқтылардың кіндігі осы киіз үй ішінде кесілген. Әрқашан таза, шұрайлы қонысқа көшті қондырып, тігілген үйдің саф ауасы, аспан, жер, сумен астасып, қасиетті қарашаңырақтың киесі, мүмкін, осындай ұлылардың көкерегіне нұрлы сәулесін құйған болар.

Қазақ өмірі мен мәдениетінің, әлеуметтік жайының қырсыры киіз үй мен төрт түлікке байланысып отырады. Сондай-ақ, сәлемі де, киімі де, ыдысы да, салт-дәстүрі де өз ортасына, өз өміріне лайықты. Сондықтан да олар бұларға лайықты қанатты сөздер, әдеттер, ырымдар, тыйым сөздер, аңыз ертегілер, жұмбақтар, мақал-мәтелдер шығарған.

Киіз үй ағаштан оның ішінде қайыңнан, талдан жасалады. Бұл ағаштар әрі мықты, әрі құрт түспейді, тез шірімейді. Ал талдың бір ерекшелігі оны керегеге қажетті жуан – жіңішкесін таңдап алуға болады. Үйдің сүйегін үйшілер жасайды. Өны «**үй басу**» дейді. Қажетті ағаштар ай, кейде бір жылдай көлеңкеде кептіріледі. Мезгілі жеткен кезде бұл ағаштарды үйшілер қажетінше жонып, морға, қозға (ыстық қоламтаға) салып балқытып, тезге салып түзетін алады, «*Тез қасында қисық ағаш жатпайды*», – деген сөз осыдан қалған. Үй сүйегіне лайықталған ағаштарды жонып, түзетіп шауып, қырнап болғаннан кейін оны тағы да морға салып, кереге, уыққа, күлдіреуішке лайықтап ырғаққа (қалыпқа) салып белгілі бір үлгі, жобаға келтіреді де, құрастыра бастайды.

Киіз үйдің негізін құрайтын кереге. «*Керегең кең болсын*» деген тілек осыдан шыққан. Өйткені үйдің беріктігі, кеңдігі осы керегеге байланысты. Кереге құрайтын ағаштарды «желі» деп атайды да, оның ұзынын «ерісі», қысқаларын «сағанақ»,

«балашық» дейді. Желілердің басы мен аяғына келетін жерлеріне әдемілік үшін ойып сызықтар жүргізеді, мұны «ыру» дейді. Желілерді тесіп түйенің мойын терісі немесе өгіздің бас терісінің сірісі (қайысы) арқылы коктейді. Ксрегенің бас жағы мен аяқ тұсы сәл шалқайылап ортасы дөңестеу жасалады. Дайын керегені «қанат» дейді, яғни 18 қанат үйде 18 кереге болады деген сөз. Кереге көзінің үлкен –кішісіне қарап «торкоз», «желкөз»деп бөледі. Торкөзді кереге әдемі, әрі берік болады. Керегелер бір-біріне таңғыш құр арқылы жалғасады.

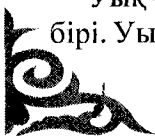
Киіз үйдің керегелерінің басы 60, 70, 80 нен 360 қа дейін болған. 6 қанат үй керегесін жасау үшін 192 сәмбі тал керек екен. Бір кереге 14 еріс, 108 балашық, 9 сағанақтан құралады, мұны қанат деп те атайды. (Қазіргі жасалып жүрген кереге желісінің ерісі 2 метр, балашағы 1 метр 80 см ең ұзыны, ал сағанақтың ең кішісі 30 см.) Желкөз кереге 11, 13, 15 көкті, екі көктің арасы 20-23 см. Торкөз 17, 19, 21 көкті, екі көктің арасы 17см.

Болашақ ұрпақ бай мұрамызға, олардың атауларына, өлшемдері мен келбетіне ұқыппен қарап, көбірек көңіл боліп, ілтифат назарын аударса деген тілектеміз.

Киіз үйде есік екеу болады. Бірі ағаштан жасалады, оны «сықырлауық», – дейді. Екіншісі киізден жасалады, ол сықырлауықтың сыртынан жабылады. Мұны «киіз есік»,– дейді. Киіз есік күн ашық күндері шиыршықталып, маңдайына дейін жиналып қойылады, ал күндіз күн түспес үшін Бақан арқылы бір жағы ашық тұрады. Ағаш есік маңдайша, екі босаға, табалдырық және екі жарма есіктен құралады.

Кереге бастары арқылы орай тартылатын бас арқан маңдайшаның екі жағына мықтап байланады. Үйдің барлық ауырлығын ұстайтын, беріктігін сақтайтын бас арқан. Бас арқан тұсынан сәндік үшін және кереге басы туырлықты қажамас үшін басқұр тағыда орай жүргізіледі.

Уық – кереге мен шаңырақ ортасын қосатын негізгі бөліктің бірі. Уық – алақан, иіні, қары, қаламы деген атаулардан тұрады.

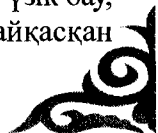

Ол інінен ішке иіле жасалады, иаки үйдің күмбезді үлгісі осы кезден басталады. Уық алақанындағы уық-бау арқылы кереге басына байланып, қаламы шаңырақтың қаламдығына сұғылады. Қалам мен қаламдық төрт бұрышты болып қырланады және ойылады. Мұндай уық берік әрі қыдырып (қисайып) кетпейді. Қанат санына қарай уықтың саны да, ұзындығы да өсе береді. Әр үйде көлеміне қарай кемінде 60, әрі кеткенде 150 – 160-тай уық болады.

Шаңырақ – киіз үйдің қасиетті, киелі мүлкі. Қазақтың көптеген жақсы сөздері осыған байланысты айтылады. Шаңырақ – үй, отбасы деген мағынаны да білдіреді. «Шаңырағың биік болсын» деген бата бар. Киіз үй шаңырағы тоғын, күлдіреуіш, кепілдік (қарғаша да дейді) деген бөліктерден тұрады. Тоғынды (яғни шеңберді) қайыңнан оюлап, өрнектеп жасайды. Кепілдік күлдіреуіштің орнынан қозғалып кетпеуіне қызмет етеді.

Үйші үй сүйегін толық жасап болғаннан кейін оны қызыл түсті жосамен немесе қызыл, көк бояулармен бояйды. Егер үй қайыңнан жасалса оны осімдік майымен майлайды. Салтанатты ордалардың шаңырағын, уығын, кереге басын, маңдайшасын оюлап өрнектейді, ауқаттылар күміспен, сүйекпен, мүйізбен әшекелейді. Үй сүйегі дайын болған соң оның киіздері жасалады. Киіз үйдің киіздері кереге бойына «туырлық», шаңыраққа дейін «үзік», шаңырақты жабатыны «түндік» және киіз есік деп аталады. Бұлар қойдың ақ күзем жүнінен басылады.

Қазақта ол кезде қой көп, сондықтан киіз үйге қажетті жабдықтар жасауға жетіп артылады. Қазақ даласында жүннің көптігі сондай мың қойы бар қызылжарлық Қосиығұл деген бай қойдың жабағысымен құрт қайнатқан екен. Киіз жабдықтарды әзірлеу, пішіп даярлау жолдары ұзақ бір этнографиялық шығарма. Киіз басу, жүн сабау барысында жасалатын «тулақ шашу», «қой басты» деген дәстүр, ырым, ойын, қалжыңдар бар. Киіздер құр, баулар арқылы тұтылады. Олар туырлық бау, түндік бау, үзік бау, жел бау деп аталады. Туырлық пен үзіктердің өзара айқасқан

жерін «жабық» дейді. Туырлық пен үзік баулары кестелі оюлы жалпақ құрдан жасалады, ол үйге көрік беріп тұрады. Киіз сыртынан жел көтермес үшін екі белдеу тартылады. Үйге пайдаланылатын арқан түрлері де көп.

Шаңыраққа желбау деп аталатын ою-орнекті, 4 шашақты бау болады. Ол желді күні шаңырақты бастыруға, көшкенде байлауға аса қажет. Жай күндері үйге әсемдік, көрік беріп тұрады. Үй киіздерін әзірлеп болғаннан кейін оны ақ бораңмен немесе күйдірген сүйекпен борлайды. Бұл әдемі ақ түс береді, әрі киіздердің төзімді болуына, су, ыстық, суық өтпеуіне әсері бар.

Ши-киіз үйдің әдемі бір бөлшегі. Оны жүнмен орап, кілем, текемет түсідей оюлармен безендіріп тоқиды. Оны «шымиши» дейді, ораусыз шиді «ақши» дейді. Шиді туырлық сыртынан да не керегемен туырлықтың екі ортасынан да құрады, мұның әсемдікке де, жылылыққа да пайдасы бар. Әрі жиі тоқылған шиден құрт-құмырсқа, кесертке, жылан, т.б. жәндіктер кіре алмайды.

Киіз үйді тігу және жығу.

Қазақ қалқының тіл ұғымында киіз үйді құрастыруды «тігу» дейді, бөлшектеп жинауды «жығу» дейді. Тігу үшін алдымен керегелерді бір-біріне қосып, екі жағын есіктің екі босағасына таңғыштар арқылы бекітеді. Есік шығыс жаққа қаратылады. Кереге басын бас арқанмен тартып, маңдайшаның екі жақ басын мықтап байлайды. Үйдің берік тұруы және барлық салмақ осы бас арқанға түседі. Содан соң бақан арқылы шаңырақ көтеріліп, оның жан жағынан уық шаншылады.

Шаңырақты қазақ салтында еркек адам көтереді. Уық тегіс шаншылып біткеннен кейін, ірге киіз жабылады. Оның биіктігі жарты метрдей үй айнала өралып жабылып, түсіп кетпес үшін әр жерінен керегеге байланады. Ірге киіз желді күні шаң, топырақтан, қыста суықтан сақтайды. Осыдан соң туырлық жабылады да, ол туырлықбау арқылы уықтан асып қарсы керегеге байланады. Үй көлеміне қарай туырлық үш-төрт бөлік болуы мүмкін. Туырлық екі босаға жақтан бастап жабылып, ол да

үзікбау арқылы белдеуге байланады. Ең соңында түндік жабылады. Киіз үйді жығу – тігу әдісіне керісінше түндікті сыпырудан басталып, сонынан керегелерді жинап алумен аяқталады. Киіз үй шапшаң тігуге ыңғайлы, көшіп-қонуға лайықты. Киіз үйдің іші әдемі, жылы, жайлы. Сондықтан оны шопандар да, саяхатшылар да пайдалана алады. Киіз үйдің жақсы қасиетін 1988 жылы желтоқсан айында Армениядағы жер сілкінісінде байқадық. Сол қайғылы күндері үйсіз қалған адамдарға Қазақ елінен мыңдаған киіз үйлер жеткізілді. Ол үйлер панасыз қалған талай кісілерді қыстың аязынан сақтап қалды.

Киіз үйге қатысты ұлттық ұғымдар.

Қазақы ұлттық ұғымда киіз үй және оның әрбір құрамдас бөлшектері қасиетті деп саналады. Соған орай ата-аналарымыз әрбір затқа лайық ұлықтау, теңеу, бейнелеу сияқты ойлы ұғымдармен қатар үлгі-тәрбиелік қағидалы, қанатты сөздер де шығарған. Ол сөздер шаңырақтан басталады.

Шаңырақ атадан балаға мұра болып келе жатқан үйді «қарашаңырақ» деп құрметтейді, дәріптеп паш етеді. Қарашаңыраққа сәлем беру, одан дәм тату ежелгі қалық жоралғысы. Шаңырақ-үй, отбасы,-деген тұтас ұғымды да бейнелейді. Үйленген ұлды «шаңырақ көтерді», -дейді. «Шаңырағың биік болсын», -деген батаның ең үлкені болса, «шаңырағың ортасына түссін», -деген қарғыстың ең ауыры болып саналады. Шаңырақты аттамайды, көшкенде жеке түйеге артып, көштің басында жүргізеді.

Қыз ұзатылғандағы мінін келген көлікті «шаңырақ түйе» дейді. Бұл көлікке ұзатылған қыздың шешесі, жеңге-сіңлілері ғана отырады. Басқа адам мінуге болмайды. Ондай бола қалған күнде жұрт ол адамды «шаңырақ түйеге» мінін келген деп келемеж қылады. Себебі ертерек кезде шаңырақ түйеге еркі жоқ құл мен күң ғана мініп келетін болған. Сондай-ақ «тыныш отыр шаманды біл» дегісі келсе «шаңыраққа қара» деп, ескерту жасайды. Мысалы, үлкен іске үлес қосты, қала, зауыт салысты дегісі келсе «шаңырағын көтеріп, уығын қадасты», - дейді.

Туырлыққа да айтылатын орайлы сөздер бар. Мал семіз болса «іші майы туырлықтай туралып түсті»деп, мақтайды. Аяқ қолы балғадай әйелді «*туырлықтай ту қатын*» деп бйне-лей айтады. Махамбет батырдың «*туырлығын тілгілеп, тоқым етсем деп елім, керегесін кескілеп отын етсем деп едім*» дегені кегімді алсам, дұшпанымды жеңсем дегені.

Бақан арқылы қазақ мықтылықты меңзейді. «*Бақандай бес жігіт*» дегені қарулы, мықтылықты ұқтырса, «*барымды киіп, бақанымды таянып*» дегені әзірленіп, күтініп отырмын,— дегенін білдіреді.

Түндік арқылы қазақ көп жайды аңғартады. «*Түндігің түтінді болсын*» деген ақ батада ырыс, береке мағынасы бар. Жас әйел түндігін ерте ашса оның шаруақор, пысық екендігі, басқа үлкен үйлердің түндігін ашса әдептілігі, тәрбиелілігі көрінеді. Салақ, жалқау әйелдерді «*түндігі кеш ашылатын келін*» дей салады. Ал «*түндігі ашылмай қалды*» деген сөз ол үй адамдарының өліп біткендігін айтады.

Киіз үйдің **есігіне** байланысты айтылатын қанатты сөздер өте көп. Өркім өз үйін «*алтын босағам*» деп дәріптейді. «*Есік көрген*» деген» қайтып келген әйел дегенді білдіреді. Күйеудің алғаш келуін «*есік қорға келді*», -дейді. Оның «*босаға аттар*» деген ырымы бар. «*Табалдырық аттады*», -деген өте жақсы сөз, яғни «*келін болып түсті*» дегенді сыпайылап, құрметтеп айтқаны. «*Босағаны керме*», «*табалдырықты баспа*», -деген тыйымдар әдептілікке, тәртіпке шақырады. Бөтен үй деудің орнына «*жат босаға*» деген сөзді қолданады. Ұзатылған қыздың оң жақтан аттанарда «*Алтын да менің босағам, аттап та шығам деп не едім*», -деп қоштасады. Үйге кіріп келе жатқан бала табалдырыққа сүрініп жығылса, *оны жақсы ырым, олжа келді* деп жориды.

Ши де астарлы сөздің бір айғағы ретінде қолданылады. «*Ши жүгіртті*» тұртпектеді, құтырға түсті, одан әрі ушықтырды дегенді білдірсе, «*шыққан қыз шиден тысқары*» деп, тұрмысқа кеткен қыздың өз үйіне көп келе бермегені жөн дегенді ұқтырады.

Қазақта үй сабау жаман ырым, жаман пиғыл. Өші кеткендер үй сабайды. Бұл өш алудың немесе ұрысқа, дауға шақырудың белгісі. Қазақ қалқында «*ақ үй аманат*», -деген өте маңызды үлкен салт бар, иаки ақ үй сыйға тартылады. Бұл жауласушы екі елдің татуласқандығының қуәлігі існетті. Дәулетті адамдар ұлы үйленгенде немесе қызын ұзатқанда ақ отау тігін күйеуінің қасына жатқызуды қалқымыз «отауға салды» деп, үйленген жігітті «*отау көтерді*» деп, тұспалдап, сыпайылап айтады. Сол сияқты «*от басында, ошақ қасында*», «*үй орнындай*», «*кереге бойындай*», «*есік пен төрдей*», «*от орнындай*» «*іргесін бөлеу салды*» деген өлшемдер мен теңеу – әр қазаққа белгілі.

Қазақ елінің кең даласында киіз үй мен оның жеке құрамдарына ұқсастырып қойылған жер атаулары да көп. Өған «**Ордабасы**», «**Керегетас**», «**Ақотау**», «**Шаңырақ**», «**Босаға**», «**Қызылорда**» дегендер мысал бола алады. Сондай-ақ, әрқашан зор бағалап қадір тұтатын қасиетті қарашаңырағы туралы қалқымыз мақал-мәтелдер, өлең-тақпақтар, жұмбақ, жаңылтпаштар, ертегі, аңыздар, жыр-дастандар шығарып, оны өнер-білім, таным, тәрбие құралы ретінде пайдаланған.

Киіз үйдің арғы бергі тариһнан.

«Атамыз Алаш, керегеміз ағаш» немесе «Киіз туырлықты, ағаш уықты қазақпыз» деп, аталы сөз айтып қалдырған атабаба, әже-аналарымыздың негізгі баспанасы киіз үй болғаны баршаға белгілі. Киіз үй, тек, қазақ қалқының ғана емес, бүкіл түркі, оған көршілес елдердің де тұрақ мекені болғаны анық. Солай бола тұрса да оны қастерлеп ұстап, ғасырдан ғасырға мән маңызын өзгертпей жеткізген біздің қазақ қалқы екені әркез мақтанышпен айтылады. Шығу тариһы қола дәуірінен басталып, ерте заманнан бері ғасырлардан ғасырларға жеткен киіз үйді біздің қалық қасиетті, киелі қарашаңырағымыз деп, дәріптейді. Өйткені киіз үй қазақтың тұрағы, құтты мекен – жайы, еншісі, баспанасы, мүлкі, мақтанышы да қуанышы болып

бағаланады. Шынында арғы тариһымыз бен бергі жайымызды зерделей қарасақ, киіз үйіміздің атқарған қызметі мен маңызы өте зор екеніне көз жеткізуге болады. Оның сипатына қарап отырсақ, бірнеше жүздеген жылдар бойы ата-бабаларымыздың ақыл-ой, тұрмыс талғамы, сән мәдениеті еш қалықтан кем емес, көптеген сәттерде артықшылығын да пайымдауға болар. Ертедегі де, бұдан бұрынғы да, соңғы да ғұламалар, ғалымдар айтып кеткендей осы киіз үйден қазақ қалқының аспан әлемін есептеу жүйесі, үнемдік біліктілігі, мәдениет пен өнердегі талғамы, жалпы алғанда өмір тәжірибесіндегі іске, ғылымға бейімділігі айқын аңғарылады. Өткен ғасырларда Алтын орда, Көк орда, Ақ орда деп аталуының өзі осы киіз үйге байланысты екені мәлім. Киіз үйдің аса бір ерекшелігі, ол, тек, баспана ғана емес, ол сәулет, құрылыс, қолөнері, сурет т.б. бірнеше шеберліктердің басын құрайтын ғажайып туынды. Басқа елдердегідей емес, ағаш, киіз, ши, теріден (әредік күміс, металл заттардан) құрастырылады, әрі көшпелі, жылжымалы құрлыс түріне жатады. Дала ойшылдары мен тұрғындарының тапқырлық шешімін Әлем ғылымы бағалап, мәдениет пен өнердің білімпаз сарапшылары дүниежүзілік, қалықаралық этнографиялық көрмелерде қазақтың осы өнеріне әрқашан жоғары баға беріп отырған. Мысалы, 1961 жылы Алмас деген кісі Париждегі Дүниежүзілік этнографиялық көрмеге киіз үй апарып, еуропалықтарды таң қалдырып, бәйгі алған.

1876 жылы Мейрам қажы Жанайдарұлы (Кенесары ханның бас батыры Жанайдардың бел баласы) Петербургке; 1890 жылы Ибраһим Әділов Қазандағы көрмеге киіз үй апарып қазақ мәдениетін Еуропаға паш еткен, 1827 жылы Бөкей ордасының ханы Жәңгір Ресей патшасы Николайға киіз үй сыйлап, патша ағзам оған өте риза болған екен. Сондай-ақ Батыс Еуропа, Гамбург, Майндағы Франкфурт (Германия) қалаларындағы мұражайларда да қазақ киіз үйлері бар екен. Қазақ даласында өмір сүрген атақты хандар, батыр мен билер, байлар орда тігіп, салтанатты өмір

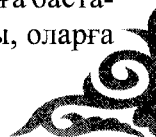

сүрген. Соның бір дәлелі Көкшетаудағы Абылайдың Ақ ордасы, Шыңғыс төренің 24 қанат Ақ үзігі, Жетісудағы Тезек төренің ордасы, Ырғыздағы Самырат байдың үйі, Тарақты Жәуен, Жазыбек болыстың күмістелген ақ үзігі, наң Нұрмағамбеттің үйі сияқты елге аңыз болған үйлер көп болғаны шындық. Киіз үй үшін қазақ азаматтары байлығын аямаған және сол арқылы қазақтың дәулеті мен мәдениетін Әдемге таныта білген. Байлығымен елге аңыз болған Орта жүз Тоқа Байсақал қызын ұзатқанда оған арнайы отау әзірлеткен екен. «Байсақалдың қызы Сапақтың ордасына келін болып түскенде бес отау, бір алтын инатыр, жеті жетіммен түсіпті. Сонда қыздың өзіне арнаған отаудың уығын атпен жүріп байлаған екен, Керегенің басында тұтам күміс, аяғында күміс, уық қанша болса уықтың бау өткізер жерінде тұтам күмістен, қаламында тұтам күміс, шаңырақтың өзінде де, күлдіреуішінде де тұтам күміс болған. Түйе ауғанда, түйе басына екі бұрау ұзындығы уықтай ағаш, оның екі басында да тұтам күмістен болған. « Кейін осы үйді Кенесары хан тіккен» екен.

Қазақ елінің осындай байлығы мен сән-салтанатының куәсі болған киіз үйлер Ресейдің дұшпандық саясатынан, жауыздық әрекет салдарынан құрып кетті. Байсақал қызының отауы өртеніп кетті, Самыраттың ордасы тәркіге түсіп, тоз–тоз болды. Жақсы Жанқұтты, Сакқұлақ би, батыр Ерден, Тұрысбек қажының, Жазыбек болыстың қасиетті қарашаңырақтары бүліншілік кезінде із-түзсіз кетті. Сөйтін қазақ мәдениетінің баға жетпес мұрасы – киіз үйдің құны мен маңызы томендеп, жоққа айналды. Оның орнына қалай болса солай кеңестік тәсілмен жасалған, бір-екі жылдан артық тігуге келмейтін, қара құрым жабылған сапасыз лашықтар шығарылды.

XX-ғасырдың 90-жылдарынан бастап қазақ мемлекетінің жеке шығуы ұлт мәдениетін, оның ішінде киіз үйдің кәдірі мен орнын өз дәрежесінде қайта көтерді, жөндем үйлер шыға бастады. Ұлы бабларымыздың киелі руһының қайта аталуы, оларға

лайықты ас пен еске алу дәстүрінің өткізілуі және соған сәйкес ұлттық мәдениеттің маңызының артуы киіз үйге деген қоңілді, көзқарасты айқындады. Баба руын еске алу ұрандаумен емес, сән-салтанатпен, өнер шеберлерімен, шынығу (спорт) жарыстарымен, ұлттық сәулетпен дәрежеленетін болды. Тоқсаныншы жылдар басындағы Абылай хан, Қабанбай, Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Байғозы батырларға ас беруде, Бұқар жырау, ұлы Абай, Жамбыл ақындар тойында киіз үйлер елу, жүз, мыңдап тігілін, түрлі дәрежелі бәйгілер белгіленді. Осылардың ішіндегі таңқалдырғаны Торғай ордасы жұртының әлі есінде.

Алғаш рет Көкшедегі 1991 жылғы Абылай хан асында тігілген орда, басында 12 қанат, кейін 18 қанат болып көлемі ұлғайтылды. Ол жылы қазақтардың Дүниежүзілік Құрылтайында Есет батыр, Шақшақ Жәнібек батыр асында, 1995 жылы Абай тойында тігіліп, бірнеше дүркін жүлделі бәйгілер алды. Мұндай ұмыт қалған істі батылдықпен қолға алған ежелгі Торғай елінің азаматтары, сол кездегі Жанкелдин ауданының әкімі Жақан Қосабаев пен Ахмет Байтұрсынұлының туған жерінен ардақты жігіт Аңсаған Қоңқабаев және Болғанбай Қойшиндер болатын. Бұл киіз үйлер Қазақ ордасын еске түсірудің XX – ғасырдағы кезеңі еді. Бұл орданың биіктігі 8 метр, ал ішіне жүздеген адам еркін сиятын болды. Киіздер ақ тоқтының жүнінен басылған. Іші-сырты тек қана қазақ ұлттық бұйымдарымен, ұлт киімдерімен, ер-тұрмандармен жабдықталған, дастарқанға ұлттық түрлі тағамдар қойылған.

Желбау, басқұр, тұскілем, ыдыс-аяқ, төр төсеніші, көрпеге дейін қолдан шыққан қазақы дүниелер. Осы үйде қазақ зиялылары, мемлекет қайраткерлері халифа Алтай, Е. Әуелбеков, М. Сағдиев, Өзбекәлі Жәнібеков, Шерхан Мұртаза, Әбіш Кекілбаев, С.Жүнісов, Ш. Шаяхметов, тағы басқа шет ел азаматтары болған. Шет ел өкілдері орданың ғажап шеберлікпен жасалып тігілгенін қатты тамашалады. Шынында бұл соңғы жылдардағы қазақтың ұлттық ұлы мәдениетін танытып,

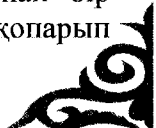

эйгілеген ең үлкен еңбекпен жасалған өнер туындысы болды. Бұл бүкіл қазақ елінің табысы болған үлкен еңбекті жасауға үлес қосқан Аһмет ауылының қыз-келіншектерінің ұланғайыр еңбегі еді (әттең, дейтін бір өкініш сол қыз-келіншектердің ағының ағалын бізге жетпеуі, мүмкін мұрағаттан табыларсыздар). Сіздерге мен, осы жолдардың несі (автор) ретінде үлкен қуанышты алғысымды білдіремін. Бұл ақ шаңқан орда бүкіл Қазақ Елі мәдениетінің табысы деп бағаланды. Талай ғасыр «ертегі» боп кеткен қазақ өмірі мен өнері қазіргі ұрпаққа, болашаққа шындығы айқындала бастады. «Өлгеніміз тіріліп, өшкеніміздің жанғаны осы» деп білеміз. Әлі де болса, барымызды бағалап, жоғалғанымызды толықтыра түсіп, есесін Аллаһдан сұрайық!

Ертегі ермек емес.

Табиғатта туған адам сол табиғаттың бір бөлшегі болса керек. Сондықтан болар адам өзін қоршаған табиғи ортаның түрлі қасиеттері, кескін келбеті, бітім болмысы туралы ой толғамай, бір тұжырым жасамай бейтарап қала алмайды. Пайымдаулар мен жасалған тұжырымдар есте жақсы сақталатындай жүйеленді.

Жоғарыда кез келген құбылыстың, нәрсенің геометриялық сипаты болады дегенбіз. Сол сияқты тағы бір сипаты ауыз әдебиетінде көрініс береді. Болған уақиғалар, табиғат құбылыстары мен өзгеріс сипаттары адамның өзіне етене таныс жағыдайлармен, адам өміріндегі белгілі құбылыстармен бейнеленеді. Адам қиялы кейде әсірелей суреттеп, бір қарағанда сенімсіздеу әңгімелерді де тудырып отырған. Қалық ертегілеріне ортақ бір оқиға бар. Мысалы, ағайынды үш жігіт (кейде үш батыр) пен бойы бір қарыс, сақалы қырық қарыс шалдың күресі айтылады... Екі күн бойы екі батырдың әрқайсысына әлімжеттік қылып, тамақтарын тартып жеп жүрген бір қарыс шалды үшінші батыр үшінші күні жеңіп, сақалынан бір бәйтерекке байлап қояды. Шал бәйтеректі тамырымен қопарып

алып қашып кетеді. Батырлар ізімен қуып барса, бойы бір қарыс жер астына түсіп кеткен екен. Оның соңынан беліне арқан байлап үшінші батыр, шыңырауға түседі. Жер асты толған бойы бір қарыс сақалы қырық қарыстар екен. Батыр олардың бәрін, һәм шалды да жеңіпті. Сөйтіп жер астынан бір сұлу қызды кездестіреді. Батыр қыздың беліне арқан байлап жер бетіне шығарыпты. Жер бетіндегі жолдастары батырды жер астында қалдырады. Батыр есебін тауып, қырық күннен соң жер бетіне шығыпты. Өзін қалдырып кеткен жолдастарына келіп, оларды кешіріп, татуласыпты. Міне, ертегінің ұзын ырғағы осындай.

Бұл ертегідегі оқиға аспан шырақтарының қозғалысын тұспалдайды. Үш батырдың бір жерге жиналуы жыл маусымындағы жұлдыздардың тоғысын бейнелесе керек. Ал бойы бір қарыс, сақалы қырық қарысты құйрықты жұлдыз (комета) деп пайымдауға болады. Кім біледі, бәлкім, Галлей кометасы шығар дейді-міс.

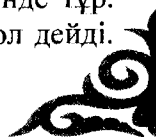
Бұл кометаны «Әл Фараби» деп атау орынды болар. Кометаның әр 76 жылда бір рет жерге жақындап өтетіні мәлім. Әл Фараби 52 жасында (922 жылы) кометаны өзі көріп, бақылап зерттеген, – деген болжамды ғұлама ғалым Әл-Машани (А.Ж. Машанов) айтып, дәлелдеген. Құйрықты жұлдыз екі Шоқжұлдыздан өтті, үшінші Шоқжұлдыздың тұсынан қайтты, яғни үшінші батыр шалды жеңді. Осы кезде Құйрықты жұлдыздың құйрығы қысқарды. Мұны шалдың сақалын бәйтерекке байлау арқылы бейнелеген. Шал қашып жер астына түсті, яғни Құйрықты жұлдыз біртіндеп алыстап, көк жиектен асып көріпбей кетті. Кешікпей батыр оның соңынан шыңырауға түсті, Шоқжұлдыз да көкжиектен томен түсіп кетіпті. Жер асты толған сақалдылар екен, яғни көптеген құйрықты жұлдыздар (кометалар) көрінді. Бұл Бикеш шоқжұлдызы, әлде Шолпан болар. Қырық күннен соң батыр жер астынан шықты, қырық күн бойы көрінбей кеткен шоқжұлдыз көк жиектен жоғары көтерілді.

Міне, ертегідегі оқиғаның осындай мақамдалған мағынасы болса керек. Бұдан ертегілердің бәрі бірдей астронөмиялық жұмбақ деген ой тумайды. Қай ертегі болмасын негізгі өзегімен қоса физикалық, химиялық, һисабтық т.б. білімнің қарапайым қағидаларымен таныстыратындай, әрі тәрбиелік мәні бар көріністермен әдіптеліп отырады. Қай ертегіні алып қарасақ та қисынды қиял мен қоса, астарлы мағына, жасырын сыр бар. Қанша әсіреленіп өзгергенімен ертегілердің негізінде шындық жатады. Әсіреленіп сипатталатыны сондай, тіпті кейбір ертегінің терең сыры, қалықтың дүниетанымын көрсетеді дегенге сену қиын емес. Аспани мағынасы бар «Күн астындағы Күнікей қыз», «Ай астындағы Айбарша сұлу», «Қырық қарақшы», «Үркердің қызы Үлфілдек», «Үш арһар жұлдыз» сияқты ертегілерді саралай қарасақ аспан шырақтарының қозғалысы, шығуы, бауы, т.б. қасиеттері жұмбақталғанын көреміз.

Ертегілердің тағы бір шарасында адамның дүниетанымын, Әлемдік құрылымды көрсететін бейнелер суреттеледі. Әркімге де жақсы таныс Ертөстік ертегісіндегі жер асты әлемін жер бетімен жалғастырушы өткел аузындағы бәйтеректі алайық. Бәйтеректі әлемдік дің, ұстынның шартты белгісі деп танысақ, төменгі яғни жер асты әлемін айдаһар жылан (қос мекенді) арқылы бейнеленген. Ортаңғы әлемнің ишара белгісі болып Ертөстік пен Күнке алынған, яғни тіршіліктің, жалпы өмірдің жұптық бейнесі деп түсінеміз. Ал үстіңгі Әлем – аспан әлемін самұрық білдіреді. Адам баласының дүниетанымы, талғам түсінігі әлемнің тұтастығын, өлшеусіз шексіздігін түйсіну осындай қарапайым, адамға етене таныс оқиғалармен суреттеледі. Ендеше Ұлы ғаламдық қасиеттер де адамның кіші әлемінің бойынан көрінсе керек-ті. Әлемдік құрлысты түсіндіретін қалықаңызында жерді көк өгіз көтеріп тұр делінеді. Ол өгіздің үлкендігі сондай, бір ғана мүйізінің ұзындығы жерден кокке дейін. Өгіз алып кемеңің (балықтың) үстінде тұр. Кемеңің үлкендігі сондай, ұзындығы 650 жылдық жол дейді.

Кеме алып мұқиттың үстінде жүзіп жүреді. Ал мұқит құдайдың құдіретімен көтеріліп тұр, асты бос кеңістік. Бұл аңыз, аңызда болса, маңыз ден қараған жөн болар. Бабаларымыздың бұл теңеуін түсіну қиын, тек, білеріміз біз біле бермейтін, ғылым анықтай қоймаған, немесе фантазиялық әсірелеу күшінің шарықтауы деп қана қарауға бармыз. Айтылғанның мәнін өзіміз терең түсіне алмай, бабаларымыздың дүниетанымы анайы болған ба, ден қарауымызға болмас. Арада өткен дандайсыған көңіл, дәйекті дәлелден алыстата береді де, ақиқат көмескілене бастайды. Пайымдап қараған кезде шындықты тануға болады. Ой жіберіп көрелік...

Мұқиттың асты бос, құдайдың құдіретімен тұр. Яғни шетсіз де шексіз аспан әлемі деген ойға саяды. Ал мұқит дегені ғарыш бағыты болса (метагалактика), оның үстіндегі кеме Күн жүйесі (галактика) болар. Ал көк өгіз... сол Күн жүйесіндегі нысандардың бірі – Жер планетасының ишара бейнесі болар. Көкогіз, ел аузындағы сиыр судан делінетін сөздің негізі, белгі – бейнесі дегенге саяды, олай болса, Жерді су көтеріп тұр деген түеінік қой. Құрлықтың шеті суға барып тіреледі.

Құдық ізден жер шұқысаң кез келген жерден су шығады. Мұны тани білген бабаларымыз тұрмыстық бұйымдарда да осы тіршілікті ишаралап бейнелеген. Бұл ишараларды да олардың толық білмегендігінен деген ой тумаса керек, себебі дін тәртібіне келсек қолмен ұстап, көзбен көрмегенді дәлдеп айту гайбат, сондықтан да көкірегі кең, көзі ашық, Әлемшарды ат үстінде жүріп жұлдызға қарап таныған, жерсудың негізін біліп, тау-тастың атын толғаған, дана да саңлақ бабаларымыз Жетіқат жер астын біліп, Жеті қабат коктің көбесін білсе де, ишаралап, тұспалдап, жұмбақтап жеткізе білген. Бізге өте-өте алыста қалған біраз білім дүниелері оларға бізден гөрі таяулау болды емес пе? (Осы тұста офтальмолог жазушы, зерттеуші ғалым Эрнст Молдашевтің «От кого мы произошли?» деген және оның 1, 2, 3, 4, 5 – том-

дарын оқыған жанның «жетінші козінің» ашылуына жол болады демекпін. Әрине, талай жаугершіліктен із-түзсіз жоқ болған дүниелерді білмеген мүскіндерге сыры терең саналы дүниені түсіну мүмкін де емес, оларды кіналаудан аулақпыз, бірақ, үлкен түсіністік пен қарайтыннына сенеміз, сондықтан да бізге олмей жеткен ертегі еріккеннің ермегі емес (Б.Т.С.)

Мәселен, сырмақ, текемет сияқты төсеніштердің шетіне салынған ирек көмкерме әшекейді «су жүгірту» дейтіні белгілі. Яғни төрт құбыла да суға барып тіреледі. «Жерді су көтеріп тұр», – деген сөз, тіршіліктің негізі, көтеруші күші – бәрінің бастауы судан деген мағына берсе керек. Бұл туралы қазақ «Суға түкірме», «Суға қарап дәрет сатпа», «Дәрет алғанда көл жағасында тұрсаңда суды ысырап етпе», «Су Сүлеймендікі...», «Сусыз өмір жоқ» «Судың буы жазда жаңбыр, қыста қар» (БТС) деген сияқты ұлағатты да, тыйым сөздер айтқан. Қазақ қалқы суды ерекше қасиетті деп есептеген. «Бар тіршіліктің басы – су», – деген пікір құранда жиі кездеседі екен. Барлық мақұлықты Аллаһмыз судан жаратты. Олардың кейбіреуі баурымен жорғалайды, бірі екі аяқпен, енді бірі төрт аяқпен жүреді...» (24 сүре, 45 аят) «Барлық нәрсені ол келістіріп отырып, талғамына үйлестіріп жасады,... оның негізін судың бір тамшысынан қалады...» (32 сүре, 7–9 аяттар) «...жанды мақұлықтың барлығын судан жараттық» (21 сүре, 30 аят)

Ел аузындағы көне жырларда, әфсін-аңыздарда «Маһтан нығып маһиға, сапар шектім баһиға», – деген сөз кездеседі. Мұның мағынасы да осы айтылғандарға сәйкес. Мәселен Маһ – су, маһи – жою, жоғалу, баһи – мәңгілік. Яғни, судан жаралып, фәниден өтіп, мәңгілікке жетесің деп түсіну керек. Терең фәлсафалық танымның тұжырымы, бар бейнесі қысқа ғана нақыл сөзбен шебер берілген. Дүниеге келу – Ұлы сапардың басталуы, өмір; о дүниеге қайту – сапардың жалғасы; сапар соңы – мәңгілік, баһи.

Адам жаны ұдайы жетіле беруге тиіс. Дами келе руһ Нұрға айналады, иәки Аллаһға қауышады – Ұлы Нұрға құйылады.

Тарихи даму сатысының барлық кезеңіндегі өзгермейтін бір ақиқат осылай түсіндірілген...

Ол, **Он нұр** немесе **он түрлі ізгілік**, кезінде Мұса пайғамбар қалдырған тас кітаптағы он өсиетті білдіреді. Бұл өсиеттер Мұхаммет пайғамбардың һадистерінде де бар:

- * жаратушыны бір деп тану
- * адамды құдайға теңгермеу
- * жеке адамға табынбау , орынсыз
- * Аллаһны ауызға ала бермеу
- * Аллаһның берген адал ризығын тыныштықпен жеп, жеті күннің бірінде дем алып отыру
- * ата-ананы сыйлау және жақсы көру
- * наһақ кісі өлтірмеу
- * зинақорлықтан сақтану
- * ұрлық жасамау
- * ғайбат сөйлемеу, кісіге жала жапнау және іштарлық жасап қызғаншақ болмау.

Әлемнің жоғарыдағыдай түсінігі, дүниетанымның бір бейнесі көнеден келіп жеткен ескерткіштерде аз кездеспейді. Солардың бірі тұнжыраған бас бейнелер сынтастардағы тәсім – сызықтар мен суреттер. Кейбір сынтаста (бәдізде) құмыра мен құс ұстап тұрған кісі бейнесі. Енді бірінде балық пен кесенің суреті, ал құстың орнына қауырсын немесе оның тәсімдік бейнесі салынады. Бұл бейнелер терең ойды білдірсе керек. Құс – көк аспан, құмыра ыдыс сұйыққа (су) арналған. Кісі бейнесі – тіршілік. Ұғына түссек, астыңғы, ортаңғы, һәм үстіңгі әлемнің бірлігі деген түсінікті білдіретін жәдігер екендігі көрінеді, Дүниені құраушы төрт тектің басын біріктіруші ғарыши бағытын білдіретін жұлдыз әлемі – ғаламшар. Сонымен көк өгіз (су), көк өскін (жердегі тіршілік), көк аспан яғни бүкіл Ұлы ғаламшар құрылымының бір түсінігі көгілдір – Нұр Әлемін құрайды. Қазақтың шөпті жасыл демей, көк деп айтуының өзі осындай ұлы үндестікті түсінуінен болар.

Көгілдір Нұр Әлеміне Жер нысанасының өзі де кіреді.

Ғарышкерлердің айтуы бойынша ғарыштан қарағанда жер нысаны молдір көк болып көрінеді екен. Бабаларымыз ғарышқа ұшпаса да көңілмеі – көгілдір әлемді болжап білген шығар. (Бір ескерер жай және ізденні, оқып білуді қажет ететін нәрсе... алғаш өмірде адам жаратылғанда, олар құрлықта да, суда да, аспан ғаламында да еркін өмір сүрген дейді-міс. Осының да бір шындық сыры бар сияқты-ау... БТ).

Сырт көрінісін ғана атап қоймай, мұндай таным, түсініктің ішкі мазмұны да қалықтың пайымдаулары мен оның һәм дүниетаным деңгейін білдіреді. Әлемдік тылсымды танып, білу жолындағы әрекеттер күдірет күштердің құпияларын ашуға және түсінуге мүмкіндік береді. Тылсым күштерді түсіндірудің ғұрынтық көріністері мен түрлі тыйымдар, салт – дәстүрлер пайда болды. Солардың бірі көне ескерткіштерден көрінетін әлемді ұстаушы негізгі заңның, **ұлы күнтің тектік бейнесі**. Адам жаны ұдайы дамып, жетіле отырып **Ұлы Нұрға қауышады. Дүниенің шар тарапынан келін бойға құйылатын Нұр бар**. Шартарап деп аспани бейнені алсақ, көктен жауатын Аллаһның нұры деген мағына шығады. «Дүниенің шығысы да, батысы да Аллаһнікі. Жүзінді қай жаққа қаратсаңыз да Аллаһ сол тараптан табылады» (2 – сүре, 115 аят).

Ежелгі түсінік бойынша **үш** саны ерлік сипатты білдіреді «Ер кезегі үшке дейін». Ал әйелдік сипатқа **төрт** саны ие «Төрткүбыла, шартарап», **Әйелдік және еркектік сипаттардың бірігуіне жалпы жұнтық бейне**, яғни **тұтастық үш, төрт, жеті көрінеді. Әлемді құраушы бөліктердің саны жетіден** болуы осыдан шықса керек. Біз «**Жер – Ана**» дейміз. Жер – Ата немесе қара жер – әке деген сөз жоқ. Бұл да төрттік бейнеден шығатын түсінік. Яғни Жердің бейнесі текше (куб) оның жағы **шаршы** әйелдік сипатты мезгейді. Болмысты біліп айтсын, білмей айтсын Адам баласы «Жер – Ана дегенде ішкі бір әсерлі күшпен саналы түрде екшелеп, Ұлы үйлесімділікті түйсініп түсінгені болар. Аллаһның ирада бейнесі деген осы болар.

Қалықтық зерденің жоғары болғанын бабалар сөзі, іе-шарасы, кәсіби болмысы ұрпақтап ұрпаққа жеткізіп отыр. Мысал ретінде бір әңгімеден үзінді келтірейік. «Сырымға бір малшысы сізге «бере сал», – ден еді деп, екі жапырақ ескі шүберек береді. Сырым шүберекті Тана Қоске би мен Бөкен биге корсетеді.

Сонда Бөкен би былай дейді. Мынаны шаршылап кесіпті-ау. «Басым байлаулы, аяғым тұсаулы» дейді ғой, шамасы. Мынаны үшкүлдеп... «сенің сүйегіңмін» дейді ғой. Осы әңгімедегі әйелдік һәм еркектік бейненің корінісі терең ойды білдірін тұрғанын байқаймыз. Екі жапырақ шүберекпен айтылған сәлемнің соңы өмірдегі ауқымы үлкен оқиғамен аяқталады. (Балалар, әрі қарай 1994 ж. 1–ші қаңтардағы «Ақжелкен журналынан оздерің оқып алуға тырысыңдар).

Терең зердені танытатын, әлемдік танымның көрсеткіші боларлық мұндай мысалдарды көп келтіруге болады.

Киіз үй жайлы мақал-мәтел:

«Атамыз Алаш, керегеміз ағаш».

«Киіз туырлықты, ағаш уықты қазақпыз.»

«Тез қасында қисық ағаш жатпас».

«Шаңырағың биік болсын, керегең кең болсын»

«Түндігің түтінді болсын»

«Алтын да менің босағам,

Аттап та шығам деп пе едім»

«Ақ үй – аманат»

«От басында, ошақ қасында»

«Қызын отаулады»

«Үйді жығу оңай, үйді тігу қиын»

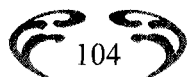
«Үй ішінен үй тікпе»

«Босағаң берік болеын»

Менің де ой – түйініме құлақ салыңыздар:

* Көшпелі дала тірлігі,

Киіз үй – Әлем бірлігі.(Б.Т.)

- * Алтынмен апталған,
Күміспен күптелген,
Айшықты ақ киіз Ақ Орда –
Қазақтың обсерваториясы.(Б.Т.)
- * Киіз үй – қазақтың тарлан тариһы.(Б.Т.)
- * Он екі қанат Ақ Орда,
Құйылар көктен саф ауа.(Б.Т.)
- * Он сегіз қанат ақ шаңқан
Әлем саған таң қалған.(Б.Т.)
- * Шаңырақ ұлға мұра,
Мал басыңды құра .(Б.Т.)
- * Көнеден жеткен киіз үй,
Өнерді құлғар көрікті үй.(Б.Т.)
- * Керегең кең болсын,
Абыройың тең болсын.(Б.Т.)
- * Алты қанат Ақ Орда –қазаққа алтын босаға.(Б.Т.)

Қарғыс және тыйым сөздер:

Шаңырағың ортасына түссін.
Шаңыраққа қара (еске салу).
Керегенің көгін жейін (қарғану).
Керегені итіне қомдасын.
Туырлығын тілгілеп, тоқым етсем деп едім,
Керегесін кескілеп, отын етсем деп едім.
Бақандай бес жігіт.
Барымды киіп, бақанымды таянып отырып (тосу).
Керегесін кертемін (реніш жасау).
Керегеге таңылды (ұятқа қалды).
Шыққан қыз шиден тысқары.
Ши жүгіртті (сөз қылу).
Түндігі ашылмай қалды (тұқым қалмады, өлді).
Есік көрген (бұрын тұрмыста болған).
Іргесін болу (бөлек кету).
Босаға аттады (табалдырық аттады).

Жатбосаға (бөтен үйде, тұрмыста).
Босаға керме. Табалдырық аттама.
Жаман әйел үй тіксе жалпитады (сәнін кетіреді).

**Киіз үйге арналған,
басқа тідерге аударылмайтын
сөздік.**

- Абылайша – сарбаздар жорығында уық нен аңырақтан құрылып, киізбен жабылған.
- Азатбас – кереге желілерінің жеке тұрған баеы.
- Азаткөз – көктелмей қалатын көздер.
- Аяқбау – сәндік үшін уыққа бірнеше жерден байланатын бау.
- Бақан – шаңырақ көтеретін, киіз есікті көтеріп қоятын қатты тұзу аша аға
- Бақалақ – сықырлауықты іштен бекітетін, маңдайша мен табалдырыққа қағылатын ағаш.
- Басқұр – кереге басынан орай жүргізілетін ою өрнекті жалпақ терме.
- Балақбау – көшкенде уықтарды қосып байлайтын бау.
- Дақтау – (дембі) белгі салу.
- Жабағы жүн – қойдың көктемгі жүні
- Жабық – туырлық, не үзіктердің айқасып қосылған тұсы.
- Желбау – желді күні үй шайқалмас үшін салмақ салып байлайтын өрнекті шашақты бау.
- Желарқан – дауылды күндері жел жақтан қазық қағып бастыра тартып қоятын арқан
- Жерошақ – қазан, т.б. ыдыспен тамақ пісіретін от орны.
- Жоса – қызғылт түсті топырақ бояу.
- Есікбау – киіз есікті көтергенде, түсіргенде байлайтын жіңішке бау.
- Қанат – жиналған кереге.

- Қарашаңырақ – әкеден балаға мұраға қалған үй.
Қалам – уықтың шаңыраққа кіретін ұшы.
Қаламдық – (көз) шаңырақтағы уықтың қаламы сұғынатын төрт қырлы көз (тесік) .
Қақсал ағаш – әбден кепкен, үйге жарамды ағаш.
Қоз – үй ағаштарын жұмсартуға арналған өрын
Құр – термелеп тоқылған туырлыққа, үзікке тағылаты баудың түрлері.
Керегенің аяғы – кереге төмен, жерге тіреліп тұрады.
Кереге басы – керегенің жоғары қарп тұратын жағы.
Керегеқап – жиналған қанатты қаптайтын киіз.
Көз – кереге көктелгеннен кейінгі желілер тесігі.
Көзеу – шаңырақ қаламдығын қызған темірмен тегістеп күйдіру.
Көк – керегені көктейтін таспа.
Күйеуказық – жел арқан байланатын қазық.
Күзем жүн – қойдың күзгі жүні.
Мор – үй ағашын жұмсарту, балқытуға арналған жер үстідегі пеш.
Обын – үй ағашын жұмсартуға арналған жер астындағы пеш.
Отау – жас отбасына арналған төрт–бес қанатты шағын салтанатты үй.
От киіз – от басына, ошақ қасына төселетін киіз
Ормек – алаша, құр тоқитын құрал
Сабау – жүнді сабап түту үшін қолданылатын ағаш таяқ.
Сарнауық – керегеге сызық өрнек салатын темір құрал
Союу – киіз, жабағы тігетін ағаш тебен
Сыздық – керегеге салатын өрнек сызықтар
Сықаурын – тезге салынған ағаштың қисық жерлерін жамбасқа салып түзететін қатты ағаш.
Талдырма – жұқа, жұмсақ киіз

Тастама

Талқы

Таңғыш

Тез

Тулақ

Түндікбау

Түйебел

Үйағаш

Уықбау

Уықтың ығуы

Шабақтау

Шалма

Шымши

Ақши

Шылғи

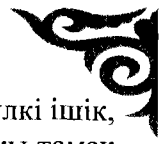
Біру

Ірге киіз

- киіз есіктің басбауы, ол шаңырақтан асып түсіріліп, маңдайшаға байланады
- кепкен теріні, көнді, сіріні жұмсартатын ағаш құрал
- (таңғыш бау) керегелерді бір-біріне қосып байлайтын жұқа, жіңішке терме бау
- мор, обын, қозға салып жұмсарған ағашты түзететін ағаш құрал, үйшілердің ең басты құралы осы
- жүн сабағанда астына төсейтін көн тері
- түндікке тағылатын төрт бау
- екі басы биіктеу, қазыққа бекітілген ши тоқитын ағаш құр, «ши құрғыш» деп те аталады.
- киіз үй жасайтын ағаштар
- уықты керегеге бекітетін бау
- (қыдыруы) уықтың өз орнынан ауытқып кетуін айтады.
- киіз басу үшін жүнді шиге салып, сабау мен жаймалап сабау
- (иық бау) уық қыдырып кетпеуі үшін барлық уықты шалып өтетін терме бау
- өрнектеп, оюлап жүн оралған ши
- шым оралған үлкен, тұтас ши
- иленбеген қайыс
- уықтың иініне, керегенің бойына жүргізілетін сайлар
- үй іргесінен иаң, құм, жел, суық жібермеу үшін тұтылатын киіз.

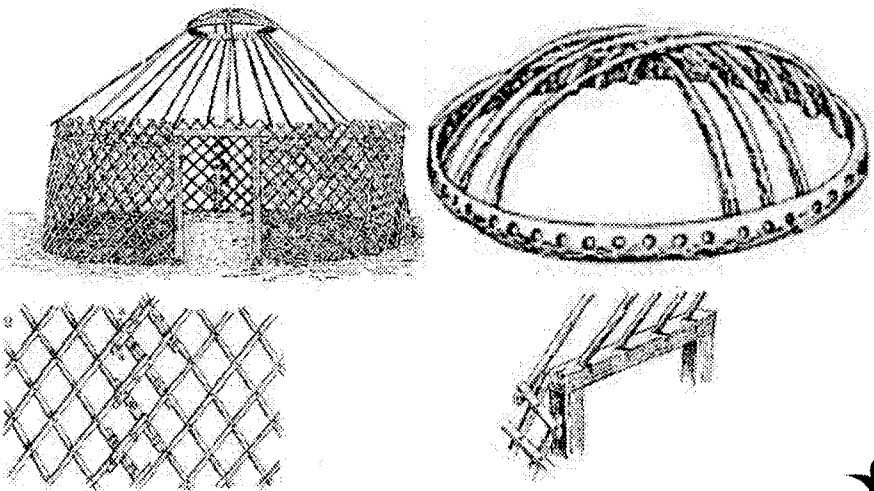
Киіз үйге қатысты төсеніш, көрпе-жастық, киім-кешек , тұрмыс әбзелдері көптеп баршылық. Осы сөздердің көбі (мысалы: сырмақ, текемет, бітпес, алаша, бөстек, сол сияқты киімдер: сәукеле, кимешек, қамзол шолпы, саптама, құндыз бөрік, су-

сар бөрік, түлкі тымақ, шапан, шекпен, қасқыр ішік, түлкі ішік, зорман және күзен ішік, құлынжарғақ, т.б. түрлі қазақы тамақ атаулары...) және киіз үй тарауындағы атаулы сөздер басқа тілге аударылмайды, тек мән мазмұнынынан түсініктеме ғана беруге болады. (Мәселен, шаңырақ – круговое навершие купола; кереге – раздвижка решетчатая основа; уық – купольные жерди, деп қана түсініктеуге болар) ал алтықанатты – шести канатная юрта дейміз бе, әлде, құстың қанаты есебінен крылья дейміз бе, бұдан дәлді мағына бөлмейді. Қазақ – түркі сөзінен бөтен тілге енген қаншама сөздер бар ғой, мысалы: беркут, товилга, курт, кумыз, айран, катык, сундук, казан, камыш, байга, тумак, ичик, чин, Есила, Едил Торгай, Караоткел т.б.с.с. бұл сөздер де кәнігі еніп, кәсіби тұрмыстық қажетті сөз болары анық дегенмен һаріп қолданысына көбірек мән берсек қазақ сөзі өрескелдіктен адаланар еді, мысалы, Кокшетау, Костанай, Торгай, байге, тобылгы, буркут десек ше? Басқа өзен – суды аудармаймыз, ал Есілді неге Ишим демекпіз, өз атауынан әдемі болып па? Иаки, *ойлана түсер ойлар баршылық,*

тек, көңіл көрсетпесін таршылық.

**Алтынмен апталған, Күміспен күптелген,
айшықты киіз үй, Ақ Орда –
Қазақтың обсерваториясы(Б.Т.С.)**

Астроном ғалымдардың айтуынша, Киіз үй далалықтардың обсерваториясы деген ұғым тәлімделген. Шаңырақ бейнеленген, ол бір Отан аясындағы жанұя, отбасын бейнелейді. Ортада оторны–ошақ. Бұл жылулық, әрі қауыпсіз. Өт жанған жерге жын-шәйттан жоламайды. Оттың да ерекше қасиеті мол. Отпен үй ішін аластайды, қыетаудан жәйлауға көшкенде үлкен екі от салып, арасынан жылқыдан басқа малды айдап өткізген, себебі от малдың жай күйін тазалап қырсықтан, иәки түрлі жұқпалы мәністерден арылтады-мыс.

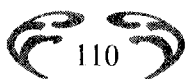
Сөз тегі-шындық. Ал жылқы тегінен қасиетті жаратылған деп құрметтелген. От Күнге баланады. Аснан, Күн, От, Жер, Су – бесеуі қасиетті де, ғажайып дүнпелер екені қағты бағаланған.

Көктем шығып, жаз жетіп, бие құлындап, биебау жасарда алдымен бәйбіше жылулық беріп жерді жылытқаны үшін, көкорай шалғын беріп, малға ас болғаны үшін Күнге, Жерге тағзым еткен.

Әлемшар да, Күн де, Жер де, шаңырақ та дөңгелек , бұлар бір-бірін толықтап қуаттаушы деп біледі. Қазақтың дастарқаны (стол) да дөңгелек. Мұның Әлемшармен байланысын жоғарыда айтқан едік. Қазақтың тағы бір тамаша сөзі «Айналайын», яғни баласы ауырғанда әке бала төсегін, үйді айнала жүріп, жамандықтан, аурудан қорғап, айналайын аман болшы деп, тілеу тілеген.Келе келе бұл сөз қуатты еөзге айналған.

Киіз үйдің қызықты да, ерекше ғажап дүние екеніп Қытай ақыны Бо Цзюн, 772 – 846 ж. ғажаптана таң қалып, өз еліне апарып, сарайының алдына құрып қойған екен де, қаран отырып өлең арнаған. Орыс тіліндегі аудармасы назарларыңызға:

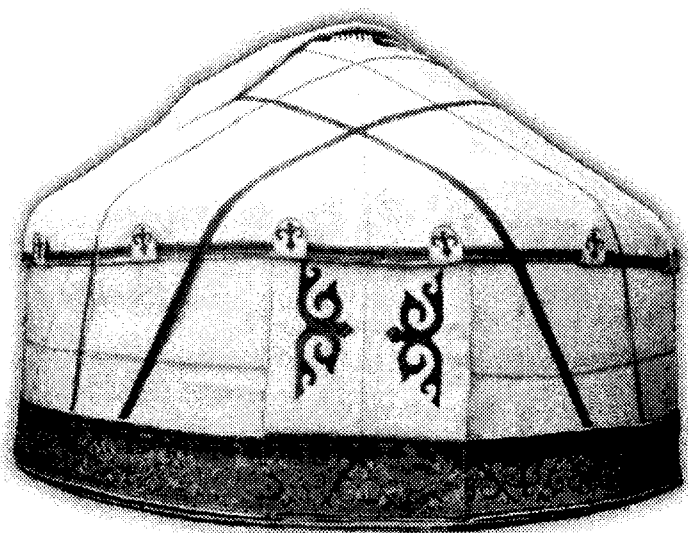
Шерсть собрали с тысячи овец,
Сотни две сковали мне колец.
Круглый остов из прибрежных ив

Прочен, светл, удобен и красив.
В северной прозрачной синеве
Воин юрту ставил на траве,
А теперь, как голубая мгла,
Вместе с ним она на юг пришла.
Юрту вихрь не может покачнуть,
От дождя ее твердеет грудь,
Нет в ней застенок, ни углов,
Но внутри уютно и тепло.
Удалившись от степей и гор
Юрта приобрела ко мне во двор,— деп, сыпаттаған.

(Жинақталған мағлұматтар және ата-анамның өз қолымен құрған, сонда тұрып, көріп-біліп қызығына кенелген күндерден естелік әңгіме)

Жаз жайлауда, өзен – көл жағасында тігілген ақшаңқан киіз үйде отырып, соза тартып сапырылған сары қымыз ішу аса бір ганибет – ау, шіркін. Естен, сірә, кетер ме? Б.Т.С.

ҚЫМЫЗ

Қымыздың қазақ білген түрлері бар,
Қазақел талай ғасыр түйгәні бар.
Тәп–тәтті, тіл үйірет сары қымыз,
Ауруға ем, сауға қуат дәрі **қымыз**.

Мәжәліе, мәслиқатқа даярланған,
Торсықта екі тәулік шайқалынған,
Пісуі әбден жеткен мол қорымен,
Қазақтың **түнемелі қымызы** бар.

Даярлар асқа, иә ұлы тойға
Үш тәулік ашытылған пісіп майда.
Қазақта **құнан қымыз** атауы бар,
Қымызды ішпегендер ішіп салар.

Қарттар мен жас балаға арналады,
Бұрқырап, баяу бұғып ашығаны.
Азанда, таң еамалда ұйқы ашады,
Немесе **саумал** дейді мұның атын.

Тағы бар **қысыр қымыз** қыс айында,
Науқасқа, әлде жиын, тойға арналған.
Тайы емген қысырақтың сүті тәтті,
Құрметті қонақтарды тамсандырған.

Бал қымыз қымыздардың төресі ғой,
Бал, мейіз, өрік қосып піседі ғой.
Жас ана, еәби бала шолі қанса,
Бал қымыз денсаулықтың кепілі ғой.

Күз түсін бие ағытар мезгіл жетер,
Қымызды бірнеше күн **сірге жинар**
Қазақы аға дәстүр, салт бойынша,
Ет асып, көрші-қолаң бөліп жұтар.

Осындай біз білетін қымыздар бар,
Білмеген оқып білсін, деген ой бар.
Тегінде ауызекі деректерде,
Қымыздың **отыз үштей** атауы бар.

Б. Тұрсынхан

Қымыз— қазақтың аса қуатты тамағы, күшті дәрісі, шипалы еуеыны.

Бесті қымыз – бабына келіп, қотарылмай сабада тұрып, әбден ашиды. Бұл кезде киіз үйдің сыртынан қымыз иісі аңқып, кісіні анадайдан түшкіртеді.

Биенің құнарлылығына қарай 7-8 рет сауылады. Бас сауым, бис байланған уақыттан 1-1,5 сағатта, жалғас сауымдар 40 лездеме уақыт шамасында сауылады. Сегіз, он бие байлағандар 3-4 рет сауып ағытады. Жиырма, қырық бие сауғандар қажетінше 5-6 рет сауып (аеқа, тойға, т.б.) ағытады. Сондықтан жабағы, тай семіріп, күш жинап, қыстан күйлі шығады.

Қымыз ыдыс таңдайды. Жылқы терісінен жасалған салқын сабаға, меске суытылып құйған бие сүті бабында ашиды. Ал күбі қайыңнан балса, тым жақсы, ең болмаса түбі мен піснесі міндетті түрде қайыңнан болуы қажет. Қарағайдың дәмі қымызға қолайсыз болады. Сондай-ақ саумал жерді де, желді де таңдайды. Қоңыр салқын жерді сүйеді, ыстықты да, суықты да жақтырмайды. Күз салқынында күбіні орап та қояды, саумалды желге тигізбейді. Қымыз ыдыстары жақсы жуылып отыруы керек. Жуып, кептірілген күбіні сары май жағып, тобылғымен ыстайды (қамыс, қоға басқа шөптермен ыстауға болмайды). Кешкі салқынмен күбі пісіледі, қымыздың аз көбіне орай 1000 – 3000рет, не одан да көп пісуге болады, көп пісілген қымыз дәмді бола түседі. Ертемен, қотарарда тағыда пісіледі. Саумал шамшыл келеді, дұрыс күтілмесе қымыз татып (айнып) кетеді, ырымға жаман деп, есептелінеді, бұл бәйбәшеге сын.

Қымыз қоры сауылатын бие санына қарай қалдырылып отырады. Қоры мол болса, көп саумал жақсы ашиды.

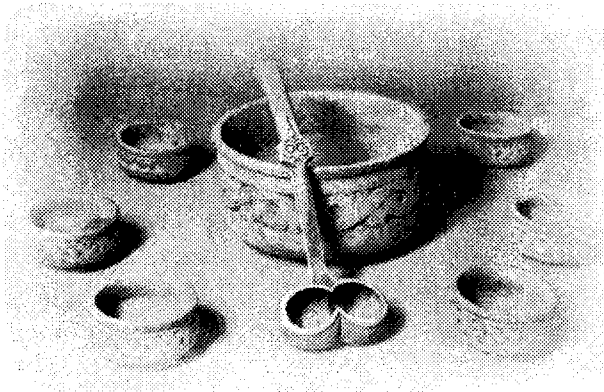
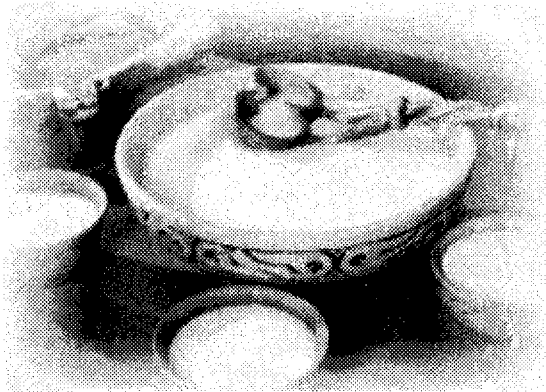
Сары саумалдың тәттілігі, емдік қасиеті еш дәрімен салыстыруға келмейді. Қымыз – түрлі құрт ауруларын, өкпе ауруларын тамақ, сүйек, тері, қан қысымы төмен, жел ауруларының бірден-бір емі, дәру дәрмені

Біздің дәуірге дейінгі V-ғасырда Грек тарихшысы Геродот көшнелі сақ-скифтер бие сүтінен ағаш ыдыста қымыз ашығатынын жазған. (ҚСЭ 7 т.100 бет)

Грек дәрігері Гиппократ, «...олар бір жерде малдары шөбін таусып біткенше отырады. Шоп азая бастағанда басқа жаққа кетіп қалады. Өздері пісірілген ет жейді, бие сүтін ішеді және иппак (нан-түркі т.) жейді, деп жазған. («ВДИ» 1949/2.296 бет.)

***ТАРИҢ ҚОЙНАУЫНЫҢ
ЗЕРДЕ ҚАЗЫНАСНАН.**

Киелі сандар жайлы жиған – терген, ілім – білімдер.

*Тірі адамға керек ізгі қасиет
соған келіп барлық нәрсе бас иед.
Жүсіп Баласағұни*

Киелі сандар сөйлейді:

**«Ұш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандарымен
байланысты ұғымдар.**

Қазақтың тілінде әртүрлі нақыл сөз, тақпақ, мақал, діни танымдық сөздер, әдет-ғұрып, түрлі дәстүрлер, салт-сананы айқынды мәнде көрсете алатын сөздер әртүрлі сандармен (3,4,5,6,7,9,40 т.б) тікелей байланыс тауып, түрлі қасиетті ғажайып ұғымдар бере алады.

Бала тәрбиелеуде, үлкен-кіші, кәрі-жас адам тәрбиесіне терен мән беріп, мағыналап, сәтті де, мәнді қағидалар ұсынып, ерен ережелер, әфсәнә, қарымды қағытпалар, сықақ, мысқыл, тұспал, толғаныс, кейіптеу, күлдірмек (анекдоты), әзіл жасай отырып, жұмбақ, мақал, аңыз әңгімелер, жылнама, шежіре, мұңлыәуен, жыр, олең, ән жазып дәйектеме түйіндеп, іліксөз бен ілмексөз, сыпаттама, пікір, түсініктеу айтып, ерсі әзіл мен әжуәлаған да, маһаббат әнін толғаған да, төрттаған жазып, ауыз әдебиеттің бейпелі өмірін жасап, достық әзіл, қошамет мадақ, бейнелі сөз, жалпы сөз асылын жасағандардың бірі де ірісі – қазақ қалқы.

Бұл сандар жөнінде көптеген ғұлама ғалымдар: Н.Кеңесбаев, Н.Я. Марр, Н.И. Ильминский зерттеп, Әлішер Навои, К. Халидов, Будагов, Вамбери, Хортман, Н.И. Золотницкий, Балтабай Адамбаев, Ақселеу Сейдімбеков мақалалар жазған. Қазан қаласында басылған кітаптарда, «Алтай» грамматикасында – көптеген пікірлер айтылған. Қазақ елінің идеологиясында – саналы қоғам ой-санасында, бұрынғы өмір тұрмысында бұл

сандардың өзіндік орын алғанын аңғарып байқауға тұрарлық. Бұл сандар қазақ үшін өзгеше қасиетті, киелі ұғым екенін көруге болады. Бабадан мұра болып келген сандардың қасиетінің кейбірі барлық елге ортақ та болып келеді. Мәселен жеті күндік–аптаның барлық елге ортақтығын білеміз. (Тым ертеректе қазақ айы 25-28 күн шамасында бітіп, аптаның бесінші – жұма күні демалыс күні болғаны айан, сондай-ақ: в, х, э, я, ю, ч, щ әріптері мен ь, ы белгілер де болмаған. Сондықтан көп сөздер қате жазылып, немесе орыс сөзіне айналып кеткен). Н.Я. Марр өзінің «Сан есімдер туралы еңбегінде: «прежде всего создание этапов последовательной связанности не одной смены дня днем, получившего свое округление с течением времени сначала в пяти, потом в семи днях, ни одного года, с последовательностью месяцев, в его круговращении по сезонам, ...Это в целом мерило одинаково и времени, и пространства...»,—деген. Марр пікіріне қарағанда «жеті» санының адам баласының ертедегі өмірінде - ақ уақыт өлшемі, көлемдік өлшемі жағынан ерекше қызмет атқарған. Осы күнгі сандаған қалықтардың өмірі мен тілдерінде жеті күндік апталықтың болуы, бұл санның айырықша екендігіне айғақ іздеу қажет емес, анық екенін әркім біледі. Демек, мағынасыз сөз, арнаулы бір ұғымға ие бола алмайды, яғни неғайбыл сөз тумамайды, ол тілден орын алып, өмір сүруін жалғастыра алмақ емес. «Мағынасыз» сөздің белгілі бір арнаулы «мағынаға» ие болуында үлкен сыр, тамаша дәстүр бар. Иаки, «оу баста бес күндік апта» болғанына еін шүбә келіруге болмас, ал жұма демалыс және ата-ана, әруақтарды еске алу күні болған. Шындығына жетем деген адамның, ізденуіне тұрарлық жай. Қазақ тіліміздегі көптеген сөздер өткен өмірдің айнасы деу дұрыс шығар. Оны кей тұстарда: ескі идеологиялық сөздер, бұрынғы мификалық ұғымның ықпалынан туған деген, т.б. дүмбілез пікірлер болғаны анық, әлі де айтады. Көркем де жақсы сөздерді ескіртпін, оның орнына түкке тұрғысыз басқа ұлт сөздерін қабыл алғанымыз

да анық шындық. Сондықтан қазақтың, бұрыннан да үлкен ордалы ел болғандығын, асыл сөздер мен дана ойлардың қазақ саһарасында туғандығын осы сандар түп-тура дәлелдеп, толық пікір білдіре алады.

* «Үш» саны туралы айтар болсақ, «үш» пен «тоғыз» да, «қырық» та ала-бөле қолданылағын жерлері бар. Мәселен: «үш қайнаса сорпасы қосылмайды» (еш басы қосылмайды, бірікпейді, мағынасында – ничего общего не имеет); «үш ұйықтаса түсіне еімбеген» (ешбір ойына кіріп – шықпаған, еш ойында болмаған, мағынасында – даже не мечтал); «ер кезегі үшке дейін», – деген мақал бар. Ертегілердің өзінде: «үш баласы болыпты», үш қызы бар екен», «үш айдан соң», «һан үш қайтара сұрапты», «үш айлық жер екен», «үш айырық жолда үш түрлі жазу бар екен», – деген сияқты сөз, сөйлем тізбелері (фраза) жиі-жиі кездесіп отырады.

Н.И. Ильминский өзінің «Материалы к изучению киргизского наречия» деген еңбегінде мынадай мысал келтіреді: «Қазақта жан алу, жан беру дәстүрі болған. Ертеде бір жағдайда жан беруге тура келсе, өлген бір ардақты кісінің моласына барып, оны үш рет айналып: «жалған айтсам осы кісінің әруағы ұрсын» деп қарғанған. Жан беруші айыпқа тартылса ол кісі емес, жазалауға ол кісінің үш ата алыстағы туысқаны болуы шарт болған. Туысқандығы үш атаға жеткен кісінің өзі әшкереленіп, жаман қылығы жұртқа аян болса, сенімсіз болса ғана айыпқа тартылған кісінің туысы жан беруі керек болған, бірақ үш атадан бері болмауы керек деп көрсетеді.

Сондай ақ «үш» сөзімен байланысты ойын, ырым, салт, жыл мезгілі, түрлі сенім тәрізді сөздер бар. Қазақта «үш табан», «бес табан», «һан талапай», «бес қақпай», «шертіспек», «арқаласпақ» деген асық ойыны түрі бар. Қырғызда «ордо» деген балалардың асық ойыны да үшпен келетін сөз тізбектері (синтагма) бар екен. Ұйғыр тілінде бұрынғы жылдың үшінші айын «үшінді ай» деген. Мұндай сөздер басқа түркі елдерінде де болған.

Мұсылман елдері ауыз бекітетін «Ражаб», «Шабан», «Рамазан» айларын басқа айлардан боліп, айырықша «үш айлар» деп атаған. Шағатай тілінде «үш» жақын, туған, қаны бір туысқан деген ұғымды берген «үштің бірі», «ағайынды үшеудің бірі» деген. Сондай-ақ, айып төлеуде де «үш тоғыз» болып келеді. «Үш» санымен байланысты өнеге, өсиет, үлгі сөздерді үнжарғы (газет), үнтолғам (журнал) баспаларынан оқып, біліп, іздестіруге болады. Онымен қоса Сейіт Кенжеаһметұлының «Жеті қазына» (Ана тілі, ж.) жинақтауынан да біраз жайлармен танысуға болады.

Өз басым «үш» санмен келетін алпыстан аса үлгі өнеге тіркестерін жинақтадым. Аздап мысал келтіре кетелік:

К – көктің
 Ү – үф —————> көктің үф нұры - күн
 Н – нұры

«**Үш бунақ**» Қалық ауа райын сабақтас басқару үшін бір жылды үш бунаққа бөлген: жылы, ыстық, суық деп, олар «*бас бунақ*», «*орта бунақ*», «*аяқ бунақ*» деп аталады.

«**Үш түрлі ақыл**» Адамда ақыл үш түрлі болады екен.

Біріншісі *екпе ақыл*. Бұл адамның өз бойынан табылған ақыл. Екіншісі *жұқпа ақыл*. Бұл естігенін, көргенін бойына сақтаған, басқа адамдардан жинаған ақыл.

Үшіншісі *кезбе ақыл*. Бұл тұрақсыз ақыл. Қазір барда, қазір жоқ.

«**Үш мұрат**»: сауда мақсаты - ұту, жол мұраты - жету, дау мұраты - біту

«**Үш түрлі бақыт**» Адамның көптеген бақытының ішінде үш түрлі бақ болады.

Біріншісі *орнықты бақ*. Адамға бір қонса ұшуы қиын бақ. Кейде ақылы аз адамға да қона салады. «*Аузы қисық болса да байдың ұлы сөйлесін*», – деген осыдан қалған шығар.

Екіншісі *орынды бақ*. Орынсыз қозғасаң орнынан ұшады. Бұл бақтың орнығып тұруы адамның ақылына байланысты.

Үшіншісі *әлсіз бақ*. Ұшып кетуі оңай. Қалай келсе, солай кетеді-міс. Мансапты көтере алмай орнынан түсіп қалуы мүмкін.

Сондықтан да таудай талапқа қосып, бармақтай бақ берсін, бақты басып отырар бас (ақыл) берсін деген жөн болар (Б.Т.)

Сондай-ақ «үш сұмдықтан» үнемі қашып, қашық жүру керек - ті: бірі - бос жүріп бөсуден; екісі - ақылы кем ақымақтан аулақтау; үші - арақ пен құмардан алыстау. Осы үш сұрқайдан аулақ болсаң азбайсың да тозбайсың (Б.Т.)

«Ақымақтың үш жоғы болады» Иманы. Ұяты. Тәубесі (Б.Т.)

«Ақылдының үш жақсысы болады» Жылы жүрегі. Ақыл зерегі. Фибратты ғұмыры. (Б.Т.)

«Қыздың үш сәні болады» Шәші. Көзі. Мықыны (Б.Т.)

Қазіргі заманда қосылып отырған «үш пәле» бар дейді С.Ақсұңқарұлы, ол: а)Тұншыққан тұтынушы; ә)Мемлекеттік эгоизм (иаки кертартпалық); б)Өзеуреген өзімшілдік;

«Адами үш кезең болады» Ержеткен ұл; Бойжеткен қыз; Ойжеткен қария- дана (Б.Т.)

Ақын Тұрсынхан Әбдірахманова апамыздың:

Қазаққа Аллаһ жазып дана берген

Дананы үш үштен ғып дара берген... деген ойын тереңінен діттесек, ол былайша болмақ деп, ой түйеміз:

Үш дара дана: Шоқан (1835-1865), Ыбырай (1841-1889), Абай (1845-1904);

Үш ғалым дана : А.Байтұрсынов (1873-1938), Жүсінбек Аймауытов (1889-1931), М.Жұмабаев (1893-1938);

Қатерге басын байлаған, тілін сүйген үш асқақ дана

Қ.Шәкәрім(1858–1931), Д.Міржақып, А.Қасым(1911-1955)

Қазағының қамын жеген үш дана: Әлихан, Тұрар, Смағұл;

Үш алып: жыр алыбы Жамбыл, данышпан сөзді ақын Абай, Кенен Әзірбаев.

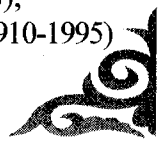
Қазақтың құрдас үш арысы: сұңқар Сәкен (1894-1938)

Ілиас (1894-1938), Бейімбет (1894-1938);

Үш ғұлама ғалым: Қаныш, Мұқтар, Әлкей;

Үш төбе ғалым: Құдайберген Жұбанов (1899-1938),

Сәрсен Аманжолов (1903-1958), Нығмет Сауранбаев (1910-1995)

Үш дарабоз: Құрдас сөз шеберлері Ғабит пен Ғабиден (1902 – 1985), Сәбит Мұқанов

Түйдсей құрдас үш ғалым: Мәулен Балақаев, Аһмеди Ысқақов, Кәкен Аһанов(1928-1976).

Сонымен: «*Үш жүздің сыны*», «*Үш бидің әсер бөлуі*», «*Үш би*», «*Үш қазына*», «*Үш ақиқат*», «*Үш қуаныш*», «*Үш билік*», «*Үш артық*», «*Үш тұл*», «*Үш апат*», «*Үш байлық*», «*Үш қат*», «*Үш кедейлік*», «*Үш кемдік*», «*Үш тоқтам*», «*Үш бақытсыздық*», «*Үш қасиет*», «*Үш тағылым*», т.б. топтамаларды айтуға тұрарлық.

Абай атамыз: «Қайратсыз ашу тұл,

Тұрлаусыз ғанық тұл,

Шәкіртсіз ұстаз тұл, - деді емес пе?!»

Тарихты соза тартып, ұрпақтан - ұрпаққа жеткізер: тоқтық, денсаулық, ұстаз десек, олар жөнінде **үш өлмес мамандық бар** деп түйген жөн болар: Олар: **а)оқытушы, ә)егінші, б)емші. (БТ)**

Сол сияқты: «*Үш тәтті (жақын)*», «*Үш дауасыз*», «*Үш қадірлі*», «*Үш қадірсіз*», «*Үш жамандық*», «*Үш көз*», «*Үш жүз*», «*Үш жұрт*», «*Үш мақсат*», «*Үш алыс*», «*Үш із*», «*Ер жігіттің үш серігі*», «*Үш асыл мінез*», «*Бақыт үйірет үш нәрсе*», «*Бақытсыздық үйірет үш нәрсе*», «*Үш жаман сипат*», «*Үш қуат*», «*Үш зайып*», «*Үш арсыз*» және бар.

Үш жүз – атадан мұра болып қалған сөз асылы.

Ұланғайыр жеріне иелік етіп, сол мекенде көшіп-қонып жүрген ұлысты басқару үшін ақылынан да артық кемеңгерлік жұмыс атқарған. Хан, биін сайлап, үлкен ұлысты үш жүзге топтап, ақылды ақсақал, байсалды бәйбішелер, данышпан билер арқылы ұйымдастырып, батырларын баптап, бағалап, мыңдаған қолды жинақтап отырған. Олар:

Бекарыс – Ұлы жүз. Ақарыс – Орта жүз. Жанарыс – Кіші жүз. Осы сөздің өзінен - ақ, үлкенді сыйлау, қажеті келсе бағыну, кішіні құрметпен қатарға алу, ауыл ақсақалын ізгіліктеу, кемтарға қайырымды болу сияқты, т.б. көптеген-көптеген ұғымды, мінез-құлықты терең аңғара отырып, білуге болады (бұл жайлы алда толықтаймыз).

Ұлы жүз: Үйсін (Дулат, Албан, Суан, Сары Үйсін, Шапырашты, Ошақты, Ысты, Сіргелі), Жалайыр, Қаңлы, Шанышқылы.

Орта жүз: аспандай Арғын - Тарақты, Қыпшак, Найман, Қоңырат, Уак, Керей

Кіші жүз: үш топ Алшын. Байұлы. (Адай, Беріш, Алтын Жаппас, Есентемір, Таз, Байбақты, Тана, Масқары, Алаша, Қызылқұрт, Тама, Жағалбайлы, Тілеу, Керделі, Керейт, Рамазан).

Алаша ханға Майқы би жіберген үш жігіттен үш жүз таралған деседі. Хан соғысқа аттанғанда қосынды үш бөліктен жасаған. Бір бөлігін «кезуші» деп, оқшау ұстаса; бір бөлігін «тосқауылшы» деп, енді бірін «салықшы» деп, сақтықта қосымша ұстап отырған.

Бастапқы келген жүз жігітті, қолбасы мырзасы Үйсінді (Майқы би ұлы) «Ұлы жүз Үйсін» деп атады. Түп қазық «салықшы» болсын, жауға бұлар шаппай, тас-түйін боп тұрсын, – десті.

Орғаншы келген жүз жігіт, қолбасы мырзасы Болатқожа (Қотанұлы, «қожа» сөзі дінмен айналысатынын корсетіп түр), бұл жүз жігіт «тосқауылшы» боп орта буында жүрсін, ханның кеңесші, бақылаушысы есебінде болсын деп, оны «Орта жүз Ақжол» атады.

Соңғы келген жүз жігіт қолбасы мырзасы Алшынды (Қоғам ұлы) беті қайтпаған жаужүрек, жан қадірін білмейтін «кезуші» деп, алдында жүріп, жауға шабатұғын осылар деп, «Кіші жүз Алшын» деп ат қояды. (М.Ж Көпеев, 2т. 63 бет)

Ұлы жүз туарда анасы қой етіне, Орта жүз туарда балға, Кіші жүзде борінің жүрек етіне жерік болған екен. Қой – момындықтың белгісі; бал – шешендік, білімділік белгісі; бөрі – ержүрек, батырлық белгісі болып келеді.

Үш жүздің сыны.

Ұлы жүзді – қауға беріп малға қой, ұлы жүз шаруаға мығым;
Кіші жүзді – жауынгер, бес қаруын сайлап, жауға қой;

Орта жүзді – қамшы беріп дауға қой, деудің мәнісі бұрынғы күндерде дауласып, биге келген екі адамның келісімімен би қамшысын алады екен, одан соң олар басқа биге бітімге баруына болмайды. Ал алдына барып, қамшыңды берсең, орта

жүздің биі бітірмей жібермейді,— деген сөз бар екен (міндетті түрде әділетті орынатады екен).

Үш би : Өз Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би, Әйтеке би.

Үш бидің жер бөлуі. Қазақта ақылы адасқанды, дау-шарғыны бітістірген, қалықтың бірлігін ұстап, ел басқарған ханға, жауға шабар батырға жөнін айтып, ақ жолға салып отыратын билері болған және аз болмаған. Солардың бізге сөзімен де ісімен де жеткені, жақынырақ та, танып білгеніміз де осы үш би: болған. Олар жайлы Нығмет Төкешев:

Қазақта үш би бонты ел қалаған
Аузына не айтар деп жұрт қараған,
Өз Төле, Қаз дауысты Қазыбек би,
Әйтеке үшеуінен сөз тараған.

Үшеуі ақылдасып жер бөледі,
Үлкен деп Ұлы жүзге жол береді.
Өз Төле қалау сізге берілді деп,
Әйтеке, Қазыбек би тең келеді.

Төле би таңдап апты Алатауды
Ол кезде мекендеген Қаратауды.
Сол заман қалық қалай ынтымақты,
Қазаққа үш ақ кісі айтқан қаулы.

Қазыбек Сарыарқаға ие бопты
Айтқаны елге сондай жүйе бопты.
Жайық пен Маңғыстауды Әйтеке алып,
Қалыққа құтты қоныс майдай жақты.

Үш бидің толып жатыр өсиеті,
Үлгі боп елге істеген әділеті.
Болса да талай ғасыр өлгеніне,
Қалған жоқ ел аузынан қасиеттері.

Адамның ішкі нұр сәулесінің үш аты бар: еңбекқорлық,
жақсылық, кішіпейілділік

Адамның ішкі колеңкесінің де үш аты бар: сүйкімсіздігі, қызғаншақтығы, менмендігі

Адамды қор қылатын үш нәрсе:

а)надандық – білім – ғылымның жоқтығы;

ә)еріншектік – күллі өнердің дұшпаны, талапсыздық, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады.

б)залымдық – адам баласының дұшпаны. «Дұшпандық адамнан адамға бөлінеді, бір жыртқыш হিসабына қосылады»,– дейді Абай.

Үш әдемі қасиет: сұлу көктем, семіз күз, қырағы көз

Келіннің үш күйеуі болады: алтын елі, ар-намысы, алған жары

Үш қазына: ер қазынасы – жүрген із

ел қазынасы – көне көз

тіл қазынасы – ескі сөз

Үш сақ: көз-жіті, құлақ-сақ, коңіл-кең болу керек.

Үш бар: биіктеп кетсең – құлау бар, қуанып кетсең – жылау бар, у ішсең – тәнті құлау бар.

Үш жұрттың тілін білген адам, басқадан үш кез биік болып тұрады.

Үш билік: билік, дәулет, даналық.

Үш кедейлік: кежірлік, еріншектік, ұйқышылдық.

Үш саналы қасиет: адамда – әруаһ, малда – кие, аста – кепиет.

Үш саналы тағылым: мейірімнен – сауап, жақсылықтан – шарапат; жамандықтан – кесапат.

Құтқарушы үш нәрсе: оңашада да, жарияда да Аллаһдан қорқу. Кедейлікте де, байлықта да жақсы ниетте болу, рзальықта да, ашуда да әділ бөлу.

Қиратушы үш нәрсе: сараңдық, әуейілік, өзімшілдік.

Дәрежені көтеретін үш нәрсе: сәлемдесу, қонақ күту, жұрт дамылдап жатқанда намаз оқу.

Күнәні жуатын үш нәрсе: суық түнде дәрет алу, жамиғат намаздарына бару, намаздан соң келесі намазды оқу.

Патшаның үш тұрқы: патшаның қолтығы кең, құйрығы ұзын, патша залым болса, жұрт тозады, патша ғалым бөлса, жұрт озады.

Һан мен қарашаның һақы: һан – қазық, қараша – азық, һан – шаңырақ, қалық- уық, һан – соқпақ, би – тоқпақ, һан қасында уәзир бiлгiш болса, қара жерден кеме жүргізедi.

Үш жұрт. Жiгiттiң үш жұрты бар: ата жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты. Өз жұртың – күншiл; бар болсаң көре алмайды, жоқ болсаң бере алмайды; жақсы болсаң күндейдi, жаман болсаң жүндейдi; Нағашы жұртың – сыншыл; жақсылығыңа сүйсiнедi, әрқашан тiлеуiндi тiлейтiн тiлеуқорың болады.

Қайын жұртың - мiншiл; қолыңның ұзындығына қарайды, жағанның қызылдығына қарайды; берсең жағасың, бермесең дауға қаласың.

Үш достық: Әйелiңмен дос бол–үйiңе береке енедi.

Азамаппен дос бол–қадiрiндi бiледi.

Бiлiмдiмен дос бол–сасқанда ақыл бередi.

Үш қуат: 1. Ақыл қуат. 2. Жүрек қуат. 3. Тiл қуат.

Үш ғайып: 1. Ажал ғайып. 2. Қонақ ғайып. 3. Несiбе ғайып.

Үш арсыз: 1. Ұйқы арсыз. 2. Тамақ арсыз. 3. Күлкi арсыз.

Үш даусыз: 1. Мiнез. 2. Кәрiлiк. 3. Ажал

Үш кадрiс: 1. Жiгiттiктi кастерлемей. 2. Денсаулықты бағаламау. 3. Жақсы жарды қадiрлемей.

Үш жамандық: 1. Нақақ қан төгу. 2. Кiсi малын нақақ алу.

3. Ата – бабадан қалған ескi жұртты бұзу.

Үш қанағатшыл: Ақымақ өткенiмен қанағаттанады.

Шала естi келешегiмен қанағатшыл. Ақылды бүгiнiмен қанағаттанады.

Үш жақын : 1. Жан тәттi. 2. Мал тәттi. 3. Жар тәттi.

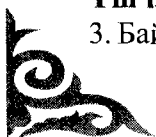
Үш көз: 1. Су анасы – бұлақ. 2. Жол анасы – түйәк. 3. Сөз анасы – құлақ.

Үш тоқтам: 1. Ақыл – арқан. 2. Ой – өрiс. 3. Адам – қазық.

Үш алыс: Жер мен Көк алыс. Кәрi мен Жас алыс. Жақсы мен жаман алыс.

Үш iз: 1. Бала – артта қалған iз. 2. Бақыт – ұзатылған қыз

3. Байлық – қолға ұстаған мұз, дүниенiң қызығы – Сiз бен Бiз.

Үш сөз: Ақыл – арқан, ой – тұсау, адам – қазық.

Үш пәк: Аспандай ашық; Тұңғыықтай тұнық;

Нәрестедей пәк.

Үш бунақ : Қалық ауа райын сабақтас басқару үшін бір жылды «**Үш бунаққа**» - жылы, ыстық, суыққа бөлген.

Бас бунақ - қара қатқақ, ашшы өзек

(шамамен ақпанның 9 - нан маусымның 9- на дейін);

Орта бунақ - тұяқ терлеп, қой күрлеп, деп аталған

(шамамен маусымның 9 - нан қазанның 9 - ы аралығы);

Аяқ бунақ - тоқты тоймас, шоміш кеппес, деп аталған

(шамамен қазанның 9 - ы мен ақпанның 9 - ы аралығы);

***«Төрт» санымен келеті өсиеттер де баршылық:**

«Әлемнің төрт негізі», «Төрт құбыла», «Төрттаған», «Төрт тұрман», «Төрт тоқсан», «Төрт сәуегей», «Көктен түскен төр қылыш», «Төрт табақ тарту», «Төрт тұлға», «Төрт маусым», «Төрт тоқсан», «Төрт түлік», «Төрт мұрат», «Төрт мүлік», «Төрт қорлық», «Төрт Ғалифа», «Төрт Періште», «Төрт пір», «Төрт күнә»

Әлемнің төрт негізі: Топырақ. Ауа. Су. От

Төрт сәуегей: Тамыршы. Жауырыншы. Еспші. Құмалақшы.

Төрт тұрман: Ер тұрман. Мүкәмәл. Жау жарак. Бес қару.

Төрт кітап:Тәурат – Мұсаның кітабы. Зәбүр – Дәуіттің кітабы. Інжіл – Исаның кітабы. Құран – Мұхаммедтің кітабы.

Төрт қылыш: Һәмһам. Сәмсам. Зұлһыжа. Зұлфыһар.

Төрт тоқсан: Қазақ қалқы бір жылды төрт тоқсанға бөліп көшіп қонып отырған: Жазда *жайлауға*, күзде *күзеуге*, қыста *қыстауға*, көктемде *көктеуге көшіп қонған*.

Дүниенің төрт бұрышы: (төрт құбыла)

Күннің шығысы (шығыс) Күннің батысы (батыс)

Күннің оң түстігі (түстік) Күннің сол түстігі (терістік)

Төрттаған: Төрт жолды, ойы жинақы бір шумақ өлең.

Төрт табақ: Қазақ ғұрпында қонағына табақ тартқанда,

оның ерекше құрмет дәрежесін білдіретін төрт түрлі атаулаған: Бас табақ: бас (шеке), жамбас, асықты жілік, қазы, қарта, жал, жая, белдеме;

Орта табақ: жамбас, ортан жілік, қазы қарта, белдеме (ұзын омыртқа), сүбе;

Сый табақ: жамбас, ортан жілік, асықты жілік, қазы қарта, омыртқа;

Ал, қыз ұзату, не келін түсіру тойы, не қызы төркіндеп келгенде, не қонысмай беру (қонағасы қонақ асы) болса; қыздар табағы (жілік, жүрек, бүйрек, тіл), құдалар табағы бас (шеке), үлкен жілік тұтас, қазы, қарта, жал, жалпақ омыртқа); құдағилар табағы (жамбас, асықты жілік, сүбе омыртқа); келін құдашалар табағы болып тартылады; ас даяшылар, малшылар да ұмыт қалмайды. Әсіресе табақтың қызықты болуы сойған малға (қой, тай, үлкен жылқы) байланысты, кісіге арық мал сойылмайды. Қонақтарды дәрежесіне, құрметіне, жасы үлкендігіне, т.б. бас ерекшеліктеріне қарай отырғызылады.

* **Бес санымен** келетін: «*Бес бақыт*», «*бес сезім*», «*ғылымның бес тілі*», «*бес асыл*», «*бес дұшпан*», «*бес парыз*», «*бес уақ намаз*», «*бес топ*», «*бес түлік түрлері*» және «*бес қонақ*». Қазақ қалқының астрологиялық жұлдызнама білімі ертеден – ақ анық та, дұрыс жетілген. Ел аралап, жер шола жүргендегі қолдарындағы (адрес) мекен-жайы жұлдыз, жер, су, ну, тау атауларымен үлкен есеп жүргізіп отырған. Сол себептен бір жылды алты ай жаз, алты ай қыс деп бөлген. Әр айда отыз күн болған. Жыл аяғында артық бес күнді «**бес қонақ**» деп атаған. Осы қыспен жаздың қақ ортасындағы «*түске дейін мүйіз, түстен кейін киіз*» болып тұратын «бес қонақты» қазақ есіне қатты алып бағалаған. Мұны «*жуанның жіңішкерер, жіңішкенің үзілер арасы*», деп, оны «**өліара**» деп атаған. Өліараны өткізбей жолаушы жолға шықпаған, той-жиын жасалмаған, мал сойылмай, қонақ шақырылмаған. Қыстан қалған сүр, пісастарын созатарта өлара кезеңін аман-есен өткізіп салған. Осы «бес қонақ»

күн өмірдің есебінен қалыс қалмай отырып, қайтыс болған адамдардың әр отыз жасына бір жас болып есепке кіріп, 60 та 62-ден 63-ке қаратып, 70-те 72-ден 73-ке, 90 да 93-тен 94-ке қаратып жерлеп отырған. Бұл есептің бәрі 22-наурыз - бірінші ай - жыл басы есебінен басталатын болғап. Қыс керуені қаңтар - он бірінші ай болып келген. Кеңес заманында он бірінші ай - қараша (ноябрь) делінген. Сонда, XI-айда туған бала өз жасынан он бір ай кіші болғаны ғой. Әрі наурыз күнінің есебінде 22 күнге не артық, не кем боп тұрады. Біздің жобалауымызша «бес қонақ», «жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер кезі» осы «өліара», ескіше ақпанда жұлдыздың екі жаңасынан басталады білем. Бұрынғы есепте айдың жүрісі отыз, отыз бір күн болмайды, жұлдызбен есептелінген; таңның атып, күннің бату аралығында жылында бес күн қалыс қалатынын қазақ есепші астрологтары өте дәлдікте біле алған. *«Күнім өтіп барады деп, жылаған қазақ»* күннің бір тұтамын да бос жоғалтпағанының дәлелі осы болар.

Өліара өтісімен үй қора тазаланып, кір қоқыс жуылып шайылып, бүр бұзылып (бүрілген соғым сар маңызы) Жыл басы – Жаңа жылға дайындық басталады. Жаңа жылды өткерген соң, жыл соңының қара суығына бала-шаға, мал-мүлікті ұрындырмас үшін жылнамалардың есеп болжамын бағамдай отырып, сәуірді еңсере, мамырда мамырлай көшіп, жер қайысқан гүл мен шалғынға қона бастаған. Бір жыл ерте, бір жыл кеш көшу мәнісі осы жұлдыз жорамалда жатса керек.

Жазғы жайлауды қырық-елу шақты күнде, топырағын шаңытпай, көгалын тоздырмай ауыстырып отырған. «Жерді тоздырып, гүлін солдырып, көгалы өліп, жердің шаңы шықса, малға қолайсыз, адамға жәйсіз болып, түрлі науқас пайда болмас үшін, үнемі қоныс аударып отырған. Жаңа жердің түрі кілемдей жәйнап, шаңсыз, дәрі шөптерінің исі аңқып, сар саумал ісіне қосылғанда көңілің елітіп, денең сергін қалушы еді», – дейтін анам бір әңгімесінде.

Бес парыз: Құдайдың бірлігі мен Мұхаммедтің пайғамбарлық қасиетін мойындау.

Намаз оқу. Ораза ұстау. Қайыр садақа беру. Иман және Иһсанда (адамгершілік және раһымшылықта) болу

Бес қару: Садақ. Найза. Қылыш. Айбалта. Күрзі (Мылтық).

Бес бақыт: Денсаулық. Ата ана. Бала. Жанұя. Өтан.

Бес асыл: Талап. Еңбек. Мақсатты ой. Білім. Қанағат.

Бес дұшпан: Өсек. Өтірік. Еріншек. Мақтаншақ. Дарақы.

Бес сезім: Ақыл - дос, ақылына ақыл қос.

Адалдық - қадір - қасиетің нық.

Ғашықтық - жүрегіңнің қалауы.

Сүйіспеншілік - ата ана, бауыр, туыс, дос, корші, маңайға көңілің.

Кішіпейілділік - Ұлық болсаң да, кішік бол, деп, сөз қоссақ айып болмас.

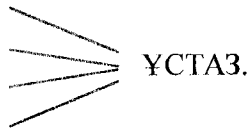
Бес қасиетті: Ұлағатты

Сабырлы

Тәрбиеші

Адал

Зиялы

ҰСТАЗ.

Бес түлік: Жылқы. Түйе. Сиыр. Қой. Ешкі.

Бес қонақ: Қазақ есепшілері бір жылды алты ай жаз, алты ай қысқа бөлген. Жыл аяғында он екі айдың есебіне кірмей қалған бес күн «бес қонақ» деп аталған дедік қой жоғарыда. Осы қыс пен жаздың қақ ортасындағы «*түске дейін мүйіз, түстен кейін киіз*» болып тұратын кез «*жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер арасы*» деп, жағарыды айттық.

Ғылымның бес тілі: Фәлсафалық ой тілі

Шығармашылық – өнер тілі, Әдеби – мәдени тілі

Дін – ғибадат тілі, Қоғам – һұқ тілі

Бес уақ намаз:

Таң намазы – шығыс көкжиектен таң рауандағаннан басталып, күн шығудың сәл алдына дейінгі уақытта оқылады;

Бесін намазы – күн тас төбеден сәл ауғаннан басталып, әр нәрсенің көлеңкесі бір, екі есе ұзарғанға дейінгі уақытта оқылады;

Ақшам намазы – күн батқаннан басталып күнбатыстағы қызыл арай, не ақ шапақ жоғалғанға дейін созылады;

Екінті намазы – бесін уақытының аяқталуынан басталып, күн батқанға дейінгі уақытқа созылады:

Ақ намазы (жашыйық, не ясту намазы) – ақшамның уақыты шыққаннан кейін, таң намазының уақыты кіргенге дейінгі аралықта оқылады;

Бес сайыс: Шынығу (спорт), күрес түрлері (белдесу, іштен шалу, алып соғу, т.б.)

Ат жарысы – (бәйгі, аударыспақ, қыз қуу, көкпар);

Нысана көздеу – жамбы ату, мылтық ату:

Жүзу – түрлі қашықтықта, өзен көлде бойлау, құлаштау, шалқалау, сүңгу; теңізді жарып өту, құламадан секіру, соңғы екеуі өте сирек жағыдайда, бәс тігіссе, не қиын қыстаң жағыдайларда ғана болған. Жүгіру, секіру – түрлі қашықтықта.

Бес түліктің пірлері: Қазақы салт-санада малдың да «иесі» болады. Әр шаруаның бір пірі бодады– мыс:

Қөй атасы – Шопан ата.

Шаруаның бір пірі – Шопан ата,
Келтірме қу, пір ата, қойға топан.

Жылқы атасы – Қамбар ата.

Шаруаның бір пірі – Қамбар ата,
Тілегенге өзін бер ақтан баға.

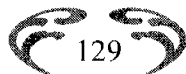
Түйе атасы – Ойсылқара.

Шаруаның бір түрі – Ойсылқара,
Түйені өсір жарылқап, болсын пана.

Сиыр атасы – Зеңгі баба.

Шаруаның бір пірі – Зеңгі баба,
Сиыр берсең сүтті бер, өңкей мама.

Ешкі атасы – Шекшек ата.

Шаруаның бір пірі – Шекшек ата,
Қарағай мүйіз серкелі,
Шүйде жалды желкелі,
Шекшек ата баласы,
Ешкі бассын үйінді.

Бес жақсы : Қалың мал, немесе кісі құны ретінде төленетін дүние мүліктің, малдың ең бағалы, басты деген төрт түрін айтады. Ол әр аймақта әртүрлілеу бөлып келеді.

1.Жүйрік ат, 2.Нар түйе, 3.Бұлғын ішік еусар не кәмшәт бөркімен, 4.Қалы кілем 5.Алмас қылыш, (кей жерде:бәйгі ат,берен мылтық, немесе бөрік сауыт, сырт киім,артық түйе деп ауысады).

Бес өсиет: – топасқа сенбе,
– тасыр адам алдында осалдық жасама,
– қайда да, тіпті үйінде де сақ жүргейсің,
– өзі аш отырған үйге қонаққа барма,
– жаманның қолынан сыйлық алма.

Көпке қызмет жасайтын адамның бес қасиеті:

1.Бір көзі жүз көзден артық көре біліп, екінші көзі көрсоқырдан бетер көрмейтін бөлсын.

2.Бір құлағы сақ, екіншісі «керең» бөлсын.

3. Көңілі керуен сарайындай кең бөлсын, естіген, көргенінің бәрін көңіліне сыйғызып, әрі сақтай білсін.

4. Есі естігенін қайталаушы болмасын, жақсы да, ақылды сөзді ғапа айтсын.

5. Әрі зәр, әрі бал тоғетін тілі болсын.

Көркемдік бес таным: алып ер, қара жер, шырын су, қызыл қан, қара тер (еңбек).

* **Алты саны** жәйында да білуге тұрарлық жөн-жоба бар. Мәселен, «адамдардағы алты асыл қасиет», «алты игілік», «алты парыз», «алты асқар», «алты алаш», деген сияқты ұғымдар.

Алты астам тіл. БҰҰ-ның деректері бойынша, алты қалық-арарлық тілде тарайды. Олар: Һанзу (қытай), ағылшын, орыс, испан, араб, француз. Бұл да ол - оңай дүние болмаса керек.

Алты алаш. Алты алаш туралы ел аузында түрлі пікірлер айтылады. Бірінде алты ұлтты кіргізеді, енді бірде қазақтың өз ішіндегі тайпалар бірлестігін жатқызады. Біздің бақылауымызша ру емес тайпа құрылысында болған мемлекеттері кіруі керек сияқты.

Алты асыл қасиет: Руһтың түп тамыры; күш-қуаты; жауһар жақұты; өмір пәрмені; арзу арманы – алты асыл қадір қасиеттің он бойында. Бұл алты белгі әр адамның бойында да болмақ. Олардың әрқайсысы өзінше бір Әлем, бір-бір құдірет.

Бірінші – нәпсі. Ол сезім мүшелерінен тұрады.

Екіншісі – парыз. Парасат, түйсік, түсінік сезімдерінен туады.

Үшінші – ақыл. Таным, түсінік, ой – сана, түп түйсікті басқаратын – осы.

Төртінші – ілім. Санаға сәуле түсірер, түйсікке түйір себер, дән ризығын теруші – осы.

Бесінші – қамқорлық. Бейшараға пана, қам көңілге – қажыр қайрат, дертке дәрмен, ауруға ем, жанға жанашыр – осы.

Алтыншысы – тауһид. Жалқыға жұп, жалғызға сеп, жекеге жетекші, бейілге бейім қасиет осы. (Негізінен өзбек тілінде басылған құжаттан алғаш тәржімалаған Исраил Сапарбай).

Алты парыз:

1. Адамдардың бір-біріне деген міндетінен тұрады.
 2. Бірбіріне сәлем беру
 3. Шақырғанға бару
 4. Кеңес сұраса ақыл қосу. Сұрағанына жауап беру.
 5. Ауырса көңілін сұрау.
 6. Қайтыс болса көңілін қосу.
- (Мұхаммед пайғамбар һадисінен)

Алты игілік: Денсаулық. Қазына. Әйел. Ұрпақ (бала). Білім. Дос.

Жадқа түйгенімен оқып білгенінен жөнге келтіре отырып, біздің қазақ - мұсылман алты асылға қосып, «*адамдағы жеті жетістік -қасиет*» деп, *руһты негізге қояр болар.* Руһ бүкіл төрткүл

дүниенің әуелгі әміршісі, һәм һалифасы. Өлем руһпен ғана абат та азат, әсем де көркем, ғажап та ғанибет, дегім келеді (Б.Т.)

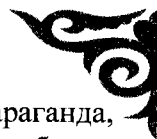
Иә, сенімсіз күй кешіп, түсінбегенімізді жоққа шығармайық та, оған асықпайық, одан да онын себебін іздеуге құлшынайық. Бәрін білеміз деген өркөкірек мінезден аулақ болған жон. Дүниеде жұмбағы шешілмеген, тылсым күші аңызға айналған оқиғалар баршылық, деп ұғынамын. Аңыздың да арғы-бергі түбінде бір шындық барын ескерген жөн.

Ата-бабаларымыздың, судай аққан қапы қара жер топырағына сіңін, көзге көрінбес бір үлкен қажетімізге айналғаны болар, ал сан мыңдаған жарықтық арғымақ, сәйгүлік жылқылардың тұяғының дүбірі, қылыш, найза, айбалталардың шаңқ-шүңк даусы мен жарқылы, анау-мынау адам көтере алмас гүрзілердің гүрсілі аспан-жер қойнауы, тау-тас, жыра-шатқалдардың жадында мәңгі жазылып қалғанына сенбеске болмас. Табиғаттың жадына сене көріңіз. Табиғаттың да козі, құлағы, есі мен иесі бар. Ол ұсақ-түйекті де елейді, ал соғыс сияқты, көші-қон, керуен сияқты мың-сан тіршілік жиынтығынан шыққан руһ, сана **өрісі** (-биоток), **қуат** (-энергия), **қан, жан, ой** тағы басқа қасиеттерді бойында сақтап, келер ұрпаққа сыйлық ретіндей, әр ғасырға бірді-екілі ғұлама беріп, « осалын» өзіне қайтарып алып» отыратын секілді. Мен үшін ғасыр үні қазағымның сансыз алмасқан ғасырлар үні секілді естіледі. Өттең, ғасырлар сырына тереңірек үңілуге, мына желкедегі жетпіс жыл бөгет те болған екен. Өттең, дүние-ай, сырыңа мен ғашықпын, ұлғайғанда білуге сонша асықтым. Иә, Дала ғасырлар айнасы ғой! (БТ)

*** Ендігі сөзіміз киелі санның бірі –«жеті» жайлы.**

Қай ел болмасын өмір салтында бақсылық, балгерлік болғанын білеміз. Сондай ұғымдар қазақта да болды. Қазақ құмалақ ашқанда, құмалақты үшке бөледі де «*жетіскенге келетін жеті әліп*»,– дейді. Мұндғы **әліп** - «*білу*», «*тану*» деген мағынада. (Қырғызша: «айлагер құды - қырық бір арыбы

бар» дейді). Құмалақ аша білетін қариялар сөзіне қарағанда, құмалақтың «жеті әліп» боп келуі - маңдайы ашылған, бақыт қонған, қыдыр дарыған кісінің белгісі. Мұндағы «жетіскен» деген сөз «жегі әліп» боп келудің «жаман» белгі емес дегенді жетістік деп ұқтырады. Қазақ, біреуді кекете сойлегенде, «*осы сен неменеге (жеті есеп дегенге сайды) жетісіп отырсың?*» - дейді! (неменеңе масаттанып, байып отырсың мағынасында). Бұны сәуегейлік десек те, сөздің тегін шықпайтынына сеніңіз. Тек ол сөзді түсініп, біліп айтқандар болған да, келе-келе мағынасын түсінбей, дәстүрлі сөзді білмей, түсінбей, тек, қайталаушылар барын түсіну. Қалық, *жеті қабат жер, жеті қат көк* (аспан),— дейді. Өзінің ойын «**жеті**» мен байланыстыруда бұл сан есімнің қазақ өмірінде және басқа да қалықтың атам заманғы өмірінде азды – көпті дерегі бар екенін көрсетеді. Сондықтан «**Жеті қарақшы**»(Большая медведица - орысша, қырғызша - «Жеті арһар») жұлдызының атауы, бұл санның аса бір қасиетін көрсетеді. Аспанның солтүстік жарты шарындағы шокжұлдыз. Оның 1,8 көрінерлік жұлдыздық шамаға дейін жалтырап көрінетін ең жарық жұлдызшасы Алиот пен Дубке деседі. Жетіқарақшының жарық жеті жұлдызының сыртқы пішіні шөміш тәрізді. Өның шеткі екі жұлдызы бойынша **Темірқазық жұлдызын** табуға болады. Жетіқарақшы наурыз, сәуір айларында жақсы көрінеді Темірқазықты айнала қозғалатын Жетіқарақшы арқылы жер тараптары мен түнгі мезгілді айыруға болады екен. Адам көзге бадырайып қарап тұрған жеті жарық жұлдызды оз атымен атаған да болар, дегенмен мұнда еш киелілік жоқ, деу дұрыс болмас. Себебі, басқа жұлдыздардың бірін «**Темірқазық**», «**Үркер**», «**Шөлпан**» десе, енді бірін «**Есек қырған**», «**Ақбозат**», «**Көкбозат**» деп те атаған. Ал, көзге баданадай көрініп қарап тұрған жеті жұлдыз «жетіқарақшы» дегенді дұрыс деп түсінсек, мұнда діни ұғым жоқ, десек, онда қазақ, көзге көрінбейтін түнді неге «*жеті түн*», «*жеті қаранғы түн*» (*темный мрак*) дейді.

Яғни: «жеті түнде неғып жүрсің?», «жеті қараңғы түнде қайда барасың?», немесе «жетіқарақшыны таныған жеті түнде адаспас» деген (фраза) сөз жүйелері жиі айтылады. Бұл жетінің «жеті - (мағия) сиқыршы күш» саны болуда. **«Жеті әулие»** (бүзірік, мүдірік деп те келеді) мұндағы «бүзірік» - зор, ірі деген мағынада, яғни, Ісләм дінінде: **«жеті шәріп»** деген ұғым тұр:

Жеті шәріп мыналар:

1. Мекке шәріп;	5. Қатым шәріп;
2. Мәдинә шәріп;	6. Құддыс (Мысыр) шәріп;
3. Бұһар шәріп;	7. Кәлем (Құран) шәріп.
4. Шам шәріп.	

«Жеті аспан»: күміс, алтын, меруерт, ақ алтын, жақұт, анартас және ғажайып жарық.

«Жеті дозақ»: Сағир. Лазо. Саһар. Жаһим. Жаһаннам. Хауиа. Хатөма

«Жеті сана»: Сенім, Үміт, Қайрымдылық, Ақылдылық, Әділеттілік, Сабырлылық, Руһ күші.(Б.Т.)

Таурат кітабы бойынша Жаратқанның Әлемді жаратуға арнаған «жеті күні»:

Бірінші күні – **Нұрды (жарықты)** жаратқан.

Екінші күні – **Аспанды** жаратқан.

Үшінші күні – **Жсрді** жаратқан.

Төртінші күні – **Күн, Ай, Жұлжыздарды,**

Бесінші күні – **балықтар мен құстарды,**

Алтыншы күні – **Адамдар мен аңдарды** жаратқан.

Жетінші күні – **дем алған.**

Өлімге себепкер жеті күнә: Тамақсаулық. Жалқаулық. Нәпсіқұмарлық. Өркөкіректік. Ашушаңдық. Қызғаншақтық. Сараңдық. Бұл жеті күнәні V-ғасырда суретші **Иероним** тамаша бейнелеген.

Әлемнің **«жеті кереметі»** «Әлмисақтан бері мұсылман-быз», – деп жүрген қазақ ұғымындағы «әлмисақ» дәуірі үш

мың жылдықтың арғы тоңірегіндегі әңгіме екені даусыз. Оған бір дәлел ретінде грек қалқының «Әлемнің жеті элеметі» (кереметі) дегені қай заман?! («Семь чудес света»). Мұның өзінің арғы дәуірін ұмыт қалдырмай отырып, жаңа қосарларымен толықтырылып отырылады.

Ал, алғашқы аты элемге айғақ «**Жеті элемет**» мыналар:

1. Колос Родосский - күн құдайы Гелиосқа арналған (бронза) қола (статуя) - мүсіні (сымбат өнері), б.д.д. 224 жыл. Биіктігі 32 м, Родос аралында. Зіл-заладан күйреген.

2. Эфестегі Диана храмы (ғылым ордасы, шіркеу). Қазіргі Түркия аймағында. Колонналарының биіктігі 18 метр (аршын), 1 аршын (скального монолита) жартастан тұтастай ойылып жасалған, ішінде грецияның ең таңдаулы суретшілерінің суретімен безендірілген, б.д.д. 262 жылдар.

3. Египет жағалауына жақын тұстағы Фарос маягі (теніз бағдаршамы), б.д.д. 283 жылдар. Биіктігі 180 метр шамшырақ, үлкен кемелерге портқа жол көрсетіп, 1500 жыл қызмет жасаған. Зіл-заладан жойылған.

4. Галикарнас қаласындағы (Түркия) Мавзол патшаның табытханасы (жерленген жері, б.д.д. 353 жылдар. Өте әдемі, алып дүние болғандықтан, патша атымен мавзолей делінген. Осы үрдіс әлі де жалғасуда.

5. Зевс статуясы – мүсіні, сымбат өнері, Олимп қаласы (Греция), Фидия 12 метр (аршын) денесі сүйектен жасалып, алтыннан киім кигізіліп, көздері ең асыл тастардан жасалған ғажайып. Әлем таңқаларлық ғажап дүние болған. Бұл да жойылған.

6. Вавилон қабырға - қорған (стены защитные) немесе Семирамида аспалы бағы, деп те аталған, қазіргі Ирак жерінде болған, б.д.д. 600 жылдардан бұрынырақ (до н.э.) Навуходоносар патшаның бұйрығымен жасалған. Биіктігі 100 метр, кірпіштен жасалған. Қазір орнында құм үйіндісі жатыр.

7. Египеттегі пирамидалардың ішіндегі көзге ерекше түсетін аса көрікті де көрнекті Хеопстың пирамидасы. Оны

шамамен 6 мың жылдар бұрын Хеопстың(Хуфу) өзі тұрғызған. Фараон әйелдерімен жерленген. Пирамидаға әрқайсысының салмағы 2,5 тонналық 2300000 дана қашалған тас жұмсалғаны есептеп шығарылған. Пирамиданың жалпы салмағы 5 миллион 750 мың тонна, биіктігі 137 м. Кейбір мамандардың пайымдауынша Хеопс пирамидасына жұмсалған тастардан осы замандағы 120 мың тұрғыны бар қала салуға болады екен. (Жырма жыл ішінде салынып бітсе керек). Пирамиданы тұрғызу үшін алмастырылып отырған 100 мың күл жұмыс істеген деген сенімсіз дерек бар.

Қазіргі кезде оның ерекше ерен жоғарғы сананы меңгерген бір Құдірет күші (Высший разум) салғанын дәлелдеуге тырысуда. Гажайыпты гажайып күш қана орнататына мен сенемін. Ғасырлардың ғасырында Пирамида өзі дәлел нұсқамаса, еш ғылым оны дәлелдей ала қоймас. Ғалымдардың дерегі, тек, болжау ғана. Қалық емшісіне, нағыз көріпкелдің болғанына, ғасырлардың дана ұғымына сенімсіз қараған білім алға басып, жүзеге аса қоймас; түсте түлкінің боғы емес қой...Тереңірек ойлансақ, миллиондаған құлдардың қолынан мұндай алып жұмыс келе қояр ма екен? «Высший разум» – «Ең Жоғарғы Сана Күшінің» ғажап туындысы немесе «Ғарыштық қуат» шығар деген ойдан арылу қиын-ау. Мұндай күшке ақыл жеткізе алмай, Ғылым да мүдіретін секілді.(БТС)

Ертегрек Әлемінің жеті ақылманы:

Ертегрек Әлемі бізге дейінгі дәуірлер мен жылдардан он жетінші ғасыр аралығында көптеген данышпандарды (әр ғасырда жеті ақылманның) дүниеге келтірген Гомер, Гесиод, Периандр, Солон, Фалес, Һилон, Эзоп, Анаһарсис, Гераклит, Пифагор, Эсхил, Геродот, Гиппократ, Демокрит, Исократ, Платон, Соткрат, Софокл, Аристотель, Бион, Менандр, Эпикур, Цецилий, Гай Цинерон және Рудаки, Авиценна, Фирдоуси, Омар Наям, Саади, Баруһ т.б. данышпандар болған

Сондай ақ жеті санымен аталатын «жеті кереметтер»:

V - ғасырдан бері танылған жеті керемет:

1. Ертедегі Артемида храмы
2. Александрияда жер астындағы жол інішінде қазылған мазарлары

3. Қытайдың ұлы қорғаны
4. Англиядағы алып тас қорған
5. Италиядағы Пиза қисық мұнарасы
6. Қытайдың Нанжин қаласындағы фарфор мұнара.
7. Ыстамбұлдағы әулие София ғибадатханасы.

Біздің жыл санауымыздан үш ғасыр бұрын ұлы қолбасшы патша **Ескендір Зұлқарнайын** (Александр Македонский) Кіші және Орта Азияны, Египетті, Оңтүстік Индияны, т.б. елдерді жаулап алып, сол оңірлердегі өзі көріп тамашалаған ерекше сәулет өнер үлгілеріне аса жоғары баға берген. Кейінгі заманда олар:

«**Әлемнің жеті кереметі**» атанған.

XV-ғасырға дейін қалықтар ұғымында қалыптасқан «**Жеті теңіз**» бар:

1. Жерорта теңізі	4. Парсы теңізі
2. Батыс Африка теңізі	5. Шығыс Африка теңізі
3. Қызыл теңіз	6. Үнді теңізі
7. Оңтүстік Қытай теңізі («Жердің шеті», «Конец света»).	

Табиғаттың «жеті кереметі»:

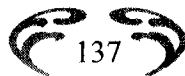
1. Иорданиядағы өлі теңіз	5. Норвегияның түні
2. Гавайдағы жанартау	6. Сахараның қызыл құмы
3. Бермудтың ажал үшбұрышы	7. Тунгус метеорит үнгірі
4. Шизанның мұзды алқабы	

Қиал – ғажайыптың «Жеті кереметі»:

1. Нис көліндегі құбыжық	5. Нұһ пайғамбардың кемесі
2. Биік таудың қар адамы	6. Ғарыш адамы
3. Ну ормандағы жабайы адам	7. Жер асты құпиясы
4. Ұшқыш табақ (нло)	

«**Жеті жетім**»:

Тыңдамаған сөз жетім,	Аққу, қазсыз көл жетім,
Киюсіз тозған бөз жетім,	Жерінен айрылған ер жетім,
Иесіз қалған жер жетім,	Замандасы қалмаса.
Басшысы жоқ ел жетім,	Бәрінен де сол жетім.

«Жеті ғашық»:

Қалықтың ән-жыр, қысаларында жеті ғашық мынадай екі нұсқамен беріледі.

а) Ләйлі – Мәжнүн, Жүсіп – Зылиқа, Фарһад – Шырын, Таһир – Зухра, Арзу – Қамбар, Уәлик – Ғарра, Уәки – Күлшаһ.

ә) Ләйлі – Мәжнүн, Жүсіп – Зылиқа, Фарһад – Шырын, Баһрам – Күләнда, Сейфілмәлік – Бәдіғұл (кей нұсқада Жамал), Бозжігіт – Анула (кей нұсқада Қарашәш), Зияда – Ыорлы (Ыорлы – Ғайын).

Вавилондықтардың есебінше, әлемде жеті планета бар, сондықтан олардың ғибадатханалары жеті деңгейлі. Бірқатар діндерде шырағданды жетіден (жеті шырақ) қояды.

Жеті нәрсені жақсы біл:

Малды жақсы баға біл;	Айналана жақсы қарай біл;
Атқа да жақсы шаба біл;	Алды – артыңды жақсы көре біл;
Мылтықты жақсы ата біл;	Қиындықты жақсы жеңе біл. (Б.Т.)
Суда да жақсы жүзе біл;	

Мына **«жеті алып»** неше ұрпақтар түбіне жетіп, әлемге әйгілі ғаламат болып, «жеті» ұғымымен ұласуы – жеті санының қандай да бір ерекше қасиетін аңғартқандай. Сондықтан да, қандай да бір ұлылықты, зәулімдікті, өнердің алып табысын орыс қалқы *«восьмое чудо света»* деп қабылдауына тура келді. Алдыңғы «жеті алып» болмаса, не деген болар еді. Олар амалы жоқ, бағынды. Дүние дамып, тарихтың көш – керуені ұзаған сайын ғажапқа ғажантар қосыла бермек шығар. «Жеті әлеметіміз» «тоғыз» болып, «он үш» болып, тіптен «қырық» болмасына кім кепілдік бере алады. Мұның есебін жүргізетіндер – болашақ ұрпақтар. Әзірге білгенімізді қоса тұралық. Сондай тағы бір тамаша ғажайыптарды айтсақ артық болмас (Б.Т.).

І ғажайып: *Түркістандағы Қожя Ахмет Иассауи кесені.* Самарқанның әміршісі, есімі әлемге аян жауынгер - қолбасшы Ақсақ Темір 1397 жылы салдырған. Бұл кесене күллі Орта Азиядағы аса құнды тарихи ескерткіштердің бірі. Биіктігі 40м жоғары, көлемі 3 мың шаршы метрден көбірек. Үлкенді

–кішілі бөлмелер саны – 314, ал орталық күмбездің диаметрі 12 метрден асады. Бұл кесенеде қасиетті бабалар жерленген.

II ғажайып: Самарқан аймағын ертеден мекендеген қалықардын бірі – қазақтар. Нұрата, Қатқорған елді қоныстарында қандастарымыз қазірде баршылық көрінеді. Қазақтар Самарқанның Регистан алаңындағы дүние жүзіне әйгілі (архитектуралық) сәулетті Ансамбльді тұрғызуға да ат салысқан. Алшын Жалаңтөс батырдың басшылығымен салынған айшықты, зәулім ғимараттар өлмес – өшпес тарихи ескерткіштерге айналған.

III ғажайып: сол XV ғасырдың басында салынған тағы бір Орта Азиялық ғаламат архитектуралық (сәулет) ескерткіш - *Гур-Эмир кесенесі*, атақты Әмір-Темір мен оның немересі, ұлы ағартушы, философ және астроном Ұлықбек жерленген. XV-ғасырда (6 ғасыр бұрын) тұрғызылған, кейіннен *Ұлықбек медресесі* деп аталған Регистан ғимаратының бейнесі өте ғажап дүние екен, **Ұлықбек обсерваториясы** делінген.

IV ғажайып: *Теңіздегі бағдар шам*. Құмды жерде құрылыс салу қиынның қиыны. Тіпті ертеректе адамдар құмды өңірде құрылыс салудың керегі жоқ, деп тұжырым жасаған. Бұл тұжырымды мына бір жағдай теріске шығарған. 1761 жылы теңіз апатына ұшыраған, тең-тең мақта тиеген кеме Лисау маңында жағаға шығып қалады. Мақта құмға көмілген күйде жата береді. Кейіннен біреулер құммен араласып, тас боп қатқан мақтадан үй тұрғызады. Құрылыс жайларының беріктігіне көздері жеткен олар құммен күптелген мақтадан (фундамент)тасірге (іргетас) қалап, теңіз жағасына бағдаршам (маяк) орнатады. Сондай шамшырақ – бағдаршамның бірі екі жүз жылдан астам уақытта әлі мызғымай тұр дейді.

V ғажайып: Ұлы Моголдардың бұрынғы орталығы Агра қаласында (Индия) әлемге әйгілі өнер туындысы, ақ мәрмәрден (мрамор) қаланған *Мұмтаз-Маһал – Тәж Маһал кесені* бар. Дүние жүзіне өл Тәж-Маһал деген атпен әйгілі. Тәж Маһал XVII ғасырда император Аурангзебтің бұйрығымен салынған

екен. Мавзолейді тұрғызуға көптеген елден бармағынан бал тамған өнерлі шеберлер қатысқан. Тас қалаушылар Дели мен Кандагардан, (архитектор) сәулетші Константинопольдан шақырылып, Самарқаннан келген Шәріп орталық күмбезін (купол) жасауға жетекшілік еткен. Оларға Лахордан келген шебер көмектескен. Безендіру жұмыстарын Дели мен Бұһара шеберлері атқарып, бағбанды (садовник) Бенгалиядан, һүсниқатшылар мен суретшілерді Дамаск (Шам), Бағдад, Шираз шаһарларынан әкелген. Жобаның бас сәулетшісі жергілкті бесаснап ұста Иса болған.

VI ғажайып: Эйфель мұнарасы. 1889 жылы француз революциясының жүз жылдығына орай қалықаралық корме ұйымдастырылып, соған орай Эйфель Александр Густав деген инженер биіктігі 300 метрлік мұнара тұрғызуды жоспарлаған. Мұнара бой көтергенде көптеген белгілі мамандар мен ғалымдар Эйфельдің математикалық есебіне күмән келтіріп, ұзамай құлайды деп сәуегейсіген. Олар таң мұндай мұнараның керегі не, түк пайдасы жоқ дескен. Алайда сәуегейсымақтардың айтқаны келмей, Эйфельдің мақсаты орындалып, осынау ғаламат мұнара қазірде әлемдік құрылыс өнерінің шырқау шыңы болып қана қоймай, ғылым мен техника дамыған дәуірде радио мен телевидение үшін тамаша, антенна қызметін атқаруда. Париж қаласының коркіне айналған мұнара Эйфельдің есімімен аталады. Эйфель мұнарасы он градусстық аяз кезінде 17 сантиметрге қысқарады екен. Бұл суықтың әсерінен болатын құбылыс. Мұндайда тура, есептеу ғажабы болады екен-ау. Эйфель мұнара мүсініне жылқының құйымшақ сүйегін негізге алған деген де ой артық емес сияқты Жапондықтар жылқы қазысын емге пайдалана білген.

Бір ерек ғажайып: Әлемге әйгілі болған, қажылықтың негізін салауаттандыратын *Мекке*, аспаннан түскен *Көк тас* жайын айтсақ, бұл да бір ғажайып емес пе?! Өлмес, ошпес естелік дүние гой.

VII ғажайып: «Алтын адам». Ол сақтардың б.д.д.

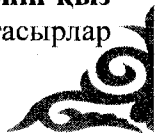
V-VI ғасыр кезеңіндегі жасы 17-18-дер шамасындағы, жас жауынгерінің киімі, өзі жойылса да өте қымбат асыл тастардан жасалған киімі - біздің «Алтын ғасырымызға» жетіп отыр. «Алтын адам» Қазақстанның Есік қаласындағы обадан табылған. Төбесі шошақ, биік бас киімнің ернеуі 200-ден артық алтын зерлі заттармен әшекейленген. Иір мүйізді, қанатты екі аттың мүсіні маңдайында тұр. Алтын киімдерінің әр бөлігі барыс, арһар, жылқы, тауешкі және құстың алтын жапырақтарынан жасалған кесінділермен өрнектелген. Мойнына бұрап жасалған алтыннан алқа таққан. Алқада жолбарыстың басы бейнеленген. Үстіне кызыл былғары бешпент киген, оның жағасы, өңірі, етегіне жолбарыстың тұмсығын бейнелеген. Етігінің қонышында бармақтай кесек алтын әшекейлер жапсырылған. Қайыс белбеу өрнегі де кесек алтыннан, бұланның бас бейнесі құйылған. Белдіктің оң жағында семсер, сол жағында қанжар ілінген. Үлкен екі алтын сақинаның біреуінің бетіне қолына қыран ұстаған алтын адам басы бейнеленген. Бұл жүзік –мөр. Алтын киімді адам және оның қабірінен табылған асыл бұйымдардың – дүннежүзілік манызы зор жаңалық, мәңгі өшпес табыс.

Осы Есік обасынан біздің заманымызға дейін V-IV ғасырларға тән төрт мыңнан артық бұйым табылған. Қазақ: «Құдай-бір, пайғамбар-һақ», – дейді, ал политеизмнің-бұрын көп құдай болған да шығар дегенін айтсаңыз, қазақтың төбе шашы тік тұрады.

Қазақ: «*жеті бүзірік әулие – ай!*» *Әулие ата*, «*жеті атасын білмеген мұрт*» (*мұрт – діннен безген кәфир*), «*жеті нан құдайы*», «*жеті тиын садақа*» деп келеді.

Жеті санының ой – санадан мықты орын алғаны сондай, қазақ, табиғаттан тыс күшті көрсеткісі келсе де «жеті» санының ерекшелігін пайдалана білген. Мәселен, ертегілерде: «*жеті басты жалмауыз*», «*жеті басты аждаһа*»... дейді.

Үлкен санамен байланыса қалыптасқан, қалық арасында қатты бағаланып, берік ұстанатын салт **жеті атаға дейін қыз алыспау**. Мұндай әдет түркі, монғол қалқында да ғасырлар

бойы сақталып келген. Бұл ғадет шариат һадисінде де бар екен. Бергін келе алыс – жақындықтың өлшемі де осы «жетімен» өлшеніп, әр рудың адамы ең болмағанда жеті атасынан бергі шежіресін білуге міндетті болған. Осыдан *«жеті атасын білмеген мұрт еді»* деген сөз қалған. Көп жағдайда осы «жеті олшеммен өлшеп, осы үлгіде пішіп, ежелден кедей, тұқым – тұқымынан бері қарай дөңең көрмеген жарлы болса: *«жеті атасынан түк көрмеген», «жеті атасынан көргені қорлық», «жеті жасынан жарлы-жақыбай», «жеті атасынан жарымаған»,* – деп отырған. Енді бірде: *«жетім жеті жердің тәрбисін көрген», «жеті атасынан жетілген азамат», «жетіге келгенше жерден таяқ жейсің»,* – сияқты саналы қағидалар қалыптасқан. Ал, егер үрім - бұтағынан бері қарай боп жатқан байлық, ақындықты айтқысы келсе, *«жеті атасынан қара көк» (шынжыр балақ, шұбар төс, бай манап, шонжар) десе, бірде «жеті атадан негізі тойған», «батырлық, байлық, жеті атасынан келген»,* деп келеді. Ата-бабасынан бері қарай ақындық дарыған кісіні: *«жеті атасынан ақындық қонған», «жеті атасынан жетілген»,* – дейді. Осындай үлкен саналылықпен қалыптасқан, қалық арасында қатты бағаланып, толық ұстанатын салт - дәстүр қазақтың ары мен сана сапасынан, жұлдызнамалық есебінен туғаны анық.

Ғалым С.Кеңесбаевтың айтуынша, осы тіркестерден «жеті» дәл жеті мағынасында айтылып тұрған жоқ, жеті деген сөз 7 сан есіммен лексикалық мағына жағынан (адекватты) барабар, тепе - тең емес; бұл соңғы (фраза) тіркестегі «жеті» сөзі о бас-тан, ежелден, қашаннан, арғы атада, ең алғаш белгілі бір сөз өзінің дәл мағынасында айтылса, қоғамдық, жалпы экономикалық, даму кезеңдерінде, ол сөз өзгере, құбыла келіп, бастапқы тікелей мағынадан айырылып қалып та отырады.

Алғашқы дәуірде «жеті» шекті, дәл сан болса, бергін келе «шексіз» немесе тиянақсыз, айтеуір бір «көп сан» ретінде айтылып кеткен. Бұл тәрізді құбылмалы, өзгерісті, тілдің

лексикалық саласының басқа тарауларынан да байқаймыз. Көп тілді білетін, көптеген қалықтардың, әдет-ғұрпын білетін полиглот (сөзжұтқыш) кісіні қазақ, «*жеті ғылымның тілін біледі*»– дейді; мұндағы «ғылым» – «білім» мағынасында емес, «ел», «жұрт» мағынасында; бұл сөз тілімізге араб тілі арқылы келген грек сөзі, грек тілінде «ықлым», одан арабша, одан қазақ тілінің (фонетика) дыбыстық заңы бойынша қатар келген екі дауыстының бірі түсіп қалып, қатаң дыбыс дауыстының әуенімен ұяндап «қылым» орнына (ғ) ғылым болып отыр. Бұл ықылым («ғылым») о баста қилы» (әр қилы) деген сөзден өзгеріп алынған болу керек», - деп түсініктейді ғалым С.Кеңесбаев. Ал, негізін ойлап қарасак «жеті» атадан бері де, орташа есеппен 70 жастан алсақ - та, 490 жыл өмір өтеді. Оның үстіне **жеті ел** тілін бір-бір ғылым деп білсек артық емес, ол да уақытша мөлшер. Қазақ тілінде «*жеті атамнан (жеті мұстанымнан) мұндайды (пәлені) көргем жоқ*»,– деген сөз бар. Яғни «атам заманнан», «ешқашан», «ешбір уақыт», «көп заманнан» деген сөз ұғымдары бар екенін аңғару қиын емес. Немесе біреуді түгін қалдырмай, үрім-бұтақтан бері қарай, «сыбап, балағаттайды: «*жеті атаң...*», «*жеті мұстаныңнан...*», «*жетісі жеті атаңнан*» т.б. деп құлатады

Жеті саны: Бұрынғы қазақ хандығының қоғамдық құрылымы жеті сатыға бөлінген: ауыл, арыс, ата аймақ, ұлыс, ру, жүз, хандық.

Ауыл – ең жақын, қандас он үйелменнен тұрады. Оны Ауылбасы басқарады.

Ата аймақ – жеті атадан қосылатын бірнеше ауылдан құралады. Оның басшысы Ақсақал деп аталады.

Ру – он үш, он бес аймақтан тұрады. Оны Ұлыс басы басқарады.

Арыс бірнеше рудан құралады. Басшысы – Би.

Ұлыс бірнеше арыстан құралады. Билеушісі – Сұлтан.

Жүз құрамына бірнеше ұлыс кіреді. Билеушісі – Хан.

Хандық үш жүзден тұрады. Хандықтың ең үлкен әміршісі – Нақан, иаки – Ұлы хан.

Қазақтың таным түсінігіндегі «**Жеті ата**» дәстүрлі салт

– санасында адамның ата жағынан тегін таратудың пақты жүйесі. Әрбір қазақ баласы өзінен бастап жеті атасының аты жөнін білуге міндетті. Мұны ата-әжесі, одан қалса әке-шешесі, аға туыс, жекжаты үйретіп, жаттатуға тиісті. Басты себебі: қазақта Жеті атаға дейін қыз алыспайды. Жеті атаға дейін бір атаның баласы, туыс болып есептелінеді. «Жеті ата» (баладан бастауын - «Жеті пұсты» деп те атайды) былай таратылады:

1-бала, 2-әке, 3-ата, 4-үлкен ата, 5-баба, 6-түп ата, 7-тек ата. Ал, атасынан баласына қарай атаса, былай бөлады: тек, түп ата, ұлы ата, баба, үлкен ата және ұрпақ: **ата, әке, бала, немере, шөбере, шөпшек, немене** әрі қарай туыстар атаулары: **тужат, жүрежат, жұрағат, жат жұрағат, жекжат, жамағайын** болып келеді. Жеті аталық ұстаным әрбір қазақтың, бабалар руы алдындағы іштей жауапкершілік, иелік сезім күші. Ол - этникалық тұтастықтың қуатты арқауы, темірқазығы. Яғни, *«Жеті атасын білмеген жетесіз», «Ата тегін білгеннің айыбы жоқ»* деп, ұрпақтарына жеті атасын білуді аманат, өсиет етіп, айтып, жаттатып, артына данышпандар сөзін, ғұлама шежіресін қалдырған бабаларымызды біле түссек екен.

Рас жеті сөзінің нақтылы мағынасы абстрактанып (жалпыланып) кетіп те отырған дерлік те ой бар. Дегенмен, қалай айтсақ та, бұл сөздердің өсіп-өнген мұғдары. п... жылдар есебінде екеніне, сонда да ұстанатынына шәк келтіруге болмайды.

Сонымен: *«жеті жұт», «жеті жетекші», «жеті күн», «жеті гашық», «жеті галам», «жеті жоқ», «жеті ата», «жеті пұсты», «жеті қат көк», «жеті қат жер», «жеті амал», «жеті жетім», «жеті жарқа жер». «жеті қазына»*-деген сөз оралымдары бар.

«Жеті амал»:

1. Күннің тоқырауы. Жазғы тоқырау - маусымның 21-нен, күннің қысқаруының аяқталуы; қысқы тоқырау - қаңтардың 22-жұлдызына келеді, күннің ұзаруының аяқталуы.

2. Қарашаның қайтуы. Жайылымның соңғысы қайтып,

дала сұрқай түске енген уақытта туады, қарашаның қайтып, желтоқсанның кіруі.

3. **Үркердің батуы.** Үркердің жерге түскен мезгілі, мамыр айының басынан маусымның 10-на дейін көкжиекке көтерілмейді екен. Үркер батқанда күн ашық болса, Үркер жерге батты, жаңбырлы болса, Үркер суға батты,— дейді. Есепшілердің айтуынша, «Үркер төмен туса, қыс жайлы болады, Үркер жоғары туса, қыс қатты болады».

4. **Мұздың қатуы.** Қарашаның қара суығы ұрып, су бетіне кілегей су қатқан кез, немесе, мұздың қаймақшуы, *қарашаның қары* (қараша - қауыстың қары деп те) деп аталады.

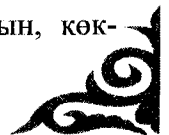
5. **Киіктің матауы.** Үркер шокжұлдызы қаңтардың 11-де бататын болса, *киіктің матауы* да Үркер батқан қыс айына тап келеді, мұны *киіктің үйірге түсуі*, немесе, *текебұрқылдақ* деп те атайды.

6. **Қыс тоқсан** (*тоқсанның кіруі*), бұған желтоқсан, қаңтар, ақпан секілді қыс айлары жатады. Бұл үш тоқсанның түсуі, басқаша айтсақ, *қыстың түсуі деп аталады*.

7. **Ай тоғамы.** *Үркер мен Айдың қатар тоғысуы, тұтас келуі.* Ай тоғамы дәл сол кез екен. Бұл тәрізді жеті амалды білдіретін тұрақты тіркестердің мағыналарын екінің бірі жыға танып, біле бермейтіні анық. Сондықтан қысқаша баяндай кетуді дұрыс көрдік,

Иә, «*жеті амал*» *жсамап болған жоқ, қыс, сірә, жайлы болар*»,— дейді қариялар. «Жеті амал» атауын байырғы кезде, көбіне есепші-жұлдызнамашылар (астрономдар гроскоп) қолдана білген. Олар табағаттың сан алуан құбылыстарын, жіті көзбен бақылап, бағдарлай отырып, ауа райы туралы, ұзақ мерзімді болжаулар айта білген. Жұлдызнамашылар жұлтың болатынын алдын ала біліп, елді сақтандырған,— дейді, Ы. Алтынсарин «Жұт» туралы еңбегінде.

Мундай болжамдардың шаруа адамына тигізер көмегі аз болмаған. Қыстың қатты, не жұмсақ, болатындығын, көк-

тем қалай өтіп, жаздың қалай туатынын, жаздың қандай күйде болатынын, жауын-шашын мөлшерін шаруа адамдары есепшілерден сұрап, білін отырған. Ұлыбике қыз бен Күдері Қожаның айтысында: Ақтайлаққа жүк арттым қатар – қатар,
Шудасы шөгіп жатса шаңға батар,
Қауыста - қарашамен қаймақшиды,
Жеті тоқсан айында дария қатар,—
деп жеті амалдың бірін өлең жолына қосады. Тоқсан – үш ай, 30 күннен. Бұл жерде жеті тоқсан деп – желтоқсан, қыстың бірінші айы, үш ай жаз, үш ай күз, соңына келетін қыстың бірінші айында дария қататыны, алдыңғы айында қаймақшып тоңазитыны есептелінген.

Жеті мен тоғызға байланысты сөздердің бір шамасы бұрынғы заманнан келіп жеткен мақал-мәтел болып қалыптасқан сөздер, мәселен: *«Бала жетіге келгенше жерден таяқ жейді»*; *«Жерден жеті қоян тауып алғандай қуандым»*; *«Жетімнің құрсағы жеті қабат»*; *«Алып алты, жеп жеті болмайсың»*, иәки атаңа жетердей кемелдену, баю болмас, бәрібір, ешкімнен аспассың деген мағына бар. Ал, қазіргі көзбен қарасақ: қанша алып - жесең де ел аспассың, білімсіз ешкімнен озбассың деуге болар;

«Кедейдің жеті қаңтары (кесірі) бар»,— дегенде, байларға, үстем тапқа бас имеу, берілмеу сияқты кесір, тосқауыл мағынасы бар. Ал, қазіргі кезде ойласақ, *кедейлік мәнсұқ емес, адамгершілігіме жетері жоқ, ақшам болмаса да, ақылым бір басыма жетерлік*,— деген мағына тұр. Әрине, кедейдің де кердеңі болады ғой, ол - мінез, ақшаға кедей болсам да, көңілге баймын дерлік сөз ғой. Жетімнің құрсағының тойымсыз болуы әбден рас. Жетім бала тамақа көзін сатып босағада тұрған, ол төрде отырып тамақ толы табаққа күнде қол салып отырса өйтпес еді ғой, жетімдігі жеті атасына созылары анық. Өзі әке болды, оның белбаласы, немересі, шөбересі, шөпшегі... неменесі. Олар бес атаға жеткенше 65-75-тер де болады, сонда 70-80-ге келген адам жеті атаға жетіп отырғанда, сүйегіне сіңген жетімдікте сол жасқа келеді емес пе?!

Сол сияқты қазақ қорықса, шошынса «жеті нан құдайы» берген (жеті шелпек), қырсықтан, жамандықтан арылу мақсатында. Мұның негізінде аруақты риза етін, жүрегін тазартып, тыншу, раһат табу пиғылы жатады білем. «Жеті» санының ұғымда кең қолданылып отыруы үлкен дәлдіктермен есептеу жолдарын білуден, үлкен ауқымды, толғамды ғылыми дәлдікте қолданылып отырған. Өмірге керек зағты, түрлі амалды, істі «жеті» мен жетелеп отырған. Мәселен, аңшылық, ит жугіртіп құс салуда қазақ алдына жан салмаған, иаки, ит - «Жеті қазынаның бірі» деп қосады. Бұл жөнінде пікір таласы да баршылық. Ол жеті қазына, «Жігіттің жеті қазынасы»:

1. Жүйрік ат (лошадь скакун) – жігіт қаны, қанаты;
2. Қыран бүркіт (сильный, ловкий орел) - қарым-күші, қуаты;
3. Құмай тазы (гончая собака) - бастан берік сенімі;
4. Берен мылтығы (хорошее стальное ружье) - сонбес оты, серігі;
5. Алмас кездік, қара қақпан - жігіт сұсы, мысы; (мұны екі бөліп айтушылар да бар).
6. Ақылды, сулу жары (умница, красавица жена) - серті, есебі тірліктің.
7. Ілім, білім. Аужылымы - амал, ақыл, тәсілі, өнерлі, ержүрек, иаки, қазіргі тілде айтсақ: білім және ілімі (наука и знание) мол жігіт.

Ертерек ғасырларда 6-шы болып қара қазан, ас-су қазына болып кірген, себебі қазына құт-береке, молшылық белгісі, ал 7-болып осы қазынаның бәріне ие болатын «ер жігіттің басын» қазына деген екен. Ал, «қазан» мен «білім» (ақыл айлаумен) орын алмасуы да түсінікті сияқты. Иаки, білімді бас бар жерде қазан ортаймас деген ой туады. Бұл тұстағы ойға оралар негізгі ең басты ерекшелік, жеті қазынаның түрі өзгергені мен саны сол *жеті* төңірегінде болуы. Қазақтар жеті қазынаны «Жеті ырыс» деп танып, оған мыналарды жатқызған:

- * Ақыл – адамның ой санасы
- * Денсаулық – «дені саудың жаны сау»
- * Ақжаулық – « бірінші байлық денсаулық, екінші байлық ақжаулық.»

- * Бала – « бала бауыр етін»
- * Көңіл – «көңіл мен пейіл кең болса, ынтымақ, береке орнайды».
- * Жер – «жерсіз ел тұл, ерсіз жер тұл».

- * Ит – «итті иесімен қинасын»

Ісләм аңыз бойынша **«жеті қазынаға»** мыналарды жатқызған:

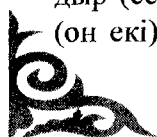
- * Қыдыр баба. – Қыдыр дарыған адам бай болады
- * Бақ – Ол ерекше жаратылған күдірет иесі
- * Ақыл – Ойлы саналылық
- * Денсаулық – Байлық басы
- * Ақжаулық – Екінші байлық
- * Тұз – Ол Аллаһның адамдар мен жан-жануарларға берген таусылмас несібесі.

- * Ит – Адам Ата мен Һауа ананың алғашқы серігі.

«Жеті нәрсеге асық»,– дейді даналық:

1. Келген қонаққа дастарқан жайуға асық.
2. Қателігіңе кешірім сұрауға асық.
3. Қарызыңды өтеуге асық.
4. Қазалы жанды көруге асық.
5. Науқас көңілін білуге асық.
6. Білмегеніңді сұрауға асық.
7. Білгеніңді айтуға асық.

Ұрпақтан ұрпаққа ұзақ жол тартқан «жеті» санының киелі шарпуын байқатады емес не?! Тағы **«Жұт жеті ағайынды»** дедік емес пе, жұт: **мал қырылу, қуаншылық, зілзала** (жер сілкіну), **оба** (індет), **сел** (топан су), **өрт, соғыс**; оған қоса: **содыр** (сегіз), **салақ** (тоғыз), **олақ** (он), **жалқау** (он бір), **қорқақ** (он екі) болатын алдыңғы «жетеуі-апат», ал адам баласында

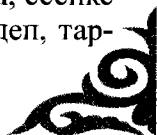

кездесетін соңғы бесеу (содыр, салақ, олақ, жалқау, қорқақ) жаман-«кесапат» деп аталады, немесе «жазғанның қаһарына ұшырап, болған «апатты» – «нәубет» десе, ел басқарған кержіктердің қалыққа істеген зұлымдығынан болған» кесапатты» - «зұлат» деген. «Жеті апат» пен «бес кесапатты» – «он екі апат» деп те атаған, демек бұл сұмдықтардың бір мүшел жаспен үзеңгілес болуы мүмкін де екен-ау.

Киелі сан «Жеті» қазақ үшін қасиетті де сан

Қазақтың тағы бір биік тұрғыдан қарайтын, қадірлі қарым-қатынастың ардақтысы: құдалық, құдашылау кездеріндегі «**қалыңмал**» кәдесі. Мұның мөлшері «*қырық жеті*», «*отыз жеті*», «*он жеті*», ең аз дегені «*үш жеті*» болған білем (заманына қарай). Қыз бала туған үйге құрбылары қалжың-шыны аралас, «қырық жеті» құтты болсын, немесе «қырық жеті жылқымы» болыпсың, құтты болсын деп, қуаныш бөліскен. Бұл сөз қыз балаң әдемі, сұлу, ақылды, бқытты болып, құнды болсын деген пікірмен пара-пар келеді. Иаки, мұнда да әр сан молшершінің «жетіге» аяқталуы. Әрине 40-ты 7-ге көбейтіп, пәленбай бас жылқы,— деп айту тілге сыйымсыз, құлаққа жағымсыз, жүрекке дүрсіл берер еді, сондықтан қазағым осылайша сыпайылай, санаға жеткізе айтқан. Дұрыс ұғымда – қалың малды қыздың құны деп, өлшеу дұрыс болмас еді, ол баласын жат жерге аттандыра тұрып, оның ақыл-парасатының молдығын, бейне сұлулығын, ақыл-көркін құндау, бағалау деп ұққан абзал. Балам сұлу, ақылды десе-тұрпайылау да болар еді. Оның бір жағы-кім болса да сатып алған дүниесінің өзін құндап, сәндеп, баптап ұстайды ғой. Оның бергі жағында жақын туыс тауып, алық-берік пен туыстықты нығайта түсу де мақсат болған. Онымен қоса дұрыс бағасын алған қыз бала барған жерінде де, бағасын түсіріп, құнын жоғалтып алмауға тырысады. Тәртібін тәлімдейді. *Бес бағалы қыз* деген осы шығар. Сондай-ақ қазақ, иә артық, иә кем деп, есепке жүгініп, санасып, қажып қалмайды, есесі құдайдан деп, тар-

та береді. Бұл мәселелердің бәрі де, бары да қазаққа ана сүті мен сүйегіне сіңген қасиет-салт. Қазір бұл міндетті көбіне-көп аналарға аударып тастаған. Құдалықты 15-25 кісіге жасайсыздар, тойға 30-40 шақыру билет керек деген сияқты сауалдар аналарға жүктелуде. Онсыз да көп кінә арқалайтын ене мен ана тағы бір үлкен дау төңірегінде. Қазір «40x7» болмаса да, құны басқаша: жағалы киім, костюм-шалбар (5-15 мыңнан), натурал тон-шуба, ресейлік пәленбай алтын, печатка, келіннің киімі, той-рестораны т.б. шаруа. Осындай нарық заманында, далада жусап жатқан жылқысы жоқ, әрине, онай шаруа емес. Сәл дұрыстық болмаса құдалар жағынан қыржи көзқарас пайда болады. Осы шығынды бағалап, келген жерін тыңдар келін де жоқ. Той өткеннен кейінгі арманы бөлек кету болады, білем. Ата-ене онсыз да бақылап, бөлек жіберу ойында, оған шыдамдық танытар келін болса...

Дегенмен қазақ «жеті» санымен тек жетер жетістікті ғана түйіндемеген. Рас «жеті» жақсылық жағынан өмірге керек ізгілік өнері. Ал, екінші қыры шаруаны күйзелтіп, қалқтың мазасын алар бүліншілік, апаршылыққа да соғады.

Қазақ жамаишылықты «**жұт жеті ағайынды**»,— дейді айтсақ:

1. Қыс қатты, боран-аязы ұлып, мал қырылса — *жұт*;

2. Қуаңшылық болып, жауын-шашын болмай, егін шықпаған жылдар — *жұт*;

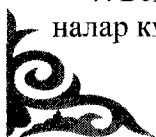
3. Малға жаман індет ауруы келіп, мал азып, өлімі көп болса — *жұт*;

4. Орман-тоғай аңызактан солып, шөп ерте қурап, шабуға жарамай, мал жайылымы күз-қыста қорланбаса — *жұт*;

5. Бейбіт елге басқыншы жау төніп, соғыс ашып, өлім моласы көбейсе — *жұт*;

6. Жер-көкті сел басып, өзен, көл, теңіз арнасынан асып, жайылымды шірітіп, үй-жайды төздырса — *жұт*;

7. Бейбіт күнде зілзала сілкініп, жер, тау қопарылып, баспаналар құлап жатса — *жұт*.

Осы жұттың бірі келсе, екінші жұтты сүйрей келуі мүмкін, толып жатқан зардаптар болуы мүмкін, сондықтан оны жеті – ағайынды деп айтуға тура келген. Мәселен, құрғақшылық болып, шөп қурап, егін шықпаса, мал өлімі болады, одан адам ашығады, аштықтан ұрыс-керіс туары мүмкін ғой. Аллаһ, айтқан жерде пәле жоқ, жамандық, болмасын, мына нанды аяқпен тепкен, дүбәрән жастардың (әрине, бәрі емес) құлағына қазақ қағидасы ыналына берсін деген ой ғой.

Ел арасындағы ауыз аңыздарда қарттар «жеті» ағайынды жұттың қатарына «жаман қатын алғанның жауы үйінде...» – деп долы, көк айыл, безер әйелдерді де қосады. Жалпы тілдегі «жеті» сөзінің киелілігі сонша, жырларда да, аңыз-әңгімелерде, дастан-ертегіде, өлеңдерде, ырым сөз ретінде қолданып отырған. Мысалы: өлген кісіге құран бағыштап *«жетісін беру»*, *«жеті тамұқ»* (*«жеті дозақ»*), *«жеті мыстан»*, *«... жеті ұлы болыпты»*, *«... жеті қызы болыпты»*, *«... қара дәумен жеті күн алысыпты»*, *«... жеті дариядан өтіпті»*, *«... жеті айлық»* жер екен... деген сияқты сонарлы сөздер келіп отырады.

Тағы бір мәселе **«жеті жан»** жайлы ұғым бар. Шығыс елдерінде (Үндістанда) ертеден қалыптасқа Санскрит тілінде олар «чакра», - деп аталады. Чакралар адамның төбесінен бастап құйымшақа дейінгі аралықта омыртқаның бойында орналасқан деседі. Орналасу тәртібіне келсек:

1 – ші чакра құйымшақтың ішкі жағында (санскрит тілінде муладһара);

2 – ші чакра қуық түсында (с. т. свадһистана);

3 – ші чакра қарыннан сәл жоғары (с.т. манитура);

4 – ші чакра жүрек түсында (с.т. анаһата);

5 – ші чакра тамақта (с.т. вишудһа);

6 – шы чакра екі қастың арасында, шекеде (с.т. аджана);

7 – ші чакра төбеде, қарақұста (с.т. саһасрара) орналасқан.

(Адам атты ілімнен)

М.Перепилиңын «Философский камень», Н.Н.Денисенко «Сын человеческий», «Путь» атты кітаптарда әрбір жанға

(чакраға) мінездеме беріліп, атқару негіздері (функциясы) нұсқалған көрінеді. Сол нұсқадан қысқаша түсінік алып көрейік:

1. **Қызыл түсті жан.** Адам тәніне (физикалық қабатына) күш-қуат, денсаулық, қажыр-қайрат береді.

2. **Сарғыш түсті жан** – дүниеге, байлыққа, баюға ұмтылдырады, иаки ұрпақ өсіріп, өз ізімді қалдырам,— деген тілеу, ұмтылыс береді.

3. **Сары түсті жан** – бұл чакрасы қатты дамыған (жан), ақыл ой, күш-қуат жағынан өзгелерді басып озып, өз өктемдігін, билігін жүргізуге бейім болады.

4. **Жасыл қуат** – адам бойындағы «жеті жанның» бар қуаты осы жерде тоғысып, синтезделеді, бұл шексіз махаббат пен сүйіспеншіліктің, адамгершіліктің қайнар көзі.

5. **Көгілдір түсті жан** – шығармашылық қасиет береді. Бүкіл Әлемнің тынысын сезіп, былайғы жұрт байқай бермейтін аймақтармен байланысқа (сфера) шығарып, өнер туындыларына адамзат биігіне жетуге мүмкіндік беретін, осы 5-ші жан.

6. **Көк түсті жан** - адамның санасы мен сезімін қатар ұштастырып, дамытып, теңестіретін жан.

7. **Күлгін түсті жан** – жаратылыс пен қоғамның даму заңдылықтарын біліп, бақылап отыра алады.

Осының бәрі қосылып, бірігіп – Ғарыштық қуатты береді. Бұл Әлеммен бірігу, Әлемнің ажырамас бір бөлшегі екенінді сезіну, бұл деген шексіз бақытқа бөлену. Бұл сезім ғарыш адамына айналған жандарға тән қасиет екен.

1-ші, 2-ші жандары ғана ашылған жабайы адамдар, тек, құлқынның қамын ойлап, дөрекі түйсіктің құлы болады.

3-ші, 4-ші және одан жоғары жандар іске қосылса, адамзат дамудың жоғарғы сатысына жетіп, көтеріліп отырады, білем.

Сол сияқты кейбір топонимикалық есімдер де «жеті» санымен сыпатталып кездесетіні де бар. Мысалы Алматыны, күншығыстан Аякөзді, оңтүстігінен Шу ауданын қамтитын, бұрын Жетісу губерниясы, одан келе Жетісу облысы аталған,

қазіргі Жетісуды кей мәліметтерге қарағанда Балқашқа барып құятын жеті өзен: Іле, Көксу, Басқан, Сарқан, Қаратал, Лепсі, Аякөз өзендерімен байланыстырады. Ал кейбір деректе Балқашпен түйіспесінедеағы Шу өзенін Жетісудың бірі дейді. Расында Балқашқа тікелей барып құятын, немесе жанамалап барып қосылатын ірілі-уақты басқа сулар өзендер есептелмей, Алматы өлкесі Жетісу болып аталуы тегін де емес. Менің ойымша, Алматыны айнала қоршай өтіп, Балқашқа асыла құятын, ұзына сапар шегіп келетін «жетіден» де көп өзенді аталарымыз «Жетісу деп, қасиетті санмен еркелете атаған, білем.

Өзен, су аттарымен қатар, кейбір қала аттары да «жетімен» байланысып отырады. Мәселен ақсақал қарияларымыздың (Сабыржан ақсақал сияқты) қалдырған естелігінде: Әулиеата (әулие ата), Алматы (алманың атасы), Ыстық (ыстық су атасы), Тектұрмас, Бектас, Қошқар ата, Бектау ата дегенді қазақ «Жеті әулие»,— дейді. «Жеті шатырды» да орыстар өзіншелеп Семи-палатинск десе де, қазақ орағытып, «Аһау Семей» деп алған. Қашқарияда да «Жеті шәр» (жеті шаһар) бар екен.

Жәңгір ханның баласы Тәуке ханның (1678-1718 ж.ж.) қазақтың әдет-ғұрпын, салты мен саясатын, кәдесін және мүддесін мемлекет тілегіне, шаруашылық пен саясаттың жаңа ағымына үйлестіріп шығарған заңы **«Тәукенің жеті жарғысы»**,— деп аталған. «Жарғы» — «жар салу», құлақ сал, тыңда (кликнуть, клич, сделать объявление через глашатая) «жаршы», деген сөз бар. Демек, шағатайша «яр», «яргушы» (басқарушы), «ярғыға тұтам, жауапқа, сотқа тартам деген сөз бар екен. Бұл түбірден «жарлық» (яр) — указ деген сөз пайда болған. Ал қазақша негізін түптеп келсек: жарлық шығардым, жар саламын, жарғыға құлақ сал деп тұр. Ол жарғының жетеу атануы да тегін емес, ол киелі сан, сол киелі жеті жарлық— ең қиын жарлық. Оны орындаған басқа ұсақ-түйекті, салт-дәстүрді табанды орындап отыраы анық. «Жеті жарғыда» әдет-кәделер, қисын-ғұрыптардың, тек, маңыздысы, заңға сәй-

кестігі ғана ел билеуге қажеті жинақталып, қасиетті «жеті» санына топтастырылған, онымен қоса қасиетті «жеті» негізгі, басты-басты деген ұғымды да білдіріп тұрған сияқты және негізі бірнеше баптардан тұрса керек.

Тәуке ханның «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» қағидаларын одан әрі жетілдіру арқылы осынау заң жүйесін өмірге әкелген, ХХ-ғасырдың басына дейін қолданылып келген. Әрине Тәуке ханның жеті өзгерістермен енгізілген «Жеті жарғы» деген ұғым бар. Ол өзгерістер мына сипатта болған:

Көтеріліс жасап, бүлік шығарып, кісі өлтіргенге өлім жазасы бұйырылсын, (Бұл жарғы ел бүтіндігін сақтау талабы).

Қалықтың ханы, сұлтаны, пір өзәреті қастан өлтірілсе, олардың әрқайсысы үшін жеті кісінің құны мөлшерінде құн төлесін.

Төрелер мен қожалардың, жәй қатардағы біреулер өлсе, олардың әрқайсысы үшін екі кісінің құны төленсін.

Қалықтың мүддесін сатып, елге опасыздық еткендер өлім жазасына бұйырылсын.

Сырттан кірген адам мінін келген атын үйге кірерде босағаға байлағандықтан, біреуді теуіп өлтірсе, бүтін құн, ал үйдің сыртына байлаған ат теуіп өлтірсе, тек, ат - тон айып тартады.

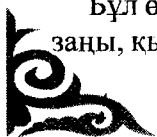
Ата-анасын туған баласы ренжітп, қарсы келіп, қол жұмса, ол баланы ата-ана өлтірсе де ерікті, құны сұраусыз.

Кәмелетке жеткен баласы ата-анасына тіл тигізіп сөккені үшін (қол тигізбесе) қара сиырға (не қара есекке) теріс мінгізіп, мойнына құрым іліп, ауылды айналдырған.

Құйрық-бауыр жесісіп, құда болған соң-ақ баталы жесір басқаға кетсе, оған берілген қалыңмал иессіне түгел қайтарылып, оның үстіне қалыңсыз қыз береді, не бір қыздың қалыңмалы қосылып беріледі.

Ұры: айыр түйеге нар; атқа аруана; тайлаққа атан; тайға ат; қойға тана төлейді. Оның үстіне ұрлық жасағаны үшін үш тоғыз айып төлейді.

Бұл өзгерістерден басқа да жер дауы, от басы кикілжіңі, неке заңы, қылмыс пен құн дауы, куәлік ету, ант беру, ұрлық қарлық

және т.б. жағыдайларға, рәсімдерге, ділгірліктерге (проблема) байланысты да шараларды тәртіптеу көрініс тапқан.

Қазақ қалқының ақыны Қазанғап Байболұлы «Төле бидің тариһы» дастанында «Жеті жарғының» жеті бабын былай баяндаған екен: Жер дауы баяндалған *біріншісі*,

Ру, қоныс пен меншікті ісі.
 Иеленген жерінде жанжал болса,
 Біреуге басымдық қып озбыр кісі.
 Үй іші мен баланы тәрбиелеу
 Болған жосын заңның *екіншісі*.
 Ұрлық қарлық, барымта *үшіншісі*
 Баян етер бәрінде білген кісі.
Төртінші боп саналған мынау заңы,
 Бір қалықпен басқа ру болса дауы
 Ұлтын жаудан қорғаған, *бесінші* бұл.

Алтыншы, жетінші құн дауы, жер дауы, т.б.

Жалпы «Жеті жарғы» мәтіні осы ұрпаққа жазба түрде жетпеген. Бірақ мазмұны жатталып, ауыздан ауызға, елден елге, ұрпақтан ұрпаққа тараған. Жарғы заңдары құрметтеліп, қалың жұртшылық тарапынан мүлтіксіз орындалған.

Қасиетті сандар жайында ақиқаты мол, көңіл хошын толықтырар мәліметтер баршылық. Біздің міндетіміз, соны жинақтап Болашаққа ұсыну!

Жеті саны діни ұғымда.

Жеті ұғымын діни жағыдайда да көп байланыста қолданады. Мәселен, қырғыздарда жылан шаққанда жеті қара қойды жыланмен арбастыру деген бар екен, оны Дарымшы дейді. Жылан арбаушылар (Төрехан Майбастан) жасаған, білем.

«**Жеті**» түркі тілінде «**апта**» сөзінің орнына жүре алады. Күндер атауы:

Дүйсенбі (бүгін)	Жұма (ауыр күн)
Сейсенбі (ертең)	Сенбі (соңғы күн)
Сәрсенбі (бүрсігүні)	Жексенбі (азына).
Бейсенбі (арғыкүні)	

Біз «жетісіне бір рет...», «Бір айда төрт жеті» (неделя –апта) т.б. дейміз. Қазақша бұл «жұма» – бір жұма, төрт жұма деп келін отырады. Мұны да білгеніміз жөн. Қазақ–мұсылман, жұма күні кір жумайды, жолға шықпайды, қайта шелпек пісіріп, аруақтарға құран оқытып, садақа беріп, бабаларды еске алады. Сондықтан да жұма жеті күн аптаның жетінші күні болуы әбден дұрыс. Жұма – демалыс күн болса-шы! Қалқымыз «жеті», - деген саннан осылайша мазмұны терең мән тауып, өмірі мен тұрмысына тірек, жанына жалау еткенін көреміз. «Жеті» санының қазақтағы сыйақты сол жүйелес елдерде: түркі, қырғыз, грек, араб т.б. Батые елдерінде де тамырын кең жайған. Мысалы: «У семи нянек дитя без глаза» - орыста, «Обвинять в семи смертных грехах»– гректе. Бұлар да зерттеу тілейтін сөйлемдер.

Адам үшін «**Жеті серік**» аздық етнес, көп те болмас. Олар: 1.Ақыл; 2.Қуат; 3.Тәлім; 4.Парасат (адамгершілік, білім, ғылым); 5.Рух (ыждаһат, ниет, сана, көзқарас); 6.Ар (ұят, дін, тек); 7.Ождан (ынсап, мейірім, әділет, сенім) сияқты ұлы пейілділер көп болса, адамды пайғамбарым дерсіз (Б.Т.)

«Жеті жоқ»: Жерде белбеу жоқ Аллаһда бауыр жоқ
 Аспанда тіреу жоқ Аққуда сүт жоқ
 Таста тамыр жоқ Жылқыда өт жоқ
 Тасбақада талақ жоқ.

Қазақтардан басқа қалықтарда да жеті қазына туралы түсінік бар. Мәселен, грек аңыз - әңгімелерінде

«Жеті қазынаға» мыналар жатады:

Көк аспан - дем һауасы.

Күн - барлық зат оның шуағынан нәр алады.

Ай - түнгі тіршілік нәрі.

От - күннің жердегі сүлдесі.

Су - тіршілік көзі.

Жер - тіршілік анасы,

Ит - адамға серік.

«Жеті қат көк».

Ол аспан Әлемі туралы мифологиялық түсінік. Оның үш мағыналық сипаты бар,— дейді:

Біріншісі – Аллаһ тағала Асианды жеті қабатты етіп жаратқан. «Аллаһның жеті аспанды қабат-қабат етіп жаратқанын кормедіндер ме,— депті (Құран Кәрімде, 72 сүре, 14 аятта).

Екіншісі – Жеті жұлдызға байланысты атау, Олар: Ай, Ғұтрад (Меркурий), Зүһра (Шолпан), Күн, Миррих Қызыл жұлдыз (Марс), Мүштари (Юпитер), Зұһал (Сатурн)

Үшіншісі—Ежелгі түркілік мифологиялық түсінік негізіндегі мағына. Ол мұсылмандық ұғыммен сіңісіп, ұмытылып кеткен.

«Жеті қат жер» сжелгі наным - сенімге орай

1.Тұңғиық. 2.Жылаң, 3. Су. 4.Қос балық(Жайын).

5.Қара тас. 6.Көк өгіз. 7.Жер.

Жаратылыетың 8- қабаты тағдырдың талайы жазылған «лайық» атты жазу.

9 - қабаты «күрсі», «мінбер», «тақ» орнатылған, Тәңірлер Әлемінен тұрады екен.

Сондай-ақ, не сбиваться с пути тебе поможет семь лучей твоей звезды: «семь я».

Познать свои истоки тебе поможет «семь я».

1. Обрести верных и надежных «друзей».

2. Любить евою землю, «Родину».

3. Быть верным сыном или дочерью своего народа, тебе поможет луч «Земля».

4. Многое узнать, многому научиться, поможет тебе луч «Знание» (умение).

5. Проводить интересно свободное время, тебе поможет луч «Увлечение».

6. Найти свое место в жизни, свое настоящее дело, приносить настоящую пользу, поможет луч «Профессия».

7. Быть красивым, жить достойно, радоваться жизни, тебе поможет луч «Гармония»

Қасиетті жеті сөзім:

Құдайдың құлымын.

Мұхаммадтың үмбстiмiн.

Шарифаттың досымын.

Аллаһ-бiр, пайғамбар-һақ

Жүрегіме иман жиамын

Мұсылманның көптігімен қуанамын

Иншалла, қуанышым мол болғай. (Б.Т.)

Дүние әлемінде «**жеті тұрақты**» бар деп түйеміз:

1) Кара жер; 2) Көк аспан; 3) Алтын күн; 4) Күміс ай; 5) Жеті қаракшы; 6) Темір қазық; 7) Жаратушы күш. (Б.Т.).

Бұлардан басқаның бәрі өзгереді, өледі, жоғалады, жарылады, ағады, тозады, суалады, солады. Осылайша айнала отырып, Көк аспан мен Кара жер ортасына қайтып келіп, қайтып кетіп жатады. Заман жаңара түсіп, Болашақ, оза отырып, жаңара құрылады. Үнемі осылай айналымда жыл жылжып, ғасыр алыстайды; ата - баба биіктеп, ұрпақ ұлағаты жалғасады (Б.Т.)

Сондай-ақ, «**Жеті табыну**» (қайран қалу) да бар деп білемін:

1. С. Олжас – адамға табынады;

2. М. Қадір – қазаққа табынады;

3. М. Тұманбай – қыздарға табынады;

4. С. Ақсұңқар – Шайтанқолға табынады;

5. Саят Бейсембай – қарияларға табынады;

6. Шәкірт – ұстазға табынады;

7. Сәбит Бексейіт – тамырлы дағдыр дуриә дүниеге табынады.

Мен, Тұрсынхан – Даналық талбесікке табынамын. Жербесік пен Талбесікте әрі ұқсастық, әрі тартылыс, күші бары анық (Б.Т.).

Қазақтың ырым санайтын «жеті» санын Ежелгі Египетте де, Римде де қасиетті санаған.

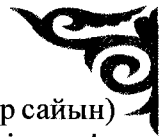
Атақты Вавилон мұнарасының «жеті қабаты» бар дейді;

Рим қаласы «жеті дүниеден» тұрады;

Үндістер сенімі бойынша әлем «жеті күштен» құралған;

Ежелгі Греция әлемінің «жеті кереметін» естiдiңiздер;

Гректерде «жеті ақылман» болған (менімше әр ғасыр сайын) Христиан діні бойынша күнәһарды «жеті күнәсі» үшін жазалаған;

Әлем жеті күнде пайда болған,— дейді;

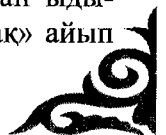
Музыкалық октава «жеті» нотадан тұрады;

Кемпіркосақтың (радуга) түрлі-түсті жолақтар саны «жетеу» екен: қызыл, қызғылт, сары, сарғыш, жасыл-көк, көкшіл, күлгін.

Осы сияқты ақиқаты мол, қоңіл хошын толықтырар мәліметтер баршылық. Біздің міндетіміз соны жинақтап, Болашаққа ұсыну (Б.Т.).

***Тоғыз саны.** «Жеті» тәрізді көп айтылмағанымен «тоғыз» санының да ерек қолданылатын тұстары бар. «Тоғыз» сөзінің қазақ салтында үлкен орын алатынын мынадан байқауға болар. Бір рудың екінші руға, не бір кісінің екінші кісіге төлейтін айыбы «*бір тоғыз*», «*үш тоғыз*», «*тоғыз тоғыз*» болып келген. Қазақтың құмарта ойнар ойыны «*тоғыз құмалақты*» алсақ, ойын тәртібінде (ұту) «**айып алу**», (ұтылу) «**айып тарту**» мағынасы бар екен. Осында да сол қасиеттің байланысы көрініп-ақ, тұр, білем. Мәселен, кәріс халқы қыз ұзатқанда жасауын үлкен - үлкен «тоғыз түйін» етіп түйіп байлап береді екен. Сондай-ақ тоғызбен байланысты сыйлық тарту, айып беру түркі елдерінде де бар. Мәселен, қырғызда «*Түйе бастаған тоғыз*» деген сөз бар. «Тоғыз» туралы ұғым-сепімдер мен ырым-салттар монғол қалқында да өзгеше орында. Һанға тарту-сыйлық, – «бір тоғыз», не «үш тоғыз» болған. Монғол жазбаларында: «тоғыз ат және тоғыз бөлек» мата келтірді деген бар, Бабұрнамада. Татарлар қалыңдыққа берілетін сыйлықты – орамал, шаршыны, киімдік матаны, көйлек-көншек т.б. «тоғыз» деп атаған.

Шағатайлықтарда үлкен тойда, думанда, сауықтарда қонақтардың бірі ішіп отырған ішкілігіп, не тамақты шашыратып, зәредей тамшысын шетке шығарса, сол ішіп отырған ыдысымен толтыра-толтыра «тоғыз аяқ» ішкілік, не тамақ» айып

ретінде ішкізілетін қалжың» болған (отыз аяқ ішкізетін кездерде болған).

Әлішер Навоидың шығармаларынан түзілген, түркі тіліне аударылған шағатайша сөздіктен Будаговтың келтіруінде: парсы тілінде тарту–сыйлық басқа сөздермен қосарланбай-ақ «тоғыз» деп айтылған екен. Ж. Халидов өзінің араб тілінде жазған кітабында түркі, монғол қалықтарының «тоғыз» ұғымымен байланысты мынадай ескі сенімдерін, әдет–ғұрыптарын келтіреді, мәселен монғол қалмақтардың ескілікті, діни ұғымы бойынша: аспан тоғыз қабат болады, Құдай соның ең жоғарғы - тоғызыншы қабатында тұрады, солай болғаннан «Бас патша» (Құдай), одан төменгіде «Жер патшасы» (һан),— деген.

«Тоғызбен» байланысты заңның (әдет-ғұрып, сыйлық, беру, жазалау т.б.) Шыңғыс һаннан басталатынын байқатады. Мүмкін Шыңғыс һанда арғы жақтағы ауызша жеткен мағлұматтардан естіп, жалғастырған болар... «Һан» деген атақ тоғыз атадан бері һан болып келе жатқан кісіге ғана берілген, осының себебінен Әмір-Темірге һан атағы берілмеген,— дейді. Әмір-Темір көп жерді өзіне қаратып, қанша коп елге үстемдік жүргізсе де *«тоғыз атасы» һан болмағандықтан*, тек, Мырзашаһ деп аталынған.

«Тоғыз» сан жөні дәстүрі Ресейге де шарпуын тигізіп, кей қалықтарда қарадан һан сайланатын болса, ол кісі тоғыз жыл қызмет істеуге міндетті болған екен. «Тоғыз» санымен келетін ұғымдар, әдет-ғұрыптар, түрлі сеніммен ұштасып, қазақ тілінен үлкен орын алған. Мысалы: *«тоғыз жолдың торабы»*, *«тоғыз (не тоқсан) ауыз сөздің тобықтай түйіні»*, т. б.

*«Қырық» саны. Бұл сан да әдет-ғұрып, салт-дәстүр, дін тұрғысында қолданылуы үлкен деңгейде. Мысалы: *«қырқына шыдаған соң қырық біріне де шыда»* (азға шыдығанда көпке шыдамайсың ба дегенге саяды), *«өлген кісінің қырқын беру»* (қырық күнге дейін адамның руһы өз мекенін тастап кетуге күдер үзе алмайды, артында қалғандар да ұмыта алмайды деген

ой болса керек, Б.Т.), «*сәбиді қырқынан шығару*» (иәки, қырық қасық су біртіндеп құйылып, су салқындай түседі, бала мұндай ұзақтау шаруаға көндігін, әрі буын буыны қозғалыс қимылға түсіп, ата-анасы қуанышқа бөленіп, өзіне салмақ болып келген калың шаш, өлі тырнақтарынан жеңілдейді, рақаттанып, бақыт құшағында ұйықтайды. Түркі елдің біразында көз тиген баланы «*қырық ожау*» сумен шомылдыру бар екен, немесе ертегілерде «*қырық күн ойын, қырық күн тойын жасады*» (қуанышты ұзағырақ, молынан тойлау, байлығын еселей көрсету мақсаты да бар білем), Ыстамбұл түркілері «*қырық күн, қырық түн ойын-сауық жасады*»,– дейді, «*Һанның қырық уәзірі болыпты*», «*қырық күн жол жүріпті*» (ертегілерде), «*қырық жілік қылып бөлді*» (иәки соғымды ұсақтап, пәршелеп бөлу, немесе, ағайын арасын боліп жару, араздастыру, әйелдер ірі қара малға кейіс білдіргенде «*әй, қырық жілік болғыр, деп айтады, «қырық сан қара қалмақ»* деген бар (ру санын, немесе жау санын көбейте айту) сан мөлшерін болжамдау, әртүрлі рудан тұратын ауылды «*қырық рудан құралған*» дейді, «*қырық күн қырғын болса да, ажалды оледі*» деп, қазақ жауынгер батырлықтан да мақал шығарған, аяқ қолы жерге тимейтін қыдырымпаз кісіні «*қырық қазанның құлағын тістеді*»,– дейді, жат біреуден туған баланы «*қырық темірдің қылауынан*»,– дейді екен. Бұл сөз жер жерден жиылған елге де айтылады екен, иәки әр тумадан деген мәнде (қылауы деп, тіл асты қан тамыры да айтылады, жаңа туған бұзаудың тіл астындағы қылауын ұзу де бар). «*Қырық шілтен*», шілтен фарсы сөзі, көзге көрінбейтін, мақұлық адамдар арасында көзге көрініп жүретін, ірі алып мақұлық мағынасын білдіреді.

Қазақ неге қырық санын қадірлейді?

«Қырықтың бірі қыдыр» немесе қырық күнге толған сәбиге анасы өзі жаңа көйлек кигізіп, «қырық көйлек» деп, шелпек пісіріп, қырық балаға таратып, кейуана баланың үстіне ағаш қасықпен қырық қасық су құйу ырымы бар. Ыстамбұл түркілері қырық санымен ақшалай қайыр садақа береді екен, иағни «қорқыныш қауып болмасын»,— деген тілеумен. Сол сияқты ертегілерде «*бойы бір тұтам, сақалы қырық тұтам* (немесе, сақалы қырық құлаш), «*тазша баланың қырық өтірігі*» дегендер бар. Қырық пен байланысты мақал-мәтелдер, нақыл сөз, басқа сөз айналымы (оборот) бұл санның да жай емес, киелі сан (болғандығын) екендігін толық, анық көрсетеді. «Қырық күн шілде» жаздың аспан айналып жерге түсер аптап ыстық үш айы қырық пен біте қоймайтынын аңғартса керек. Қырықтың айырықша бір өлшемі «*жақсы ата (әке) жаман балаға қырық жыл азық, «қырық жасау»* (құрау, тозығы жеткен, ескі), «*қыз қырық жанды»* (шыдамды, сабырлы), «*қырық пышақ»* болу (араздасу, қызыл өңеш болып төбелесу), «*әйелдің қырық айласы бар* (ақылы көп), «*қызға қырық үйден тыйым* (тәртіпте ұстау), «*қырықтың бірі қыдыр»* (біреудің батасының қабыл болуы), «*қырық кісі бір жақ, қыңыр кісі бір жақ* (қыңырлық, қисықтық, қателігін мойындымау, қателігін мойындату), «*қырықтың қырқасында»* (жас мөлшерін тұспалдау), «*отызында орда бұзбаған қырқында қамал алмайды»* (ештеңеге шамасы болмауы). Байқасақ, қырық көп жағыдайда көп деген ұғымды беретіндей (қырық ру, қырық жілік, қырық қыз, т.б.) жанама-лап айтылады.

Өңгімеміздің жалпы түйіні бұл сөздердің және осыған тетелес басқа да «киелі» сандардың әр тілдерде атқаратын негізде жатыр. Біз де осы жөнін сөз етуге тырыстық.

Иаки, тілдегі «үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандарымен байланыста дәлелдемелерді қорыта келе мынандай пікірге тоқталдық.

1. Түркі және басқа да, көп қалықтарда «жеті» саны айырықша орында болып, идеологияның бір саласы

тілге терең тамарын жіберген, арнаулы, «киелі», қасиетті болған.

2. Қазақ және кейбір түркі жүйелі тілдерде «жеті» сөзінің тарихи төркіні ерен өзгеше, мәселен: -ау, -еу – форма, тек, жетіге шейін қосылып (жетеу) айтылады, бұл қасиет кездейсоқ нәрсе емес, ал біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесеу, алтау, жетеу сойлем ішінде осы тұлғада тұрып қолданылмайды (жетеу бала, екеу теңге болмайды). «Жетінің» бұл құбылыстары, сол санның «киелілігіне» дәлел болса керек.

3. «Үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандары да тілде киелі қолданыс табады.

Бұл сөздер бір тілдің екінші тілмен байланысып, біріне бірі әсер етіп, өзара ұласа жарасатынын аңғартады.

***Ой соңы.**

Әр ел ең алғаш тарих төріне шыға бастаған кезінен әуелі ру, одан тайпа құрап, одан қалық болып, ұлт болып қалыптасқан ұзақ өмір тарихы түп-түзу бола салған даңғыл жол емес. Бұл ұзақ жол өмір ішінде қаншама таңдар атып, күндер шығып, ішкі толқын бірде араласа, бірде ажыраса отырып, неше алуан айқастардан, бұлтарыс, қалтарыстан отін, талай соқпақ түйісуінен үлкен думанды даңғыл жол бар екенін бағамдауға әбден болады. Тарих, – деп аталатын осы ұзақ өмірдің әр кезеңімен әр белесінде мың сырлы, жүз қырлы қарым-қатынастар да болған. Осы орайда өз қалқына қызмет атқарып келе жатқан қазақ тілі де өз иесіне қажетті салт-сана, әдет-ғұрып, тыныс-тіршілік, саяси-әлеуметтік, мәдени -экономикалық ұғым түсініктердің сан-алуанын қамтып, елеп, жинақтап, орындап отырған. Кейбірі ғылыми жолмен анықтап, өз тәжірибелерінде салыстыра сараптап, салыстыру әдісін де жүргізіп отырған. Көнеден жетіп келе жатқан бұл сүйеніштерді ғалымдар да бақылап, іздеп, бағамдап отырған. Сондай ардақты ғалымдар: С.Кеңесбаев 1940-1946 жылдарда біраз мақалаларын

жариялаған екен. С.Шәкіржанов, Абыл ақын, Үш би (Төле, Әйтеке, Қазыбек); түркі ғалымдары, Қ.Халидов; Мір Әлішер зерттеушілер Н.И.Золотницкий, Марр, Вамбери, Хортман, Галеви, Будагов, Н.И.Ильинский, Б.Адамбаев, А. Сейдімбеков те өз зерттеу ой- тұжырымдарынан дәлел боларлықтай еңбектер қалдырған. Ең дәлелді жадығаттар, әсіресе, ерте замандардан сақталған жазба ескерткіштер болмақ.

Бұл «үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандарын әліде толықтыруға болатынын анық білеміз. Оған еш күмәндануға болмайды. Бұған дәлелді, ақын жазушылардың бұрынғы ертегі, дастан, айтыс жазбаларын оқыған сайын тұшына түсеміз.

Қазіргі сәтте адамзат баласы дамудың қай деңгейінде деп ойлаймыз?

Бұл сауалға жауап бере алу үшін «Адам тану ілімі» жайлы көбірек оқып, біліп, есті бола жүру қажет шығар. Әркімнің дағдыры өз қолында, – деген, осы болар. Жер бетіне неге келдік, кім жіберді деп те, ойлана түссек дұрыс-ау!

Сонымен жер бетіндегі жан дүниені кемеліне келтіріп, тіршілікке деген шексіз махаббат жинап, бойға сіңіріп, ілім мен білім төрінен орын алып, білгенінді Әлемге қайтып беру үшін жаралған болармыз (Б.Т.) Әрине бұның бәрі қас қағым сәтте бола қояр іс емес қой. Кезегімен келетін, жан - тәніңмен жұмыс атқарып, жеті жанды жетілдіру мақсатында болу. Жеті жанды жетілдіруде «көздердің» де (көз) көмегі көп болмақ, иаки, екі қас арасында, маңдай тұста, қарақұста жасырын орналасқан (үшінші, төртінші, бесінші) көздер бар дейді. Әрине бұл кереметтер біз үшін тылсым жұмбақ. (Ойға оралатыны: біреудің өзіңе қарап тұрғанын сезінесің, немесе артында біреу барын сезініп, жалт қарайсың, сен туралы біреудің сөзуарын естігендей боласың, т.б. қунатын да, түршігетін де сезімдерді солғын да болса пайымдайсың). Үзіліс болған жетпіс жеті жыл бізге мұны білуге де, үйренуге де, түйсінуге де мүмкіндік жасамады, білдірмеді, тіпті бәрін өтірікке шығарып, ойды те-

жеп, қуатты кемітіп отырмады ма. Әлі де біліктілігі аз жан-дар дүние ғажайыптарына сене қоймай түрлі қатып қалған (догма) жасандылықтар айтады. Біз, тек, орыс тілін үйреніп, сөйлеуге ғана төселумен болдық емес пе? Нелер ғажайыптан, жер асты, су асты, тау шатқал, үңгір ғажаптарын білмей өстік, аспан әлемін түсінбедік, жұлдыздардың да толық атауларын, қалай орналасқанын білмедік, тек, ата-анамыздан естіген шала білімде болдық, себебі біз ашаршылық, соғыс сияқты зұлматта туған балалар едік. Ал біздің арғы бабаларымыз оқу оқымай-ақ білімді, көкірегі ояу, салауатты-салтты, жан-дүниелері терең, чакраның барлық сипаты жанбойында жетілген, жады жарылқап, ілім-білігін ғасырдан-ғасырға жеткізіп, саналылыққа тәрбиелеп отырған Ұлы дала саңлақтары болды.

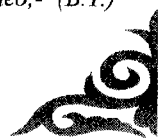
Құрметті Болашақ! Сөзімді сіздерге арнап отырмын. Менің білмегенімді, үлгермегенімді ұрпағым ұғып, жалғасын тапсын деген ойым, құлаққағысым, естілерің еске алыңдар!

Мектеп бітіріп, құжат алу білім емес, сауаттылық қана; жоғарғы оқу бітіру білім емес, оң солынды танып өмір сүруге жолдама ғана. Сауаттылық пен білімнің, біліктілік пен тәжірибенің арасындағы айырманы да, ұқсастықты да, тамырластықты да анық айыра, ажырата білуге тырыс! Ол—білім!

Кеңестік кезең ұрандаған топ, тобырдың тегісшілдігі ғана. Әр кезеңнен бір жақсылық ала жүріп, болашаққа өткізсең, дәуір дәуірлейді,— деп біл. Мұндайда Қазекемнің: «Бәрі де Аллаһның әмірінен» дейтіні бекер емес болар, анық сөз. Сондықтан да қалық аузында мынадай идиом сөздер бар: «*Жеті насырым жерге кіріп, бетімнің суы бес төгіліп*»,— дейді, Мұндағы «насыр» өте ірі, тым үлкен шатақ, деген мағынада, иаки баруын барсам да жұмыс насырға (жанжалға, шатаққа) шапты, қатты ұялып, жер болып қайттым деп мағыналанады. Иә, Болашақ ұятқа қалдырмас деп сенемін.

Ағайын, қосарларыңыз болса, құптаймыз.

*Тіришілікке қажет ізгі қасиет,
Ізгілікке бар адамзат бас иед,- (Б.Т.)*

Борис Бардин

Абсент деген аты бар аңыздың жалғасы болғаны абзал.

Қазақстан тұрсын, кезінде ұлаңғайыр Кеңестер Одағында Абсентті білмейтін бірде – бір пенде болған жоқ десек асыра айтқандық болмас, сірә, өзгелерді қайдам, өткен ғасырдың 60-шы жылдары ат жалын тартып мінуге оңтайлана жүрген біздің замандастарымыз Абсентті сан жүздеген тұлпарлардың ішінен жазбай таниды екен. Ол кезде теледидар кеңінен қанат жая қоймаса да, Абсент сан қиырдан мен мұңдалап тұратын.

Қазақстандық қоғамдық – саяси «Байтерек» журналында Абсент жайында тамаша жадығат (материал) берілген екен, сол басылымды оқып шығып, құрметті ат Абсент жайлы оқырман қауымға жеткізуді жөн көріп, аударып, ұсынып отырмыз.

Абсент - барлық қалыққа бірдей құрметті ат.

Абсент 23 жыл ғұмыр сүрді. Ол жер қойнына түреген тұрған қалпында берілді. Мұндай қадыр – қасиетке кез келген ат бөлене бермейді.

Аты аңызға айналған ахалтеке, Олимпиялық ойындардың үш дүркін жүлдегері, ол ұзақ жылдар бойына кеңестік ат спортының ұсынмдық көзсапаршысы (визит карточкасы МХ) және қазақ жылқы шаруашылығының мерейі болды.

Абсент КСРО – дағы тұңғыш олимпиялық чемпион атанды. Бұл оқиға 1960 жылғы Рим Олимпиадасында орын алды.

Луговой жылқы зауытының гажайып түлегі Абсент турасында бар ғұмырын осы саланың Қазақстанда қаз тұрып, қанат жаюына бағыштаған, бір басында экономиканы, спортты және жоғары өнерді түйіндеген адам сыр шертеді. ҚСРО спорт шебері, ҚСРО-ға еңбегі сіңген өнертапқыш, жылқы шаруашылығы жөніндегі оқулықтың төлиесі (авторы), Қазақ КСР Ауыл шаруашылығы министрлігінің жылқы шаруашылығы бөлімінің қой жылғы меңгерушісі Борис Васильевич Бардин қазірде де еліміздегі осы саладағы жетекші маман болып табылады.

Ат спортының Халықаралық федерациясы

Абсентті әлемнің ең үздік спорттық аты, – деп таныды.

- Борис Васильевич, неге, тек қана, Абсент Қазақстандық жылқы шаруашылығының тариһына енген? Ол өзі қандай болған?

- Абсенттің ҚСРО-дағы тұңғыш олимпиялық чемпион болғанынан бастайық. Бұл оқиға 1960 жылғы Рим Олимпиадасында орын алды. Ол барша қалықты өзінің табиғи сұлулығымен және сымбатымен бағындырды. Оның бір басына биік бой, ауқымды құрылым, бірегей бітім және аһалтеке жылқысына ғана тән әсем сырт көрініс лайық болатын. Оны манежге алып шыққанда ол ат үшін жүріс мектебінің ең қиын өрнектерінің бірі – пассажбен (сәнжүріспен БТ) ойқастайтын.

Бадан түсті ол күн көзінде жарқ-жұрқ етіп, маңдайындағы жұлдызшалары мен эппәк тобықтары өзіне ерекше сән беретін. Қалай мақтаныш етемін десеңіз де жарап бағатын. Оның үстіне Абсент ерекше еңбекқор еді—ол 12 жыл бойына, қатарынан үш олимпиадаға әзірлікті және қатысуды көтерді, бұл тұрғыда ат спорты тариһында өзге жылқы болған емес. Абсент 23 жыл ғұмыр сүрді. Ол жер қойнына түрегеп тұрған қалпында берілді. Мұндай қадір-қасиетке кез келген ат бөлене бермейді.

– Абсент өз ата-тектері–түркімен аһалтекелерінен қалайда өзгеше болды ма, әйтпесе ол өз тұқымының таза үлгісі болды ма?

– Тек, Абсент қана емес, оның өзге де қазақ туыстары «түркімендерден» құрылымы, жөн-жобасы бойынша өзгеше

болатын. Біздің жылқылар қуаттылау, бітімі мықтылау болып келетін. Бұл жағдаятты Түркиядағы шөлдер мен шөлейт жерлердегі жем-шөптің кемшілдігімен түсіндіруге болады, Түркияда бұл тұқымның отанында жылқыларды қолдан тамақтандырып, шелпек нандар, жоңышқа ұсынуға тура келген. Ал аһалтеке жылқылары қазақ елінің бай өлкелері мен жайылымдарына келгеннен соң-ақ іле тез өсіп, дами бастаған. Иә, тек, бізде ғана, Әулие-Атаның жалпақ жайылымдарында ғана аты аңызға айналған Абсентті өсіруге мүмкіндік туды.

– Абсенттің әкесін Қазақстанға маршал Буденный сыйлады деген сөз шын ба?

– Нақты шындық. Абсент таза аһалтеке тұқымды Араб атты айғыр мен Бакқара атты биеден туады. Араб-түркімен атбегілер 84 күн ішінде 4300 шақырым жерді өткеріп Ашхабад – Мәскеу аралығын басып өтіп Мәскеуге, Қызыл алаңға ат басын тіреген жорыққа қатысқан болатын. Бұл 1935 жылы болғанды. Алаңда оларды Кеңес Одағының маршалы Семен Михайлович Буденныйдың өзі құттықтады. Түркімендер оған Араб есімді сұр айғырларын тарту етті. Араб кейінде ЦСКА–ның Мәскеудегі базасында бағып-қағылды. Ол 11 жасында 2 метр 12 сантиметрден секіріп, биіктікке секіруден бүкілодақтық рекорд жасады. Онымен Кеңес Одағының атақты атбегі Елизар Левин өнер көрсеткен еді.

1949 жылы жылқы шаруашылығы жөніндегі министрдің орынбасары маршал Буденный (ол кезде осындай қызмет болатын) Қазақстанға келгенде Әулие-Атадағы жылқы зауытына барды. Тәрізі оны ондағы биелер ғажап тандандырса керек, ол Мәскеуге жетісімен өзінің Араб деген айғырын біздің 49-шы жылқы зауытына жібереді. Ол көп пайдаланылған жоқ – дегенмен жасы жеткен ғой, бірақ оның басты сіңірген еңбегі оның ғасыр жылқысы – атақты Абсентті қалдырғандағында болды. Оның түлектерінің ішінен сондай-ақ Алфавитті, Артисті және Авангардты атай өтуге болады. Авангард Луговойда бағылды. Артист-Ленинградтық циркте, ал Алфавит Алматының ат спорты мектебінде өнер көрсетті, (атта шынығу мектебі).

– **Абсенттің аты алғаш рет қашан шықты?**

– 1958 жылы Абсент 6 жасында Луговой жылқы зауытының директоры Вениамин Ивановтың талабымен, ол Абсенттің спорттық болашағын болжай білген еді, Абсент ҚСРО ХШЖК-сіне қойылды. Оған Кеңес Одағындағы жылқылардың барлық тұқымдарының үздіктері жеткізілді. Қазақстандық аһалтекелерден сымбатты қарагер Абсент пен құла түсті Кубань апарылды. Оның тұла бойында әрең сезілетін алтын түстес «алмалар» шашылған болатын–мұндай түс өте сирек кездесетін. Олармен бәсекелесуге Түркмения жылқы зауыты мен Ресейдегі Терск аһалтекелерінің ғана шамалары келетін.

Квалификациялық комиссияның (мамандар алқасының) төрағасы, әрине, Семен Михайлович Буденный болған ғой.

– **Буденный Абсенттің ата-анасын білді ме?**

– Иә, білді және де ол Абсенттің өзі Қазақстанға сыйға тартқан айғыры Арабтың ұлы екендігін мақтан ететін. Абсент–Кубань дуэті барша жұртты бағындырды. Олардың сирек кездесетін сұлулығы, қандай болмасын жүрістегі ырғақты қимылдары, аса беделді комиссияға (алқаға), оларға алтын медальдар тағып және чемпион атақтарын беруге кең жол ашты.

– **Сөйтін, Абсент Мәскеуде қалдырылды ма?**

–Өйтпеске амал бар ма? Буденный табан астында атақты атбегі Сергей Филатовтың жаттықтырушысы, Кеңес Армиясының майоры, майдангер Николай Александрович Ситькоға телефон шалды. Сіз, бәлкім, оның аттарының біреуін көрген боларсыз. «Садко» фильмінде оның кейіпкері сұр араб атына мініп шығады ғой, есіңізде ме? Сол атақты Цепар деген ат болатын. Ситько оған мініп төрт жыл қатарында ҚСРО біріншіліктерінде жеңіп шығып отырды.

Сонымен Ситько мен Филатов Буденныйдың шақыруымен ХШЖК-не келді.

«Мына қара, Коля,– деді Буденный Абсентті нұсқай, – бұл ат менің Арабымның ұлы, дайын болуға тақару тұр. Ал сен бүкіл

Кеңес Одағын айналып келіп, көркем, сәнжүріске лайықты таппадың». Филатов Абсентті ерттеді—шындығында ат-тай қазір жарысқа қоссаң да дайын тұр. Осы кезде Қазақстаннан да жеделқағ келді: жылқы зауытының директоры Виниамин Иванов Абсентті КАОК-на алуға келісім берді. Әрине, кимағанмен болмады, ол Абсенттің болашағына бөгет болғысы келмеді, әрі оның жылқы зауытының да, ҚСРО-ның да, ағағын шығаратындығына берік сенді. Осылайша Абсент ҚАОК командасының құрамына кірсе де, Луговой ат зауытының тізімінде болды.

– 1958 жылы неміс қаласы Аахене де (ФРГ) табысты өнер көрсетті, ол Олимпиадалық ойындарға жолдама іспеттес болды. Бірақ ол ойындар алдында бір оқиға болыпты ғой, соны айтыңызшы.

– Абсент Олимпиадалық ойындарға қатысардан бұрын Еуропа біріншілігінде сыннан өтін, онда орташа бәйгі бойынша алтын медальге ие болды (көркем жүрісте үш бәйгі – кіші, орта және үлкен бәйгі сарапқа түседі және осы жарыстарда табысқа жеткендер ғана Олимпиадалық ойындарға жолдама алады). Осылайша Абсент 1960 жылы Кеңес Одағы командасының құрамында параходпен Римге XVII-Олимпиадалық ойындарға қатысуға жөнелтілді. Филатов он бір елден келген атақты атбегілермен бәсекеге түсті, олардың қатарында төрт дүркін Олимпиада чемпионы барон Сенсир, атақты Шамарген, барон Неккерман және басқалар болды. Бұдан төрт жыл бұрын Кеңес Одағы ат спортының классикалық түрлерінен алғаш рет Хельсинкидегі Олимпиадалық ойындарға қатысып табысыз оралған болатын. Психологиялық тұрғыдан Филатовқа қиын тиген болу керек. Оның үстіне оған дәл шығардың алдында аттың аузында ағараңдаған не деген сұрақ қойылған. Абсенттің тілін шығарып шайнайтын әдеті болады екен. Филатов не екенін түсіндіреді. Ақыры төрешілер алқасы арада күн өткен соң ғана кино – көрініс жазбаларды көріп барып Абсентті жеңімпаз деп жариялаған.

– Бірақ бұдан кейін Абсенттің жұлдызды жолы неге болмаған?

– Сергей Филатов 1964 жылы Абсентпен Токиодағы Олимпиадада онер көрсеткенде, тек үшінші орынды ғана иемденген. Ол өзіне тым сеніп, сан қилы қателіктер жіберген, осыны сезген Абсенттің тілін де алмаған. Бұл спортшы осындай жолсыздықтары үшін кейін мұндай дәрежедегі жарыстарға жіберілмейтін болды.

Үшінші рет Абсент Мехикодағы Олимпиадалық ойындарға енді Иван Калитаның ертоқымы астында қатысты. Адамдар сияқты әрбір жылқыда да өзіндік абыройы, «Мен»,– деген мінез болады. Сергей Филатов өзін ат танығанша ұзақ жол жүрді, ал Калита өйте алмады, соның нәтижесі болар, аяғында 4-ші ғана орынға қолы әрең жетті.

Бірақ соған қарамастан, ат спортының Халықаралық Федерациясы Абсентті әлемнің ең үздік, әрі жігерлі, спорттың аты деп таныды. Үш Олимпиаданың салмағын көтеру әрі он екі жыл бойына үздіксіз жағтығу кез келген аттың қолынан келе бермейді.

Ал сіз Абсентпен қалай таныстыңыз?

Абсент Ашһабад (ипподром) бәйгіалаңында алған рет онер көрсеткенде үш-ақжаста болатын, әрі ол орташа ғана көрсеткіштер көрсетті. Сол жылы оны Алматыдағы Республикалық ат спорты мектебіне ауыстырдық. Бұл 1956 жылы болатын. Мұнда оны өте білгір жаттықтарушы Кәрім Әсенов өз қарауына алды. Ол менің де алғашқы ұстазым, жаттықтырушым болды, мен атқа міну сабақтарын Абсентке отырып барып алдым.

Кейін мен Абсентпен Луговой ат зауытының жылқы бөлімінің бастығы болғанда жолықтым. Біз Абсент біздің зауытта деп есептелгенмен, оны Мәскеуден қайтармай қоюлары мүмкін деп қауіптендік, оған орай мен 1969 жылы Мәскеуге арнайы барып, Буденныйға дейін жеттім. Егер ол көмектеспегенде біз Абсенттен бір жола айрылатын едік. Жалпы Буденный Қазақстанға ерекше сезіммен қарайтын. 1973 жыл мен маршалды жерлеуге

катысуға барғанымда, оның ұлы бізге ескерткіш ретінде Семен Михайловичтің парадтарды қабылдағанда отыратын әдемі ағылшын ерін сыйға тартты. Ал ердің тоқымын 1962 жылы маған Семен Михайловичтің өзі сыйлады, мен оны әлі күнге дейін сақтап келемін, онымен парадтарға шығамын. Ол сонда кезінде Врангельдеи тартып алған қылышты көрсетті, өте әдемі, әрі ауыр дүние. Алтынмен, құнды тастармен зерлеп тастаған. Айтпақшы, Врангель кезінде ат туралы, ең толық еңбек жазған – ол бес томнан тұрады, «Жылқы туралы кітап» деп аталады. Ол Мәскеуде Ленин атындағы кітапханада сақталған. Мен ол кітаптарды оқуға рұқсат алу үшін 20 жылдық партиялық жұмыс стажы бар қамқоршыны іздеп табуға тура келді. Бірақ мен әңгіме тақырыбынан ауыңқырап кеттім-ау деймін...

– **Абсентке қайта оралайық. Ғасыр жылқысынан көп тұқым алынды ма?**

– Алты жылда – 60 құлын алынды. Лайықты тұқым алумен көп айналыстық, әрі оны арман еттік.

– **Ал аттар қандай өлшемдер (критерийлер) бойынша таңдап алынады?**

– Жылқыларға тұқымдық тұрғыдан баға беру **бонитировка** арқылы жүргізіледі. Бонитировка–ауыл шаруашылығы малдарына тұқымдық және шаруашылыққа иайдасы жағынан сыртқы белгілері мен өнімділігін, тегі мен еңбегіне, тұқым сапасына, т.б. белгілеріне қарай баға беріп, іріктеу деген сөз. Бұл–күрделі кешенді баға беру, оған шығу тегі, түр –сыйпат, сыртқы бейнесі, жұмысқа икемділігі, мен көнімділігі, тұқымның сапасы және басқа да көрсеткіштер кіреді. Абсентке «қалыңдықтар» таңдағанда осындай параметрлерді (бағамдарды) пайдаландық. Тек сондай жеңіл де әсем қозғалыстарды және түр – сыйпатты сақтау үшін біз *инбридингті* – алыстан туыстық жақындастыру тәсілін қолдандық. Таза қанды мініс аттары, аһалтеке сияқты жылқы тұқымдары тура инбридинг жолымен алынған. Біз ғажайып аттарды осылайша алдық, олардың ішінде мен өте

жақсы көрген Алағир, кейін Одақ чемпионы болған Ағдам, Ақын, Ақбұлақ және Абақан сияқты жылқылар бар, Қазақ КСР– на еңбегі сіңген жаттықтырушы Иван Квасов дайындаған Абаканды бертін келе көркем жүрістен Олимпиадалық ойындар чемпионы болған Елена Птушкова мінді, ол ат өте жоғары көрсеткіштер корсетті.

– **Абақан кенеттен өліп кеткен сияқты ғой? Ол бірнеше жыл бойы әзірленген күшті спорттық ат емес пе еді?**

– Бұл бақытсыздық Петушкованың Еуропа біріншілігіне әзірленін жатқан кезде орын алды. Қаскүнемдер атшыны араққа тойғызып, атқа у берген, оны құтқарып алуға мүмкіндік болмады. Жалпы жылқыны бақылаусыз қалдыруға еш болмайды.

– **Ал Алағирдің тағдыры қандай болды. Ол өз әкесі Абсенттің жолын қайталай алды ма?**

– Ол детективті дерлік жағдаятқа килікті. Біз зауыт директоры Финько екеуміз ол құлынды бірден байқадық, өйткені ол барлық көрсеткіштері бойынша тура құйып қойған Абсенттің өзі дерлік еді. Оны коздің қарашығындай сақтадық. Ол бір жарым жасқа толғанда, зауыт директоры демалысқа кетті. Осы кезде Мәскеу циркінен Соколов деген әлдекімнің келе қалмасы бар ма! Ол онда атақты цирк әртісі Юрий Ермолаевта жұмыс жасаған, Юрий атақты цирк әртісі Борис Манжеллидің ұлы еді, ал ол болса, кәдімгі әлемде тұңғыш рет атышулы нөмер қойылым – салтаттысыз жылқыларды аренаға шығарған еді. Иә, сол кезде, директор курортта болған кезде, сондағы аттардың басқарушысы (аты-жөнін атағым да келмейді, арам адам болып шықты) жапондық әдемі «Сейко» сағаттар үшін Алағир мен Аюдагты циркке беріп жібермесі бар емес пе?! Арада бірекі жыл өткеннен кейін Юрий Ермолаев Алматыға «Березка» және «Штраусиана» ат цирктерімен келді, ол бірден маған министрлікке келді, біз онымен таныс болатынбыз. Жақсы кездестік. Мен бастығымнан өтіліп, біз бірден атқораға бардық.

«Мен саған аттарыңды көрсетемін»,– деді Юрий. Атқорамен келе жатырмыз, кенет қарап тұрсам – алдымда Алағир

тұр! Мен оған тұра ұмтылдым – шоқтығында (оныншы нөмір) он саны ойылған, ол осындай нөмірмен біздің жылқы зауытының тіркеуінде есепте болатын. Юра менің бұл атты қайдан білетіндігімді сұрап жатыр. Мен толқыл тұрып жауап қайырдым: «Апыр-ау, өл біздің арманымыз ғой, ол – Абсент тұқымын, Ақишан тұқымын таратушы. Сол тармақтан қалған жалғыз осы, қалғандары айтарлықтай емес».

Ол маған қиыстай тағы бір қарады: «Ал бізде және біреуі бар...», қарасам-он бірінші санды (нөмірлі) Аюдағ та тұр. Ермолаев таңтамаша болды. Негізі атбегілер бір-бірін емеурінінен-ақ таниды. Ол былай деді: «Білгің келсе, мен осыларды озіңе берейін, бірақ сен менде жас аһалтекенің алты құла сәйгүлігі болатын жағдай жаса. Мен «Гусар балладасы» деген нөмір (көрініс – БТ) жасағым келеді.

Дереу зауыт деректіріне «Алагирді таптым!» деп телефон шалдым. Ермолаевтың өзімен қоса, аттар артқан вагонмен бірге ылғи алып жүретін ақ «Мерседесі» болатын. Оны бүкіл Алматы тамашалайтын. Біз сол «Мерседеспен» Луговойға келдік. Юраға тамаша аттар таңдай бердік. Мәскеу циркі Алагир үшін 35 мың сом сұрады, ал ол кезде ең ғаламат деген аттың өзі 7 мың тұратын. Не істеу керек? Ақшаны қайдан аламыз? Біздегі ауыл шаруашылығы министрлігінде, қаржы бөлімінің бастығы, жылқы десе жаны калмайтын Иван Нефедович Брежнев деген кісі болды, ол мені жақсы көретін, жарыстарға жиі келіп жүретін. Соған бардым: «Иван Нефедович, 70 мың сом қажет». «Неге?» – деп сұрады. «Абсенттің ұлын цирктен сатып алуымыз керек, жүріңіз, көрсетейін»...

Қаржы таптық. Менің тағы да атбегі досым, Социалистік Еңбек Ері Петр Федорович Томаровский деген кісі болды – оның фермасында асыл тұқымды арғымақтар болатын. Соған телефон соқтым – осылай да осылай, аттардың құжаттарын келістіру керек дедім. Ал ол маған: «Мен арқылы ретте, ешкім тиіспейді». Ол – Еңбек Ері ғой. Абсентті мен алушы ретіндегі құжаттарды келістірдік, мен ол үшін қаржы тәртібін бұзғандығыма қатал сөгіс алдым – іс осымен тынды.

Жалпы аттарды цирктен алып ат спорты мектебіне аттандырдық, мен онда оларды КАОК прапорщикі Геннадий Гуськовпен бірге дайындадым. Таңғы алтыда тұрып, жеті жарымда ипподромға жетіп, сегізге дейін аттармен жұмыс істейтінмін, одан үйге үлгеріп, қызметтен де қалмайтынмын.

– **Алагир сіздердің үміттеріңізді ақтады ма?**

– Бізге ондағы Абсенттің спорттық мүмкіншіліктерін тианактау қажет болды. Көпшілік бұған сенбеді де. Бізді демеген Томаровскийге, Брежневке, Финькоға рахмет. Бірақ еліміздің жылқы шаруашылығы үшін өте қолайсыз кезең туды. Қайта құру кезінде жылқы шаруашылықтарының берекесі әбден кетті. Жекешелендірудің нәтижесінде кеңес спортында шоқтығы биік тұрған асыл тұқымды аттардың барлық үрім – бұтақтары жеке қолға көшті. Атышулы жүйріктердің кейбір тұқымдары Ресейге сатылды, өзгелері – жеке зауыттарды толықтырды. Асыл тұқымды жылқы өсіру – өте күрделі жұмыс. Бір өкініштісі, қазір бұл іспен бизнес үшін ғана айналысады. Оның үстіне бұл тұрғыда атты сүймейтін кездейсоқ адамдар килігеді. Ал кезінде ат зауыттары, әр маманды бірнеше ай бойы талмастан таңдайтын. Иә ... Сөйтіп, Ағдам мен Аюдағ осылайша сатылды, әйтеуір, Алагирді шетелге сатудан қорғап қалдық. Оны Луговой жылқы зауытына алып кетті. Одан 70-ке жуық құлын алынды. Кезіндегі Ақишан, Абсент тармағын Алагир жалғастырды, ал бүгінде бұл істі олардың балалары ілгерілетуде. Алагир тұқым сақталуы үшін құтқарылып алынды.

– Жаңа бірде сіз аттармен маһаббатсыз айналысуға болмайды дедіңіз... Ал өзіңіз жылқы сіздің басты құмарыңыз екенін қашан ұғындыңыз?

– Жұбайым әлі күнге дейін жылқылардан қызғанады, бәрінен бұрын сенің көкейіңде солар тұрады, – дейді.

Мен ес білгелі, алты жасымнан бері қарай аттармен айналыса бастадым. Алматыда, кейін партия мектебі өсіп шыққан жердегі 14-ші кавалериялық полк бұған үлкен әсер етті.

Балақайлардың баршасы жаз бойына сол полктан шықпайтын. Біз тачанкаларға мініп атты әскерлермен бірге парадтарға да баратынбыз. Әйтеуір ол кезде әскери басшылар да, ат мінген жауынгерлер де балаларға аса мейіріммен қарайтын.

Мен 9-сыныптан бастап енді ипподромда жоғалып кететінді шығардым. Институттың екінші курсына ат спорты бойынша бірінші разрядтың, үшіншісінде – спорт шеберінің нормативтерін орындадым. Зооветеринарлық институтты тәмамдағаннан кейін Ресейдің жылқы зауыттарында тәжірибе жинақтадым. Мен болсам, зауытқа тіптен бала шағымда келдім ғой. Ал ондағылар – өңкей қасқа мен жайсаң, майдангерлер, директоры – генерал! Сөйтсем, ол үш жыл бойына менің ипподромда көрсеткен өнерлерімді бағдарлап отырыпты. Кейін ол институтқа өтініш жіберіп, мені өзінің қарауына жіберуді сұрапты. Келісімен мені жылқы шаруашылығының бастығы етіп тағайындады, ал бұл–директордан кейінгі лауазымы жоғары екінші қызмет.

Олардың ақыл–денгейін сыйпаттайтын нақты мысал келтіре аласыз ба?

– Мен Луговойда еңбек еткен кезде менде торы және сұр Гарус пен Габарит деген қос сұр аһалтеке ат болды. Барлық үш бөлімшені айналып аралап келу үшін күніне кемінде 70-80 шақырым жол жүру керек болатын. Сонда аттың күндік нормасы – алты келі сұлыны дорбаға салып жүретіпмін. Көбіне бастың астына ер тоқым, үстіме плащ бүркеп қонып қалуға тура келетін. Таңертең оянғанда – тобеңнен аттың қарнын көресің, күзетіп тұрған,– деген сөз. Мен атты тізгіндеген емеспін, ол соңымнан ерген күйі жүре беретін. Атбегілер мен жаттықтырушылар мені бұл тұрғыда жиі қалжақтайтын. Сөйлесуге тоқтағанда, Габарит барсайшы неге тұрсың дегендей сынай білдіретін. Бірде жалақы алған күні – олар ат ылғи сенімен бірге жүреді, ал кеңсеге кірмейді, бәс тігісейік! – деместері бар ма! Жас та қызу кезім ғой, бәс тігістік.

– Не нәрсеге бәстестіңіздер?

– Олардың өлшемі біреу-ақ – бір жәшік арақ, ал ол дегеніңіз менің жалақымның жартысы.

Табалдырықтармен көтеріліп келем – олар он бір болатын. Габарит менің артымда келе жатты. Кабинетті тұяғымен тықылдатты, бірақ айнала алмады, бөлме кішкентай ғой. Мен сонсоң оны шегіншектетіп отырып төмен түсірдім де, үйге алып кеттім. Шамалы уақыттан кейін директордың хатшы қызы Катя: «Борис Васильевич, директорға жүріңіз» деп жүгіріп келді.

Кабинетке кірсем, онда бірталай халық - бас инженер, агроном, прораб отыр. Директор олардың барлығын сыртқа шығарды да, маған: «Сен не істеп жүрсің? Атты кеңсеге кіргізіп, есіңнен ауысқансың ба?»

– «Жоқ, құр бәстестім».

– «Кіммен?»

– «Жаттықтырушылармен».

– «Ал, сонсоң?»

– «Қалай дері бар. Міне, сізге шақырды ғой...». «Міне, жігіт, шалдарды бір қатырған екенсің! Оларға атты қалай сүю және аттын адамды қалай сүю керектігін көрсетіпсің».

Вениамин Вениаминович Иванов жарқын жүзді, кең қолтық адам болатын. Буденныйдың үлкен досы еді. Бір жағдай болса, оған «Семка!» деп, телефон соғып, әңгіме -дүкен құрып жататын.

– Ал сонсоң Габаритке не болды?

– Қиын жағдай туындады. Мені ауыл шаруашылығы министірлігіне шақырғанда Габарит су ішіп, жем жеуді таза доғарады, жабырқап, таза қамығып қалды. Бұл жайы директорға қабарламаған, мен де ештеңе естімедім. Гажап, маған шын берілген сәйгүлік болып шықты. Мен де, сонымен бірге Скафандр да болды. Маған оның су, жемнен бас тартқанын айтты. Мен «Панфилов» совозының директоры, досым Сазоновқа өтініш айтып, оны оз қарауына алуды өтіндім де, әр жексенбі сайын барып тұрдым. Жарықтық менің дыбысымды естісімен кісіней бастайтын.

Сонсоң Алмаз деген ат болды. Оны Димаш Ахмет ұлы Хрущевке сыйға тартты. Бұл атты біз Кәрім Әсенов екеуіміз тәрбиелеп едік. Практикаға барып келсем ат жоқ, сыйлап қойыпты. Арада екі жылдай уақыт өткеннен кейін біз Буденныйға өтініш жасадық: зауыдқа Кирсақара тарамы бойынша туған Дағдан деген айғырды беруін өтіндік – алдында оны түркмендердің Хрущевке сыйға тартқанын естігенбіз. Директор осы айғырды тезірек бізге жөнелту үшін мені жылдам Мәскеуге іссапарға жіберді. Келсем, Хрущев Еуропаға кетіп қалыпты. Мәскеу түбіндегі, І-ші Мәскеу жылқы зауытының қасындағы Перхушково деген мекендегі үкмет ат қорасына соқтым. Шаруашылықта Никита Сергеевичке тарту ретінде берілген 80 ат ұсталатын. Кенет өзіме таныс кісінегі естідім – Алмаздың тура өзі! Ол да мені дауысымнан жаңылмай таныды. Мен киім ауыстырып қайта киіндім де, Алмазға мініп аулаға шықтым. Шамалы уақыттан соң қайдағы бір жылқы жығушыларға ұқсас әлдекімдер келді, ал қастарында еңсегей бойлы сұлу еркек, аласа бойлы әйел мен кішкентай топ – толық бала бар. Хрущевтің күйеу баласы Аджубей екен! Мен тура суық - суды төбемнен төгіп өткендей болдым. Еркек әйеліне: «Міне, Рада, сен де атқа осылай мінін жүруің керек», - деді.

– Сіз отандық жылқы шаруашылығындағы барлық ғылыми жұмысты жинақтайтын тұрғыдағы кітаптың авторысыз. Министрлікте де сол саланың ілгерідегі жоспарлануымен айналыстыңыз. Неге қолымыз жетті, нені сақтай және дамыта алдыңыз?

– Қазақ жылқысын таза тұқымды тарату арқылы жақсартуға деген талпыныс сонау революцияға дейін-ақ жасалған болатын. Патша армиясында 14 миллион ат болған. Жыл сайын мұндай мал басын жаңартып, армияны жаңа жылқымен толықтырып отыру үшін қанша күш-жігер керек екендігін көз алдына елестете беріңіз. Сондықтан, осы мақсатпен Өулие – Атада (Тараз), Перовскіде (Қызылорда) және Қостанайда мемлекеттік жылқы зауыттары ұйымдастырылды. Патша үкіметі ірі атбегілерге,

жылқылы байларға айғырларды тегін таратты. Олардың ішінде қалмақ, дон жылқылары, тіпті таза қанды ағылшын айғырлары да болған. Олар табындарға жіберіліп, тұқымды жақсартуға ат салысқан. Осылайша, кейін кеңес зауытшылары мақтан еткен ағақты Қостанай жылқысы тұқымының негізі осылай қаланған. Олай болса, тұқым жақсарту жұмысы Қазақстанда жоқтан бастау алған жоқ, ол 2-3 ұрпақ тұқымы бойында тамаша нәтижелерге қол жеткізді. Енді кеңес кезінде селекционерлер қазақ атының мықтылығы мен көнбістігіне жоғары баға берді, осы жолда ондаған табындық – жөндеу жылқы зауыттары құрылды. Қазақстандық атбегілер жергілікті қазақ жылқысын оған дондық, орловтық, орыстың жүйрік аты, мінетін аты дейтін жылқылардың қанын араластыру арқылы жақсартуды қолға алды. Екі – үш тұқым араласқан Дегерес жылқы зауыты осылай жұмыс істеді. Олар Кеңес Армиясының ат бөлімдерін жөндеуге жіберілді. Батыс Қазақстанда, республиканың оңтүстігі мен оңтүстік – шығысында құрылған жылқы зауыттары да осы іспен айналысты. Бірде, Дегересте тәжірибе кезінде жылқылар бір сөткеде – 311,6 шақырым жер жүрін өтті, бұл 1949 жылы дүниежүзілік көрсеткіш – рекорд болатын. Кейін Ақтөбеде, 1978 жылы осы рекордты қайталап көрмек болғандар табылды. Сонда не болды дейсіз ғой?

Үш тұқымды жылқылар - дондықтар, аһалтеке және қазақ жылқысының қаны құйылуы есебінен алынғандар 12 сағат ішінде 184,6 шақырым жерді жүріп өтті. Өттең ауа райы жүрісті одан әрі жалғастыруға мүмкіндік бермеді.

Кейін 49-шы жылқы зауыты аталған, бұрынғы Әулие – Ата түбіндегі «Клеменко» жылқы зауытында да ауқымды тұқым жетілдіру жұмысы жүргізілді. Онда 15 жылдан астам директор болып кейін ипподром директоры болған Александр Александрович Братчиков қызмет етті. Ол аһалтеке жылқысының тұқымын жетілдіруге көп еңбек сіңірді. Абсент тура соның кезінде алынған болатын – Братчиков Араб үшін жағырды өзі таңдады.

– Кеңес уақытында басталған тұқым жетілдіру жұмысы бүгінде жалғасын тапты ма?

– Мен жоғарыда айтқанымдай, 90-шы жылдары көптеген жылқылар тарап кетті, бірақ Шығыс Қазақстанның шаруашылықтарының бірінде бұл жұмыс жалғасуда. Жақында өзімнің байырғы досымды, Бошай Кітапбаевты көруге Катон – Қарағай ауданына бармақшымын. Жылқышының ұлы, Ұлы Отан соғысының мүгедегі Бошекең 20 жылдан астам Большенарым ауданының Ленин атындағы колхозын басқарды, онда тұқымы сүтті және еттік сиыр шаруашылығымен, қой өсірумен, егінмен айналысты. Ғажайып адам – Социалистік Еңбек Ері. Өз шаруашылығында Қазақстанның дистанциялық бәйгісінен, 25 шақырымдық бәйгісінен үш чемпион тәрбиелеп шығарды. Бірақ оның жылқы шаруашылығында басты еңбегі – оның өз колхозындағы жылқының тұқымдық көзін сақтай, әрі кеңес кезінде шекаралық әскер үшін атты әскерлерге қажетті жылқы зауыты жасалып жатқан Жданов атындағы колхоздың бар жылқысын шашыратпай жинап алғандығы.

Жұмыс десе жанып тұратын жігіттер, еңбек ететін жаңа шаруашылықтардың пайда болуы қуантады.

Олар білімге ұмтылады, олармен әріптес болған өте қызықты. Мен де Ақтөбе мемлекеттік ауыл шаруашылығы тәжірибелік стансасының аға ғылыми қызметкері санатында еңбек жолымды жалғастырып жатырмын. Бөлім бастығы Серік Рзабаевпен бірге *мұғажар* тұқымының таралу аймағын кеңейту жолында жұмыс жүргізіп жатырмыз. Бұл ғажап тұқым – қазіргі заман аттарының, тек, Қазақстанда, Қырғызстанда, Якутияда және Моңғолияда сақталған жылқылар тұқымының ішіндегі ең көнесі болып келеді. Мен бұл тұқымды құрмет тұтатындарды таптым және Алматы түбіндегі, сөңсоң Жаркенттегі шаруашылықтарға 250 басын сатып алып, апардык.

Мұғажарлық жылқылар әмбебап – жегуге де, мінуге де ыңғайлы, әрине, олар орловтық жүйріктерден және басқа

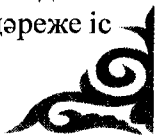

таза қанды тұқымдардан жүйріктігі, түр – сымбаты жағынан төмендеу шығар, бірақ көнбістікке келгенде оларға ілестірмейді. Олар жыл бойына табында жүріп тебіннен күн қорға алады, осы жағынан бұл тұқым өсіруге оңтайлы да әрі арзан деп есептеледі. Бұл ертедегі қазақтар дәстүрінен алынған әдіс.

Жаркенттегі тұқымдық жұмысты спорттың ұлттық та, классикалық түрлерін дамытумен ұштастыра отырып жүргізбек ойымыз бар. «Классиктер» үшін таза қанды мінгі аттарды, аһалтекелер мен дондықтарды, ал қазақ аттарының бұл тұқымдармен араласқандарын бәйгі, көкпар және т.б. қажеттерге пайдалану үшін өсіріп жатырмыз.

– Қазіргі жылқы шаруашылығында болашақ бар ма?

– Тап басып айтуға жүрексінемін. Бірақ Серік Рзабаевтың екі ұлы өсті, екеуі де ветеринарлық факультетті бітіріп жылқылармен айналысып жатыр. Мұндай адамдардың көмегімен біз жылқы шаруашылығын тың белеске көтереміз. Бірақ бар қиындық мынада – қазір селекция – тұқым жақсарту жұмысы жеке адамдардың қолына шоғырланған, белгілі бір жүйе қалыптастырылмаған. Әркім өзі нені қажетсінсе, сонымен айналысады. Ал, сайып келгенді, тұқым тазалығын қадағалап, түрлі тұқымдарға тиісті ғылыми тексерістер жүргізін отыру керек қой. Ал тәжірибе бұл тұрғыда баршылық. Мен кезінде әріптестеріммен бірге Қазақстандағы барлық тұқымдарды – аһалтекеден күшімге дейін жетілдірудің айшықты жоспарларын жасаған болатынбыз, бұл мәселе арнайы партияның орталық комитеті бюросында талқыланғанды. Ал кәзір мұнымен кім айналысуда? Тұқымдар жоғалып барады – жүйріктер кетті, ал дондықтар да құтқаруды сұрайды. Ал бұл тұқымға жүз жылдан асты емес пе, әлемде мұндай тұқымдар жоқ. Кезінде қостанайлық айғыр Червонец әлемдік рекорд орнатты – 100 шақырымды төрт сағат, 1 лездеме (минут) және 1 қасқағымда (секонтте) жүріп өтті. Бұл рекорд әлі күнге дейін жаңартылған жоқ. Әуесқойлықты доғарып, кәсібилік дәреже іс

- әрекетке ауысатын кез жетіп бақты. Осындай үлкен дәрежелі, асыл тұқымды жылқылар ұлттық намыс биігі, кірістің таусылмас көзі, және ұлттық мақтанышымыздың жалауына айналса екен, деген тілекпен, үміттеміз! *Республикалық саяси қоғамдық*

«Бәйтерек» журналынан, аударма.

Менің ат туралы айтарым, әлі де, көп сияқты.

Мен ат ұстап, ат баптап көргем жоқ. Бірақ жылым жылқы болған соң ба, әйтеуір жылқы туралы көп оқып, оқығанымды, естігенімді жинақтай жүремін. Жылқыны өте жақсы көремін. Оның бір себебі, анам бие саууға барғанда биелерін жақсы көріп сипап, құлынды көзінен сүйіп, жарықтықтарым-ай деп, жылы сөз айтып, сосын саууға отыратын. Мен құлынды көру үшін баратынымын. Сол құлындардың бейне бітімі әлі көз алдымда екі құлағы тіп-тік, көз ұясы адамға ұқсас, әсіресе кірпіктері ұп-ұзын, дене жүні қысқа да жұмсақ, күнге шағылысып жылт-жылт етеді. Сүйкімдісін! – ай, деп құшақтаймын, мақтамаймын. Анамның бірде, жас құлынды, жас сәбиді мақтама, шамырқап қалар (иәки көз тиіп) дегені жадымда.

Жылқының қымызын, қазы-қартасын, жал-жаясын, сүр-бүрмесін жақсы көрмейтін қазақ бар ма екен десеңізші? Осындай мал төресін жақсы көре тұра, таянуға қорқамын. Оның екі себебі бар еді. Бірі – аудан орталығында отырамыз. Биелер сауым арасында жайылып кетеді. Биелерді айдап келе ғой деген. Биелерді қайырып, құйрығынан ұстап келе жатқан едім, бір кезде, саныма тас тигендей сақ етті, бақырып, кейін қарай домалай беріпін. Бәрі жүгіріп келіп, жерден көтеріп алып, ұшықтап жатыр. Сынғаннан аман, бірақ қатты көгеріп, біраз күн ауырсынып жүрдім. Жақыннан жәй тепкен екен, – дейді. Сірә, мойнындағы қызыл галстуктің желпілінен шошыған болар деп, болжаулар айтты. Екінші-бесіншіні бітірген жаз. Толағайдың орталығынан жайлаудағы Ақмәрі досымның үйіне бармақпыз. Ол ауылда өскен, атқа еркін отырады. Мені алдына отырғызып, енді жүрмек болғанда, ат қатты пысқырып, мойнын соза шұлғып қалды. Мен аттың мойнынан сырғанап, жерге

топ ете қалдым. Даладағы көрші – қолаң ду күлді. Мені қайта мінгізіп жатыр. Ұялғаным ба, қорққаным ба, менде күлу жоқ. Міне, осы екі жағдайдан кейін, жылқыға жолай алмадым, Осы күнге дейін қызыға қарап тұрсам, маған құлағын қимылдатады. Мені ұнатқаны ма, қорқытқаны ма, әлде, неге қорқасың дегені ме, білмеймін...

Жылқы есті мал, иесін жауға қалдырмағаны қаншама, – дейді ғой үлкендер. Бір естілігін айтайын, Жетіншіні үздік бітіріп, ұстазым Татьяна Сергеевнаның нұсқауымен Ақмолаға барып, С.М.Киров атындағы педтехникумға оқуға түстім. Демалыста 189 разъезден түсем. Сол жерде тұратын қадірлі азамат, ел ақсақалы Сәтжекен (Сәтжан) әкеміз поездан ат-шанамен алдырады. Сондай қонақжайлы үлкен орда болатын. Бір бөлмеден кісі атанып жатса, келесі бөлмеге бір топ қонақ жайғасып жататын. Баланы да үлкенше сыйлайтын. Бір жолы мені Толағайға, апарып салатын кісі болмай қалды-ау деймін. Мені шанаға отырғызды да, атты жолға салып, божысын қолыма ұстатты. Қорықпа, өзі апарады. Қайтарда, мұнда келетін ешкім болмаса, жолға салып жіберсе болды, өзі келеді, тек, божы сүйретілмес үшін шананың басына іліп қой деді. Қорқам деуді білмейміз, үлкеннің айтқаны айтқан, жүрегім лүфіп, 18 шақырым жерге кете бардым. Жолда шанада адам барын ұмытып кетпесін деп, мұрнымды тартып, жеткірінін қоямын. Әлгіндей емес, аттың ширақ жүрісі, ақ қар мен Күн сәулесінің шапағы қорқынышты сейілткендей болды. Ептеп өлең де айтып қоямын. Әп – сәтте үйге алып келді. Үйдің іші, көршілер жүгіріп шығып қуанысып жатыр. Сол күн – көңілімнің мақтанышы болды, тура ат шананы өзім жүргізіп келгендей болдым. Қазір, недеген ақылды, үйренгенін орындайтын ат деп, есіме жиі аламын. Міне, «жақсы ат қартайса да жүрісінен танбас, жақсы кісі қартайса да ақылынан танбас», «жақсы ат пен жақсы жігіт көптікі», – деген жарасым сөз осындайдан айтылғаны нақ. Иә, «жылқының да жылқысы бар, қазанаты бір бөлек», «жігіттің де жігіті бар, азаматы бір бөлек», – деген қазағым.

Қазақтың қазанаты бар ма?

Қазақтың кең байтақ даласындағы ұлан асыр ас пен торқалы тойлар ұлттық өнерсіз өтпеген. Әсіресе ат үстіндегі шынығудың (спорт) қазаққа ғана тән ұлттық түрлері: бәйгі, жорға жарыс, қыз қуу, теңге алу, аударыспақ, көкпар тарту, жамбы ату т.б. жарыстары әсте ұмытылмаған. Заманның қым – қуыт кезінде де қазақ дәстүрінен көз жазбаған.

Елімізде кейінгі жылдары ұлттық шынығу (спорт) түрлеріне, оның ішінде ат үстінде шынығып, түрлі ойындар көрсетуге көңіл бөлушілер қатары еселей көбеюде. Алыс ауылдағылармен қатар қалалықтар да қазақтың қанасында (вена) бар ойын, жарыстарға аса көңіл бөле бастады. Намысқа жанып түсетін жігіттер көкпар, бәйгі дегенде бәрін ұмытып, сырт көздің сұғынан қорғап, Күн мен Желге шалдырмай баптаған тұлпарларымен бірге тықыршып, аламандардың дүбірі мен, қиқулаған үндерге құлақ салып, дігтей тыңдайтын күндер біршама қайта оралды. Сондай жарыс дүбірлерін азаматтар еске алып, айттып отыратын болды. Мысалы 1996 жылы Венгрияда өткен шабандоздардың бірінші фестивалін еске түсіреді. Алаштың сан ғасыр сақтап, әлпештеп құрметтеген, естен бір сәт ұмыт қалмаған ұлттық өнеріне төрткүл дүние бас иді емес пе? Қазақ жігіттерінің мықтылығына, жүректілігіне, ат үстінде отыру тұлғасына, ат құлағында ойнау шеберлігіне бүкіл Әлем өкілдері тәнті. Әлем шабандоздарының (жокей) тұңғыш фестивалінің бас жүлдесінен дәмелі 23 мемлекет ішінен біздің қандастарымыздың айы оңынан туды. Бұрын – сонды мұндай ойын түрлерін көрмеген еуропалықтар үшін қазақтың ұлттық (колорит) бейнелік ойыны кереметтей әсер қалдырды. Ендеше ағаларымыз бабадан атаға, атадан балаға мұра болып келе жатқан ұлттық дәстүріміз атбегілікті, шабандоздықты жалғастырып, даңқын жоғарылата беру керек деп, ой түйеміз. Бұл мақсатты орындау үшін мүдделі жеке азаматтар: **Жаңаарқалық – Қуат Ақметов; Ағадырлық - Б. Мақышев,**

Әсет Қалыбеков; Қарағандылық - Аман Түсінбеков; Коктіңкөлінен – Сәдуақасова Жадыра сияқты, сонымен қатар осындай малдың төресін түлететіп жылқы шаруашылығын мықтап қолға алатын шаралар әбден керек – ақ қой. Бұрын жылқы зауыты, бәйгіалаңдар (ипподромдар) болғаны анық.

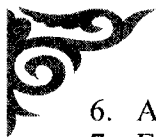
Әсіресе асыл қазынамыз **қазақы қазанат** жайлы құлақ тұшынар әңгіме жоқтың қасы. Қазанатсыз батырға қару асыну қайда? Бүкіл Жоңғар жотасынан Алтай, Атырауға, Алатаудан Арқа Ұлытау, Тибет, Һан Тәңірге дейін ұшы- қиыры көзге көрінбей созылып жатқан сайын саһараны білектің күшімен, найзаның ұшымен, қазанаттың үстінде жүріп, бабаларымыздың қорғағаны бәрімізге аян. Кейбіреулер шет ел атына қызығады. Меніңше олар циркте билеу үшін жаралғандай. Олардың адымы да, күші де алысқа шабуға келе қоймас деп, талай азаматтар баспа беттеріне оз ой бағамдарын жазуда. Әрине ат жайлы кітаптар да бар, бірақ қолға түсе бермейді.

Врангель кезінде ат туралы, ең толық еңбек жазған, ол бес томнан тұрады, «**Жылқы туралы кітап**»,– деп аталады. Мәскеудің Ленин атындағы кітапханасында сақталған. Әр қолға тие бермейтін кітап. Ал **Борис Бардин** еңбегі сіңген өнертапқыш, жылқы шаруашылығы жөніндегі оқулықтарының төлиесі (авторы), жаттықтырушы.

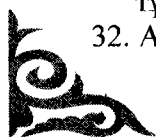
Әйтсе де оның ішінен дәл қазақы нәршырын сөздерді кездестіру мүмкін бола қоймас. Сондай-ақ, әр ру батырларының бір емес бірнеше сәйгүліктерінің соғысқа, сәнге, тойға, аңға мінген арғымақ, қазанаттарының аттары өзіше лайықты болған.

1. Һазірет Әлінің дүлдүлі – пырақ (Мұһаммед пайғамбар ғ.с. Мираж түні жеті қат аспанға көтеріліп Аллаһтағаланың алдына барғанда және қасиетті Иерусалимге сапар шеккенде мінген қанатты жануар).
2. Рүстемнің тұлпары Раһыш
3. Ер – Тарғынның Тарланы
4. Алпамыстың Байшұбары
5. Қобыландының Тайбуырылы

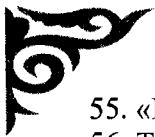
6. Асанқайғының Шаңқанбоздары
7. Ескендір Зұлқарнайынның Буцефалы
8. Батыр, би-болыс Жазыбектің Қарақоғи
9. Қаракерей Қабанбай батырға отыз жыл серік болған Шалқұйрық пен Қубас
10. Қанжығалы қарт Бөгенбайдың тұлпары Жамбыкер, қарт батырдың жорыққа мінген аты Арһаркүрең
11. Бөкейлік Жәңгірқанның дүлділі Қарақұс
12. Тарақты Байғозы батырдың Бозы және Кертөрысы.
13. Жәнібек ханның Көкбуырылы
14. Керей руының қызы Жаған бикенің атышулы Киікаяқ аты
15. Керей Қарақожа батырды «бес құлаш» деп атаған, аты Құласы
16. Қанжығалы Үйсінбай батырдың тұлпары Сарбауыр
17. Бұһарбай батырдың тұлпары Назбедеу (Кене ханның Алағаудағы бас батыры болған)
18. Он екі ата Байұлының аға биі Бөкен бидің пырағы Биегіз
19. Қуандық Тойынбек шешеннің пырағы Тайкөк,
20. Исатайдың Ақтабаны
21. Бұғыбайдың Қарасеркесі
22. Бердіқожаның Көкшолағы, Абылай сұлтанға көлденең тартқан Ақбозы
23. Ақан серінің Құлагері
24. Құнапбайдың Кертобелі
25. Райымбектің Көкойнғы
26. Қызжібектің Ақбозаты
27. Қоныштағай Сансызбай батырдың Көкжайдағы (жау қолынан алған, соңғы шағында Кәрсөн Орынбай батыр серігіне Көкжайдақтан тұқым алғызуды тапсырған)
28. Ақжүністің Ақмоншағы («Ер Тарғыннан»)
29. Әнші Майраның Ақжалкүреңі (сыйға алған, Бекең ағадан)
30. Бағаналы Ерден Сандыбайұлының Сағымсарысы,
31. Шұбыртпалы Ақжолтай Ағыбай батырдың пырағы Ақлақ, тұлпары Көкбесті (басы Шешенқараның басына қойылған)
32. Абылай қанның тұлпары Жалынқұйрық

33. Қаздауысты Қазбек бидің тұлпары Телқоңыр
34. Қанжығалы Жантай батырдың тұлпары Кокшеқызыл
35. Алтай Тәңірбергеннің Сапағының (он жеті мың жылқы біткен бай, бекше Байдалыға аталас) - аты Акмаржан
36. Қуандық Есқара бидің күлігі Зеңбірек, (Қоңыр төренің асында бас бәйгіні алған)
37. Бұқар жыраудың Тарланы, Қарақасқасы
38. Керней Бексейіт бидің Құлапұшығы
39. Қыпшак Досбол бидің Саржорғасы
40. Тоқа Шоңманұлының күлігі Тайқасқа (Қырғыз Шәбден манаптың асында бірінші келген)
41. Атақты Бекше Байдалы бидің Көксұғанағы (өзінің асында аламан бәйгіге тігілген аты)
42. Іан Науанның – Наурызбайдың тұлпары Нарқызыл, Қырғыз Алатауында оқ тиген Науанның тұлпары Ақауыз
43. Сырым Соқыр – «Жалаңтос» батырдың Заржорғасы
44. Шеркеш Жәндірдің күлігі Кершабақ (Ысық Алатаудың асында бірінші келген)
45. Қуандық Алашағырдың Сембегінің дүлдүлі Алашеке
46. Тобықты (Құтпан) Қараменде бидің (шоры естек, қарақалпақ) бәйгі бермес күлігі Тұрымтай
47. Қараишор Сеңкібай батырдың шалқұйрығы – Сұржебе (жекпе – жекке мінген асыл серігі)
48. Керней Бодық батырдың тұлпары Сұмсекей
49. Керней «Көкбөрі» – Жарылғап батырдың (шоры - естек, қырғыз) аттары Шағыр, Темешкері
50. «Көмбе» – Жарылғап сақидың(шоры – естек, қалмақ) Құсқанаты
51. «Көкжарлы» – Барақ батырдың (шоры – қарақалпақ) Тойнағы мен Мойнағы
52. «Көктін» – Барақ батырдың (шоры – қалмақ) Сетері
53. «Бесқазық» – Жаңабатырдың (шоры – қалмақ) Көкқарғасы
54. «Екітін» – Тұранәлі бидің (шоры – қарақалпақ) Төртшаты

55. «Батпан» – Сатай сақидың (шоры – қырғыз) Томашасы
56. Тама Тыныс батырдың тұлпары Кер
57. Арқадағы Бексейіттің Кераты, (Жарылғап батырдың досы Тама Тыныс батырдың жоңғар тұтқынынан мініп қашқан Кер тұлпары, кейін
58. Жарылғап батыр тақымына басқан.
59. Тауықтың Қарасы (осы Кердің тұқымы ҚР ның 40 жылдығында мәреге оқ бойы алда келген).
60. Түйтенің тұлпары Көкшағыр (Жыланкөз аттың тұқымы, бұл тұқым, конекоздердің айтуында, Асанқайғының Ал бан жеріне тастап кеткен Шаңқанбоздарынан тараған деген сөз қалған)
61. Қуандық Алшағыр батырдың Жыланкөзі (қыз алысқан құдалықтан келген)
62. Ұлы жүзде Бақай сыншынның күрең Желқанаты (Үш жүздің басы қосылған сын бәйгілерде алдына қара салмаған).
63. Шет ауданынан Құсайынның Тыртықкөгі
64. Күржікбайдың Көгі, Құласы деген айтулы жүйріктер болған.
65. Талдыдан Жұмажан ақсақал баптаған Күржікбайдың Көгінің тұқымы үлкен – кіші бәйгілердің алдын бермеген.
66. Апақтың Құласы.
67. Тарақты Салақ байдың Ырғайының тұқымынан:
 - а) Атақты Сүркөжек
 - б) Апақтың Құласы тараған
68. Аралбай Мәменнің Алқаракөгі (1823 жылы Байдалы бидің асыда 500 аттан озып келген
69. Қостанайдан Червонең деген айғыр 1000 шақырымға 4 сағат Ілездеме 1 қасқағым уақытпен Әлемдік рекорд жасаған, әлі жаңартылған емес.
70. Қ. Абайға сыйға берген Кербесті.

(Тырнақша ішінде лақап (псевдоним) есімдері берілген, және бұл деректер үштің бірі ғана, деп ойлаймын).

**Ал қазіргі кезеңнің сәйгүліктерінен
білеріміз шамалы.**

71. Қуат Ақметовтың бәйгі аты Доцент (Жаңаарқадан),
72. Б.Түсіпбековтың бәйгі аты Алтын алқа (Ағадырдан),
73. Б. Мақышевтің бәйгі аты Нұр (Ағадырдан.)

Шабандоз – жокей,

Бәйгіалаң – ипподром (Б.Т.)

пассаж – сәнжүріс (Б.Т.), (көркем жүріс)

визитка – көзсапаршы (Б.Т.)

Сөндай-ақ, жылқы ішіндегі жорыққа мінетін ат жасу тигенін алдымен сезініп, тыпыршып, осқырынып, жер тарпиды екен. Бұл да сұлу да мықты аттардың естілігі.

ҚСРО-ның кезінде де аты аңызға айналған, сәнді де сұлу, еңбегі мәнді аттар болған. Талай жеңіске жетіп, елді қуанышқа бөлеген. Солардың бірегейі:

Абсент – таза аһалтеке тұқымы. Әкесі – Араб атты айғыр, шешесі – Баққара бие, Әулие Ата жылқы зауытынан. Абсент жиырма үш жыл өмір сүрді. Тұңғыш олимпиялық чемпион. Одақтың үш дүркін (Рим, Токио, Мехико) чемпионы.

Араб – он бір жасында 2 метр 12 сантиметрден өскіріп, биіктіктен секірудің бүкілодақтық рекордын жасады.

Ол жасы жетіп қалған айғыр болса да, оның басты еңбегі ғасыр жылқысы – Абсентті қалдырғанында болды. Оның түлектері: Алфавитті, Артисті, Авангардты ерекше атауға болады.

Сектор – деген атпен түркімен Сарыев жарысқа 27 рет қатысып, 9 рет 1-орын алған (ВДНХ-дан).

ҚСРО-да ат жарыстарының әр түрінен чемпион болған «А» хәріпінен баеталатын он төрт аттың атын атайық:

А

раб
қын
ғдам
юдағ.
лмаз
бсент
бақан
лагир
қишан
ртист
лфавит
қбұлақ
вангард
һалтеке

Бұлардан басқа да Баққара, Гарус, Габарит, Кирсақара, Бу-нефаль, Дагдан, Кубань, Червонец деген чемпион, сәйгүліктер болған. Бірқыдыру жазбаларды оқи отыра байқалғаны Қазақ, Түркі, Араб, Қырғыз т. б. елдер жылқы тұқымын асылдандыруда, тұшар баптауда көп ғасырлар бойы тәжірибелі екені және ол жұмысты сүйіп істейтіні анық байқалады да, еңбектері бағалы да. Әр қылқұйрық тегінің өзіндік қасиеттері мол. Айтулы сәйгүліктердің күтіміне орай, тәрбиесіне қарай тұқымдық кірпіз қасиеттері баршылық. Естіген құлақта жазық жоқ, Дон жылқысы қазақтың қазанатымен будан деседі. Оған сәбәп, ертеде Еділ өзенінің қос жағасында Қазақтың кінәз байлары мен русьтер көрші - қоңсы болып, жаудан қорғану мақсатымен біріге отырып, сыйласа бастайды. Қыз алып, қыз беріп, құдандал болып, кінәзденіп, болек-бөлек кінәздіктер құрап, құда дорба жүргізін, жылқы жүгіртеді - міс.

Қазақ жылқысы қанша будандасқанымен, жылдар деңгейінде тазартып, тұқымын өз тегінде алуға болады екен. Қазақ адамды жылқы мінезді деп айтады ғой. Сондай-ақ жылқы да адамға ұқсас, тұқым тегін қуалайды екен. Батыр, ақын, данышпандардың тұқымынан ақын, чемпион, ғалымдар да бір

шама ғасырларда қайталанатынын өмір ілімі дәлелдеуде. Ал адамға қарағанда мал, оның ішінде жылқы тұқымын тездете өзгертуге болатынын жоғарыда айтылғандардан байқадық.

Қазақ қанасында бар қаеиеттерін ұрпақтан ұрпаққа ере жетілтіп, аса бағалап, парасатпен қараған. Сол қанадағы қанға сіңісті болған құнды дәстүрдің сапалы бір түрі – жылқы мәні мен маңызы болса керек.

Жылқының басын құрметтеп, оның берерін де бағалау қажетті. Ол үшін Отандық көмек ауа мен судай қажет-ақ.

Рс. Тұқым қуалау өсімдік, жемістерде де болатынына көз жеткіздім. Бірде дачаға еккен алма ағашынан 27 алма алдым, келер жылы қыста үсіп қалды-ау деймін, шықпай қалды, сәлден соң түбінен қайта жанданып, үлкен алма ағашына айналды, бірақ жемісі ранетка болды. Бау - бақша білгірлерінен сұрастырғанымда, ол әу баста ранетка болғанын, одан бұдандастыру арқылы алма жасалғанын, ал үсіп кетіп, қайта шыққанда өз негізін қуалағанын естіп, білдім. Содан бері қышқыл ранетка өнімін беруде. Шындыққа жүгінсек, негізге тартқаны зой.

Атпен шынығу (спорт) ойын, жарыстары

Бәйгі	ат жарыс	құнан жарыс
тай жарыс	жамбы ату	нысана көздеу
аударыспақ	қыз қуу	көкпар
теңге алу	жорға жарыс	садақ тарту

Сәйгүліктер сыны.

2009-жылы маусым айында Ағадыр кентінде жылдағы дәстүр бойынша атта шынығудан (спорт) жаңа маусымның ашылу рәсіміне арналған бәйгі жарысы ұйымдастырылған. Осы үлкен шара кент әкімдігі және атбегі шаруа қожолығының жетекшісі Бауыжан Мақышевтің демеушілігімен өткен.

Осыдан екі жыл бұрын кенттің 70 жылдығына орай салынған атшабар алаңына қалық жиналып, тай-құнан жарысы және аламан бәйгіге Астана, Қарағанды, Шет, Жаңаарқа, Ақсу - Аюлы,

Ортау, Өспен, Босаға, Көктіңкөлі, Айса, Мұхтар мекендерінен 40-қа жуық ат қатысқан екен.

Тай жарысында Қарағанды қаласының «Алтын алқа» атты тайы мәреден бірінші өткен (несі Б.Түсіпбеков). Екінші, үшінші орындарды Жаңаарқаның Доцент (несі Қ.Ақметов), Ағадырдың Нұр (несі Б.Мақышев) тайлары иеленген.

Құнан жарысында бағықтан А.Кәрібаевтің, қарағандылық Балташ және Аман Түсіпбековтердің жүйріктерінің мерейі үстем болған.

Аламан бәйгіде сәйгүліктер 12 шақырымдық қашықтық бойынша бақ сынасты. Үш айналымнан тұратын тұлпарлар жарысында мәреге бірінші болып Жаңаарқадан келген сәйгүлік Майбақ (несі Қ.Ақметов, шабандозы Қамбар) озып келді. Екінші бәйгі ағадырлық «Қарақат» (несі Ә.Қалымбеков), үшінші қарағандылық «Сарыарқа» (несі А.Түсіпбеков) атты сәйгүліктерге бұйырды, ал төртінші бәйгі көктіңкөлі «Сұңқар» (несі С.Жадыра) атты сәйгүлікке бұйырды. Мұндай жарыстар тұлпарларға да, иелеріне де үлкен сын.

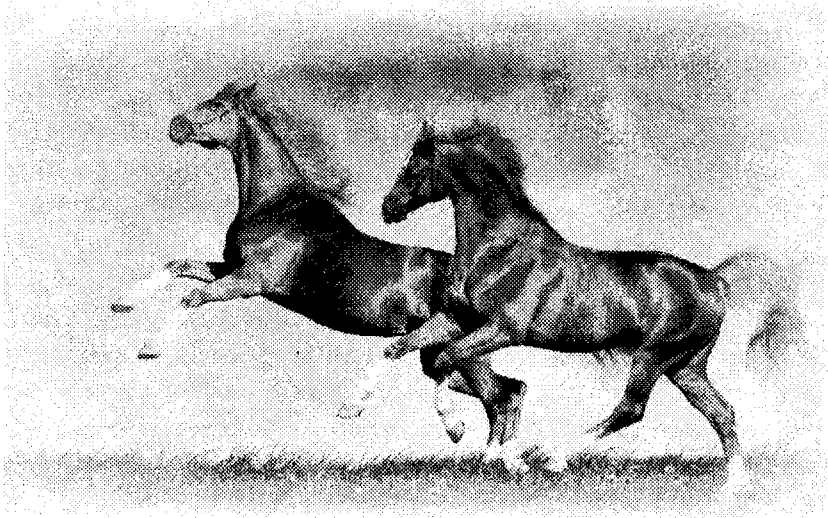
Атбегілік, тек, кәсіп емес, **Ұлттық асқақтық символы**. Сан алуан жылқы тұқымдарының мүсін сымбаты, сол аттармен орындалатын түрлі корсетілімдер жасайтын шабандоздардың ептілігі мен жүректілігі көрген жанның есіне бағзы дәуірдегі табиғатпен тамырлас тарихты елестетеді.

Шабандоздардың атты шоқитып отырғызуы, жерге сұлатып жағқызуы ат пен адамның етене байланысының көрінісі емес пе?! Бес атты көсем жегіп, екі аттың сауырында тік тұрып, бесеуін қатар тізгіндеп құйғытқан шабандоздың епті өнері көрген жанды тамсандырмай қоймайды. Бұл шабандоздық өнер Хортабадта ғана емес, Мажарстанның кез келген түкпіріне таралған тамаша дәстүр, шынығу мен серуеннің ерекше түрі. Мадьярлардың атта шынығуының бет - бейнесін жыл сайын Хортабадта өтіп тұратын «Ат мейрамы» күндерінде корсетеді екен. Қыпшақ-Құмандардан шығысқа қарай Тиса өзені аралығындағы 115 шақырым аумақтағы Ұлттық саябақты (паркті) 1979 жылы БҰҰ-

тық биосфера резервуары деп таныған. Мұнда Мадьярлардың шығыстан өздерімен бірге ала барған мал, құс, ит тұқымдары таза күйде өсіріледі. ХҮІ-ғасырдан жылқы тұқымын асылдандыруды басты мақсат етіп келе жатқан Хорбадь өңірінің атбегі, шабандоздары 1965-жылдан атбегілер мерекесін өткізе бастаған. Жыл сайын маусым айының алғашқы аптасының соңында ұйымдастырылатын «**Атбегілер күні**» бүгінде әлемнің түкпір түкпірінен ат сүйер қауым мен саяхатшылардың ағылып келетін мерекесіне айналған. *(Үнжарғы басылымдарынан)*

Тағы да қазанат жайлы.

Қазанат – қазақтың асыл тұқымдарының бірі саналады. ХІХ-ғасырдың жазба деректерінде жылқының мұндай тұқымы арғымақтар мен далалық қазақы жылқыларды будандастыру арқылы алынған екен.

Қазанат арғымақтың жүйріктігін, ұшқырлығын, ал дала жабысының төзімділігін, аштыққа, суыққа шыдамдылығын, екеуінің де алыс жолға беріктігін қабылдаған. Қалық ауыз әдебиетінде, эпостық жырларда, ақын-жыраулар поэзиясында қазанаттың осындай ерекше қасиеттері жырланып мадақталады. Бабаларымыз сол аталған ерекше қасиеттеріне байланысты қазанатты арғымақтан жоғары бағалаған. Себебі көшпелі қазақ тұрмысында, әрі ауа-райының қатал жағдайында жылқы малының ұшқырлығымен бірге оның қандай қиыншылыққа болсын төзімділігі ерекше орын алады.

Қазанаттың сырт келбеті де атауына сай. Оның дене бітімінен, тұрқынан жүйріктік те, күш те, төзімділік те бірдей аңғарылып тұрады.

Омырауы үлкен, кеудесі кең, салпы ерінді, күпшек санды, тұяғы үлкен, әрі жалпақ, толарсағы жіңішке, шоқтығы биік, құйрық - жалы қысқа болып келеді екен.

Шын жүйрікте мінез бітімі де болады. Атты суытқанда артқы екі аяғына кезек салмақ салып, тұяқ ұшын тіреп, тезірек тынығуына мүмкіндік жасайды. Егер құлын кезінен көз тартса, желкесін ноктаға қидырмай, желіде шырылдатпай еркін жетілуін қадағалайды. Тай, құнан күйінен иесіне үйірсек болуы үшін бас білдіріп те қояды, жаншып мінбейді. Азуын жарып мүшел толғаннан белгі берген соң, бестісінде балтауға керіседі. Шын жүйріктің мен мұндалайтыны кезі—осы. «Бесті аттың бетінен сақта» – деген сөз мәйегі де бар.

Жылқы көңіл – күйдің де түлегі. Бір күн бос жүріп, аунап-қунаса, мейлінше сергіп қалады.

Араб жылқысы.

Қазақ ұлтты жылқы жануарларына ерекше құрмет пен қараймыз ғой. Жылқы туралы жазбаларды да құмарта оқимыз. Сондай - ақ жақсы қасиеттері жағынан ауызда жиі айтылатын араб жылқысы туралы да білгенімізді әңгімелейік.

Араб жылқысы байырғы жылқы тұқымы болып саналады. Оның шыққан жері Арабия шөлі мен Африканың солтүстік жағалауы болса керек. Жылқының осы түрі XV-ғасырдан бастап бүкіл Еуропаға әйгілі болған. Ол жылқының көптеген жаңа тұқымын шығаруға пайдаланылды. Мәселен, осы күнгі Орлов желгіші, орыс желгіші, таза мініс жылқысы, венгр жылқысы, т.б. сәйгүліктердің негізі осы араб жылқысынан екен.

Араб жылқысы онша ірі емес, тұяғы берік, өте сымбатты. Оның орташа есеппен шоқтығына дейінгі биіктігі 51,9 см, тұрқы 149,3, кеуде орамы 175, жіліншік орамы 19,2 см. Басты ерекшелігі, ұзақ жүріске көнбіс және жүрдек екен. Мысалы, 2400 метрді 2 минут 41 секундта, 3200 метрді 3 минут 41 секундта жүріп өткендігін атбегілер есептеген. Тағы бір қасиеті шөлге төзімді, күй талғамайды. Оны жылқы тұқымын жақсартушы ретінде пайдаланғанымыз болмаса, біздің елде таза араб жылқысы өсірілмейді. *Асылдың тұқымы да асыл болады.*

Қас жүйріктің белгілері.

Қас жүйріктің негізгі белгілері үшке бөлінеді:

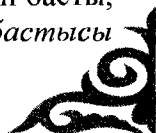
сыртқы белгісі, ішкі белгісі, жасырын белгісі.

Әр жүйріктің тұқымына қарай белгілері де әртүрлі болады.

Сырт белгісіне қарай айтсақ жүк арбасын сүйрейтін аттардың бұлшық еттері жұмыр, денесі шымыр келсе жүйрік аттардың сыртқы бейнесі он түрге бөлінеді:

Бас, тұяқ, құйрық, дыбысы, су ішкені, ізі, жайылымы, тісі, тарамыс белгісі, дене белгілері.

Бас белгісі. Жүйрік аттың басын кейіпіне байланысты: қой басты, қоян басты, бақа басты, жыртқыш басты, бөкен басты, деп бөледі, Мұның ішінде *қоян басты мен бақа бастысы*

ерекше жүйріктерге бітеді. Жүйрік аттың көз аясы шығынқы, алысты болжағыш, маңдайы кең, құлағы ұзын - қамыс құлақ танауы кең, омыраулы, астыңғы еріні үлкен, тілі жатынқы, екі жақтың арасы жұдырық айналатындай кең, әрі терең, қабағы үшкүл және көтеріңкі болып келеді,— дейді.

Тұяқ белгісі. Бұл белгі бойынша шыны тұяқ, ет тұяқ құйма тұяқ, тегеуір тұяқ, сарлық тұяқ, жүйрік тұяқ, құс тұяқ, құйма тұяқ — деп бөлінеді екен. Тұяқ белгілерінің ішіндегі ең жақсысы - сарлық тұяқ. Бұл өте жұмыр, табаны тым жалпақ емес, өкшесі кетік болады. Кейбір жүйрік аттарда құс бақайлы тұяқ та кездесетін корінеді.

Құйрық белгісі. Жүйріктердің негізінен құйрығы ұзын, сымпыш құйрық, құйымшақ жағының қылы төгілмелі, құйрықтың бас жағы жуантық болғанымен соңы сұйықтау болып келеді екен. Жүйрік аттын құйымшақ сүйегі тартқанда жамбастың басына дейін барады,— дейді

Дыбыс белгісі. Қандай ат болмасын мұрнымен кісінеп, дыбыс шығарғаны өте жаман дейді. Жыртқыш аңдар секілді күркіреп кісінесе, орташа, ал торғай секілді жіңішке дауысты, кісінеген кезде азынап шықса, бұл өте жақсы деп есептеледі екен.

Жайылым белгісі. Жайылымы мол, тастайтын құмалағы аз болса, бұл жақсы белгі екен.

Су ішу белгісі. Жүйрік ат суды ауық - ауық ішеді. Суды дем алмай ішкен аттан жүйріктің шығуы екіталай екен.

Із белгісі. Басқан жеріне тұяқ қырынан басқа із түспесе, жақсы. Алдыңғы екі аяқтың ізінен артқы екі аяқтың ізі қиғаш, бір сүйем артық түсіп отырғаны жақсы,— дейді.

Тарамыс белгісі. Жүйрік аттың тарамысы садақтың жақтауындай иілген және өте қатты, сіңірлі, бота тірсек болып келмек. Жіліншік тарамысынан екі жағынан қысып көргенде арасының кеңдігінен қол бір біріне қабысып жатса, өте жақсы болғаны.

Жүйрік аттың қылтасы бос (бота тірсек), жеңіл козғалысты болып келгені абзал екен.

Тістің белгісі. Алыс тіс, түйе тіс, қой тіс, бидай тіс, тауық тіс болып бөлінеді екен Ал жүйрік аттарға алыс тіс белгісі тән екен. Азу мен алдыңғы тістің арасы ортан қол өтетіндей алыс болса, алысқа шабатын жүйрік болады екен.

Жалпы дене белгісі. Жүйріктің басы бұланның басындай, төрт сирағы бұғының сирағындай қылтасы кең, тірсегі арһардың тірсегіндей, танауының тесігі үлкен, алдыңғы мойыны сәл жуандау (қол мойын), шідерлігі жуан арқасы көтеріңкі және садақтай иілген, Жауырыны қиғаш жағынан сәл жалиақтау, қабырғасы ұзын, шығыңқы, арасы жиі болып келеді. Қарыны сәл жуандау, ең соңғы қабырға мен жамбас арасындығы кеңістік тарлау шақпақ етті болып бітеді, – дейді. Жалпы қыл сағақ, қамыс құлақ, құлан жал, сымпыш құйрық, бота тірсек, құйма тұяқ болып келді екен.

Жылқы түстері.

Қазақ ортасында жылқының түсіне байланысты сөздер өте көп. Қазақ бабаларымыз саһараны таңдағанда осы жылқы малы үшін таңдаған болар, себебі мың мыңдаған үйір - үйір жылқыны санап шығу еш мүмкін болмас. Сондықтан да өнерлі қазақ қалқы жылқыны түсіне қарап түгендеген және санын да түсіне қарай есептеген. Тәжірибелі жылқышылар мыңдаған жылқыны атпен бір аралап шыққанда, несі бар, несі жоғын анықтаған. Жылқы түсі 200-дің үстінде деген жорамал бар. Негізінен былайша, екі топқа жіктеген :

Қылаң дегені – ақ, боз, ақбоз, қасқа, сұр, шаңқан, шаңбоз, тарлан, ақтарлан, бозтарлан, (оның құлапұшық, кершабақ, темешкер, кербесті, керіат, жамбыкер, ақауыз, тайқасқа, сұржебе, – деген ат атаулары баршылық).

Бараң дегені – кара, қоңыр, құла, көк, қызғыл, күрең, бурыл, жирен, торы, күлгін, шабдар, сары, т.т. (қарақасқа, қарақұс, көкбөрі, көкжайдақ, тайкөк, көкойнақ, көкқарға, көктін, көкбесті, көкжарлы, сарбауыр, саржорға, қызыл, нарқызыл, телқоңыр, қоңыртөбел, күрең, ардакүрең, арһаркүрең, жиренқасқа, торықасқа, күлгін, күлгінсары, т.б. деп те атайды.)

Баранға жіктеген өң-түстері табиғаттағы кемпірқосақ түсінің негізінде деуге болады. (*Көнекөз қариялардан сұрастырып, әліде жинақтай берген жөн*).

Жылқы жеріне қарай өседі.

Арқа жерінде «аузымен құс тістеген» бірнеше тұлпарлардың тұқымы болғаны белгілі екен.

Солардың бірі – **Бексейіттің Кераты**. Бұл **Жарылғап батырдың досы Тама Тыныс батыр** жоңғарлармен болған бір ұрыста қолға түсіп, тұтқыннан мініп қашқан тұлпардан тараған тұқым екен, Кер тұлпарды кезінде Жарылғап батыр тақымына басқан. Қазақстанның 40 жылдығына орай өткізілген дүбірлі тойда мәреге оқ бойы алда келген **Тауықтың Қарасы** деген сәйгүлік осы Кердің тұқымы екен. Ақшатауда Нүреке деген ақсақалдың немерелерінің қолында Кердің тұқымы әлі бар көрінеді.

Арқа жеріне көп тараған тағы бір сәйгүлік – **Сазанбай батырдың жау қолынан алған Көкжайдақ** тұлпардың тұқымы. Өзі өлетінін білсе де жанындағы серігі **Кәрсөн Орынбай батырға** «біздің елде бір қатын буаз шығар, мендей бір ұл туар, тұлпарды қайтармандар» деп сәлем айтқанда осы **Көкжайдақтан** тұқым алуды көкसेген ғой, есіл ер.

Тағы бір тұлпар – **Түйтенің Көкшағыры**. Өмір бойы алысып та, достасып та өткен **Керней Бәубек батыр** мен **Қуандық Алшағыр батыр** қыз алысқанда келген **Жыланкөз** деген жүйрік аттың тұқымы. Көнекөз қарттардың айтуына қарағанда бұл тұқым **Асанқайғының Албан** жеріне тастап кеткен **Шаңқанбоздарынан** тараған деген сөз бар екен.

1929-жылы Шет ауданының бөлек шаңырақ көтеруіне орай өткізілген тойы Шетшоқы тауының терістігіндегі «Аудан қонған» деген жазықта өткен. Сол тойда **Құсайынның Тыртықкөк** деген аты бірінші келген. Сондай-ақ **Күржібайдың Көгі**, **Құласы** деген айтулы жүйріктер болған. Жұмажан ақсақалдың жаратуымен күні кешеге дейін үлкенді - кішілі бәйгілердің алдын бармей келген.

Атақты **Сүркежек**, **Апақтың Құласы** да дүйім жұртқа мәлім болған текті тұлпарлар.

Ырғай тұлпардың тұқымы **Тарақты Сапақ байдың** жылқысынан тараған екен. *(Шет ауданы, А. Айтжантегі әңгімесінен.)*

Шіркін-ай, дерлік бір тұсы аты аталған батыр бабаларымыздың ру, ата, тектерінің ескеріліп, бізге толық жетпеуі. Бұл асылдарды жәй ғана айта салардай, бізге құрдас емес қой. Тектіден тұған тектілерді білгеніміз жөн емес пе?! (Б.Т.)

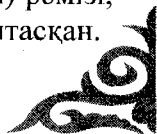
Пырақ сөзін білеміз бе?

Қазақ ауыз әдебиетінде батыр бабаларымыздың мінген аттарына асыл сөз теңеуін қолданып, **«арғымақ»**, **«тұлпар»**, **«сәйгүлік»**, **«дүлдүл»**, **«пырақ»** деген ұғымдар жиі айтылған.

Қалқымыз «жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар», – деген. Иәки «тұлпар, асқан жүйрік», – деген мағына береді. Ал «пырақ» (арабша Бурақ), «дүлділ» (арабша Дүл-дүл) сөздері тілімізге ислам дінінің келуімен келген, әріде араб тілінен енген,- дейді ғұламалар. Бурақ **Мұхаммед пайғамбар ғ.с.** «Мирадж» түпі жеті қат аспанға көтеріліп, Аллаһ тағаланың алдына барғанда және қасиетті Иерусалимге сапар шеккенде мінген қанатты жануары. Діни аңыздар бойынша бұл қасиетті жануар оған дейін басқа пайғамбарға қызмет қылған екен. Пырақты Аллаһ тағала пайғамбарларға әдейілеп аспаннан түсіріп отырады екен. Алғашқы мұсылман дәстүрінде Бурақ – ақ, не шулан түсті, денесі жылқыға ұқсас, адам басты, алдыңғы аяқтарында қанаттары бар жануар түрінде сипатталған. Ғылыми еңбектерде «Бурақ» сөзі түрлі ереже өзгерістеріне қарай «пырақ» болып өзгеріске енген деп, тұжырымдайды.

Дүлдүл **Һазірет Әлінің** талай шайқасқа мінген жүйрігі. Ерлігімен аты шығып, мұсылман арасында әулие саналатын Һазірет Әлінің мінген қасиетті аты да қасиетті сипатқа ие болып, тұлпардың символына – рәмізіне айналды.

Сөйтіп, пырақ, дүлдүл сөздері жүйріктің (символы) рәмізі, батырдың аттарының теңеулері (эпитеті) болып қалыптасқан.

Тұлпарға тағзым

Македония патшасы Филип керемет арғымақ Буцефальды әкелгенде Ескендір 12 жасқа жаңа толған кезі екен. Жалына қол апартпайтын шу асауды үйретіп, тақымға басу туралы ой, ешкімге келе қоймаған болатын.

Жасынан зерек, болашақ жаһангер Ескендір Буцефальдің өз коленкесінен үркетінін аңғарады. Сөйтіп, атты күнге қарсы бұрып қойып еді, жануардың үркектігі сап басыла қалады. Ескендір кәнігі жылқышылардың көмегімен атты ерттеп мініп, бастықтырады. Буцефаль Зұлқарнайынның ең сүйікті тұлпарына айналады. Ол әбден қартайып өлген шақта Ескендір оның құрметіне тұтас бір қала салдырып, Буцефальдің атын береді. Міне, тұлпарға тағзым осындай - ақ болар.

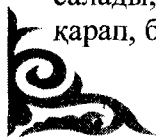
Ақылды мал.

Жылқы – ақылды мал. Шекарадағы әскерлердің аттары бөтен кісіні жанына жолатпайды. Мұндай аттардың кейбіреуі жасырынған жауларды ісінен сезеді. Олардың тығылып жатқан жеріне шекарашыларды өздері бастап апаратыны да болған.

Жылқы – ерекше күшті мал. Ол ыстыққа да, суыққа да төзімді. Қазақстанның көп жерлерінде жылқы қыс бойы далада жайылады. Жылқы қасқыр сияқты жауынан да қорғана біледі. Қасқырды айғырлар теуіп, тістеп маңайына жолатпайды. Олар үйірінен қасқырға бірде бір жылқы бермейді.

Жеті қазынаның бірі – жылқы.

Қазақ қалқының даласында сан ғасырлар бойы өткен жаугершілік заманда, басына сан мәрте һауіп төнгенде, батыр азаматтарды құс қанатты пырақтары аман алып қалған кездер көп болған. Ол заманда жылқысыз жаяу болса, жаяу адамның қолынан не келер еді. Сондықтан, қазақ жылқыны – ер қанаты деп, жанындай жақсы көрген. Ат дүбірі естілсе, бойдағы қаны тулайтын қазақ, атты бәйгіге қосып, көкпарға салады, күнделікті шаруаға баппен пайдаланады, жай күйіне қарап, баптап ұстайды. Қазіргі кезде екінің бірі ат ұстамайтын

кездің өзінде, ежелгі дәстүр ат жарыстарын, атпен шынығу сайыстарының түрлерін жандандырып, қайта жаңғыртуда.

Жылқы малын қалық қазынасының бірі етіп санауында үлкен философиялық мәні жатыр. Жүйрік ат, қыран бүркіт, алмас қылыш, берен мылтық, ұшқыр тазы жігіттің бес қаруы болып есептеледі. Соның ең басында жан-жануардың ең ақылдысы, адамға жақыны – жылқы.

Қалықтың жылқы туралы ертегілері, аңыздары, мақал-мәтелдері, өте көп. Оның басты себебі, жылқы мінсе көлік, сатса бұйым, ішсе ас. Қазақ малын баға да, бағалай да білген. Қазақ ауыз әдебиетіндегі жақсы аттарды, дүлдүл жүйріктерді, ақылды жануарларды Ертарғынның Тарланынан, Қобландының Тайбурылынан, Ақанның Құлагерінен көзге елестетіп, түсінік табамыз. «Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар», – деген нақыл бұның дәлелі. Тайбурылды Құртқа баптап, алты жасқа дейін қараңғыда, құлағын тығындап ұстап, Қобландыға мінгізеді.

Қазақ жылқыны түріне, түсіне қарап түгендеген. Өз иелігіндегі малына иелік ету үшін, тек түсіне қарап емес, ен, таңба да сала білген.

Жылқы түсіне байланысты әдет-ғұрыптар да, жөн жоралғылар да, көне замандарда қалыптасқан және өте қызықты, тарихи оқиғалармен астасып жатыр. Мәселен боз түсті жылқыларды қадірлеу ғұрпы боз биенің сүтіне шомылса, адам бойындағы ауру-сырқау, қайғы-қасірет кетеді деп ырымдайды. Әлі күнге дейін балаға анасының алдындағы өтелмес парызы барын айтқанда «Осы шешенді боз биенің сүтіне шомылдыратын жөнің бар ғой», – деген сөздің барын естуге болады.

Ел, жер тағдыры сынға түскен шешуші ұрыстар алдында билер ақбоз атты құрбандыққа шалып, әскерге ақ жол тілеген.

Екі ел арасындағы соғыс тоқталып, бітімге келген жағдайда ақбоз бие сойылып, қанына екі жақтың елшілері сұқ саусақтарын матырып, енді ешқашан алакөз болмаймыз, – деп анттасқан. Ақбоз ат сойып, ант беріп, куә болу қазақ салтында, хх-ғасырдың басына дейін жеткен. Жеңістің қабарын білдіру үшін ақбоз атты

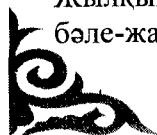

жаушы, ал жеңілістің қабарын білдіруге баран атты (қара атты) жаушы жіберілген. Бұл салт-дәстүр **О.Сүлейменовтың** «Ақ жаушы мен қара жаушы» өлеңінде жақсы келтірілген. Ақбоз атты адам айбынды көрінеді, ақбоз түс жеңістің символын білдіреді. Ақбоз атты құрбандыққа шалу көптен көріспеген туысы келгенде, түрлі жаугершілікте жоғалып кеткен туған-туысы табылса, жеті атадан соң қыз алысқанда, наурыз мейрамы басталғанда, немесе жылқы шығынға ұшыраған жағыдайда орындалады.

Сондай-ақ қазақта атақты адамдар жайында «ол қара көктің тұқымыпан ғой»,– деген де сөз бар. Мысалы Құнанбай «Біз қаракөктің тұқымымыз»,– дейді екен. Қызыл тілді шешен, ақындарды «қаракөк шешен», «қаракөк ақын»,– деп, мадақтаған. Байлар ерекше көрінуі үшін қаракөк түсті құлынның терісінен тон тігіп киген. Сондай-ақ, тек, байлықты көрсету үшін емес, сәннің де, серіліктің де, ғұрыптың да жоғары деңгейі десе де болар бай ұлы құлынжарғақ киген (*құлынжарғақ* - бие ішіндегі құлын бес-алты айлық болған кезде жарып алынып, тігілген мәуіті-мақпал масатыдай жұмсақ, жұлдыздай құбылып тұратын жұқа, жарғақ тон).

Ат қасиет иесі, деген сенімге байланысты көптеген ырымдар бар: Бала туғанда, ұлдың кіндігін шүберекке орап, айғырдың жалына байлап қоятын болған, себебі ұлдарының төрт түлікті өргізген дәулетті адам болғанын тілегені. Шебер, оң қолынан өнер тамған ісмер болсын,– деген тілекпен қыздың кіндігін сандыққа салған. Қырқынан шыққан соң баланы атақты адамдардың, қаракөк ақындардың, қызыл тілді шешендердің, баһадүр батырлардың үзенгісінен өткізген. Жүйрік тұяғының таңбасы қалған жерді «періштенің ізі»деп атаған. Мұндай жерден бір уыс топырақ алып, шүберекке орап, бала жастығының астына салған, немесе суға қосып, баланы шомылдырған. Жылқының жал-құйрығының қылы адамды жын-шәйтанның, бәле-жаладан, қауіп-қатерден қорғайды, деген ырым бар.

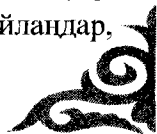

Жылқының жалынан, кекілінен қыл алып, бала мойнына тұмар жасап таққан, бесікке жал, құйрығының қылып байлап қойғап.

Мұның бәрі адамға зияны жоқ, таза тілектен туындаған, дәруіштей даналықтар болса керек.

Тұл қайыру ғұрышы.

Қазақ ғұрыпында қайтыс болған кісіге ас берерде сойыс малын күні бұрын даярлайды. Ер тоқымын теріс қаратып салады, иесінің киімдерін, қару жарағын іледі, төбесіне бас киімін қойып, киіз үйден кесіліп алынған арқан мен буып байлайды. Аттың құйрық жалын кеседі. Мұндай атты «тұлданған қаралы ат» дейді. Атты тұлдау қайтыс болған адамға құрмет белгісі болып саналады. Қаралы атты семірту үшін еркін жайған, ұрылар да зауалынан қорқып, ұрламаған. Ондай атқа салт мініп жүруге болмайды. Ат жылқы ішіне бір жылға жіберіледі. Жыл уағында марқұмға ас беріліп, жоқтау жыры айтылады. Тұл қайыру қалыптасқан дәстүр бойынша ер азаматтарға ғана қатысты орындалады. Жасы жетіп, ақ өліммен өлген ақсақалдардың, тек, мінген аты тұлданса, орта жастағылардың қару жарағы, ер-тұрманы, киім кешегі баспанасы түгел тұлданған. **М.Қашқаридің** түркі сөздігінде «Жаман тілді бектен гөрі жалғыз тұл игі»,— деген мәтел бар екен. Тұл аттың еті әдетте, тек, мәшһүр адамдарға ғана таратылған, қаралы жиынға жиналған ру басылары және билердің атақтарына қарай да таратылған. Еттің шамалы бөлігін туысқандары қайтыс болған адамның қабір басына апарып қалдырады. Егер жолаушы, не кездейсоқ адам бұл етті алса, марқұм үшін пайдалы болып саналған. Тұлдау ғұрыпын далалық этнографиялық экспедиция уақытында Баянауыл ауданында ХІХ ғасырдың жәдігері Күлік батырының күмбезі ішіне батырдың дулығасы мен найзасын қойған. Ал Ұлытау өңірінде Базарбек күмбезінде алдыңғы қасбетіне батырдың найзасы қойылған екен. Сондай-ақ ел аузындағы аңыз бойынша Едіге батыр бірде үлкен шайқастан жараланып ел жұрты не қыламыз деседі. Өзінің әлсірегенін сезген Едіге, менің атымды ерттендер, қару-жарағымды сайландар,

сосын «Әруақ, жау шапты !» деңдер, атым қай жерге барып тоқтаса мені сол жерге жерлендер, деп аманат айтса керек. Жергілікті қалық аттың қу бас сүйегі кейінгі жылдарға дейін Едіге тауының басында жатқан еді деп, еске алып отырады.

Осы өңірге белгілі Бағаналы елінің аға сұлтаны Ерден Сандыбайұлы қайтыс болудан бір жыл бұрын айтулы Сағымсары атының өлгеніне қайғырып, оны Қарағанды өзенінің басына апарып адамша жерлейді. Өзі қайтыс боларда ақтық сөзінде: «Мені сол Сағымсары ат жатқан жерге жерлендер»,– деген екен.

Жайсаңбай да Бағаналы еліне ХІХ ғасырдың 50-жылдарында байлығымен танымал болған адам. Ол бес мыңға жуық жылқы ұстаған, көші-қоны осы өзеннің жағалауы болса керек. Қайтыс болар алдында, еліне айтқан аманатында, «Мені осы өзеннің жағасына жерлендер ең құрмаса жылқыларымның суға келген аяқ дүбірін естіп жатайын»,– деп өсиет айтқан екен.

Тұл қайыру ғұрылын көрген **Н.П.Рычков** былай баяндайды: «после раздачи призов обязанностью наставника является показать народу принадлежащие покойному ценнейшие вещи. Тут же должен при этом стоять на показе любимый конь покойного в самом полном лучшем своем уборе, покрытой черной попоной. На других лошадях раскладываются лучшие платья, его военное снаряжение, богатые ковры и кибитки. Все эти вещи по порядку одна за другой привязываются к натянутой веревке, а рядом стоят жены умершего, утопающие в слезах.

Замысел всей этой церемонии заключается в том, чтобы показать собравшемуся люду, как много имущества сумел приобрести за свой век, и этим вселить в уме народа высокое о нем мнение.

Ортағасырларда тұл атты иесімен бірге жерлеген. Бұл дәстүр якуттарда да бар екен, иаки өлілердің әлемі олардың заттары мен малдарына берілуі тиіс болған. Сібір қалықтары да, адам өмірі өз жалғасын табады, – деген ұғыммен оларды ол дүниеге барлық қажетті заттарымен аттандырған. Бұл дәстүрде

өзгеріске түсіп, тұл атты, енді соймай, қайтыс болған адамның күнәсін мойнына алатын адамдарға таратылды. Х ІХ - ғасырда бұл дәстүр өзгертіліп, енді ысқатты оқыған (құран көтерген) молдалар алатын болды.

Көшпелі қалық үшін ат оның қанаты, қасиетті малы. Қазақ дәстүрінде ат иесін о дүниеге шартты түрде шығарып салады. Тұл ат қашанда космогониялық түсінік бөйынша қайтыс болған адамды шығарып салушы.

Жылқы жайлы басқа да жорамалдар бар, көптеген оба, қорғандардан көсемдермен бірге алтын бетперде кигізіп жерленген арғымақтар табылған.

Құладүз тақырда аттың шекесін жастанып жатса, жыланнан, жын-шәйтанның қорғайды,-деген ырым бар. Қазақ ауыз әдебиетіндегі жылқының пірі-Қамбар ата жылқының ғана иесі емес, бие сүтінен алғаш рет қымыз дайындаған адам, деп есептелінеді. «Мың қойға – шопан, мың жылқыға – Қамбар» деген. Мал сүмесін (сүт тамағы) татқан қазақ жылқы атасы Қамбардан тілеу тілеген.

Жылқы пірі, иесі Қамбар ата,
Тілегенге өзің бер ақтан бата.
Үйір үйір жылқыны шұрқыратып,
Ойдан қырдан арқансыз әкеп мата.

«Мінген атың алатан*,
Менен туған баласың,
Адал болса тастай ма
Анасы мен атасың».

*Алатан - қыстан күйлі шыққан жылқы

Жалқы туралы сөз мәйегі де көп:

«Арғымақ атқа міндім деп, ата жұртты ұмытна»

(Н.Назарбаев)

«Алтын дөдеге ат байлар».

«Жылқының сүті – шекер, еті – бал».

«Жылқы тұяғының дүбірі мен кісінеуі, құлындарының шұрқырауы – нағыз симфония» (БТС)

«Һәзірет Өлінің дүлдүлі Пырақ

Пайғамбарға болған шырақ». (Б.Т.)

«Жал-қуйрығы қаба деп, жабыдан айғыр салма, жаугершілік туғанда жағыдайлап мінер ат болмас».

«Ат болатын тай саяққа үйір келеді».

«Ұрыншақ тай жаз жарға, қыс қарға жығады».

«Алуан – алуан жүйрік бар, әліне қарай шабады»

«Адам баласы сөйлескенше, жылқы баласы кісінескенше»

«Алын анадан туады, тұлпар биеден туады».

«Артқы айылы берік болса, арық тулап не қылар»

«Үйіріне жеткенше тұлпар асығады, ұясына жеткепше сұңқар асығады»,

«Жүйрік атқа жел қамшы».

«Жеріне қарай жылқы өсер»

«Құнарлы жерде құлын тай»

«Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар»

«Жылқы етін жемесе, қазақ қайтіп жетілер»(Б.Т.)

«Жылқы етін жемеген боркемік, қымызын ішпеген жілігі майсыз, бойы мыртық, салмақсыз келеді»(Б.Т.)

«Өзің не жеп өссең, балаң да соны беруге тырыс, Себебі бала ағзасы мен қанасында (вена қан тамыры) сіз қолданған тағам нәрінің қажеттілігі міндетті түрде туары анық» (Б.Т.)

«Жылқы еті – жаным. Жылқы сүті – қаным» (Б.Т.)

«Жабыны жауға мінбе жалы бар деп, жаманмен жекжат болма малы бар деп»

«Анаңды боз биенің сүтіне шомылдыратын жөнің бар»

Жылқының естілігін адамға теңеп:

«Адам жылқы мінезді», «Тіл білмеген надан, мілгеи аты шабан»,

«Тай күнінде бас бермеген, құнанында құрық салдырмайды», – деген.

Жылқы түлігі туралы мақал-мәтелдер

- Аттан тай озады, атадан бала озады.
- Жабыдан тұлпар шықпайды.
- Қасқа айғырдың баласы қасқа тумаса да төбел туады.
- Айғырды аладан салсаң, атты аладан мінесің, айғырды құладан салсаң, атты құладан мінесің.
- Бір биеден ала да туады, құла да туады.
- Алып – анадан, ат – биеден, аруана – түйеден.
- Жақсы ат қартайса да жүрісінен танбае, жақсы кіеі қартайса да ақылынан танбас.
- Жақсы ат пен жақсы жігіт көпгікі.
- Ат сүрінбей жер танымас, ер сүрінбей ел танымас.
- Ат айналып қазығын табар, ер айналып елін табар.
- Ат ерінді келер, ер мұрынды келер.
- Арғымақ бірде жалды, бірде жалсыз, ер жігіт бірде малды, бірде малсыз.
- Ат баепаймын, – деген жерін үш басар, ер көрмеймін, – деген жерін үш көрер.
- Ат арыса – тулақ, ер арыса – аруақ.
- Арғымақ аттың құйрығы әрі жібек, әрі қыл, ер жігіттің белгісі әрі мырза, әрі құл.
- Жылқының да жылқысы бар, қазанаты бір бөлек, жігіттің де жігіті бар, азаматы бір бөлек.
- Ерге лайық ат туар.
- Мың қойға – шопан, мың жылқыға – Қамбар.
- Бесті аттың бетінен сақта.

Бәрімізде біліп-білмей сезінетін ерекше бір күшті, оның тоқсан тоғыз есімінің бірі – Аллаһ тағала деп қабылдаймыз. Осы ғажап өмірді, салауатты сахараны, таңғажайып табиғатты, жан - жануар, құс базарын, балық, шаян, жайынды (жит), алып мүсін шатқал тасты бәрін-бәрін жаратып, адамға бағындырып бергені әр жүрекке аян, иағни барлығы Аллаһның адамға берген қазынасы, байлық берекесі. Ол байлықтың санына жету мүмкін емес. Сондықтан қазақ көптікті, немесе шексіздіктің баламасы іспетті **жетіге** теңеп, «*жеті қазына*» дейді, Аллаһның берген жеті қазынасы. Сондықтан киелі жылқы, дүлдүл, сәйгүлік - жеті қазынаның бірі, ер қанаты болып есептелінеді.

Жылқы жайлы жұмбақтар да бар

Көкке шаншып құйрығын	Мінсең қанат,
Келеді шауып жүйрігім	Сүті дәрі,
(кұлын).	Еті тамақ (жылқы).

Жылқы түсі

Құла – құлагер, құлапұшық, құлайғыр.
 Қоңыр – телқоңыр, көңыртөбел
 Күрең – күреңторы, күреңқасқа, ардакүрең
 Жирен – жиренқасқа, жорғажирен
 Қызыл – нарқызыл
 Боз – бозжорға,
 Сұр – сұржекей, сұржорға, сұржебе
 Торы – торықасқа, тортөбел, төрыайғыр
 Бурыл – тайбурыл, қарабурыл
 Шұбар – байшұбар
 Қарақасқа – тайқасқа, жиренқасқа
 Ақ – ақтабан, ақбоз, ақбозат, ақмаржан, ағауыз, ақлақ, ақ-мөншақ, ақжалкүрең
 Сары – сарыат, сарбауыр, сағымсары
 Көк – көкшолақ, көкбесті, көкжал, көкжарлы, көкбөрі, көкжайдақ, көксұғанақ, тайкөк, көкойнақ, көктін, көкқарға, көкдөнен, көкбесті
 Қара: – қарасерке, қарагер, қарақасқа, қарақұс, мендіқара.
 Кері: – кербесті, кершабақ, темешкер, кертөбел

Жылқы атауы

- Құлын – жылқының алты тайға дейінгі төлі.
Жабағы – алты ай мен бір жасқа дейінгі төлі.
Тай – бір жастан екі жасқа дейінгі (еркек, ұрғашы) төлі.
Құнан – үш жасқа аяқ басқан еркек жылқы.
Байтал – үш жас пен төрт жас аралығындағы құлындамаған ұрғашы жылқы.
Дөнен – төрт жасар еркек жылқы.
Бесті – бес жасар еркек жылқы.
Айғыр – үйірге түсетін аталық жылқы.
Сәурік – жаңадан үйірге алған жас айғыр.
Саяқ – үйірге қосылмай, болек жүрестін бойдақ жылқылар.
Қысырақ – үйірге қосылған, әлі құлындамаған жас бие.
Құлық – тұмса құлындаған жас бие.
Бие – аналық жылқы.
Мама бие – үйірдегі кексе, сақа бие.
Қасаба – көп жасаған мама бие.
Саба бие – көп құлындаған бие.
Ту бие – бірнеше жыл қатарынан құлындамаған семіз бие (сере қазы береді).
Бедеу бие – құлындамаған бие.
Байсал – жылқының құты, байсалды айғыр, байсал үйірлі
Ақта (болған) – піштірген жылқы.
Ат – ақталған жылқы.
Қазанат – сұлу да сәнді, әрі мықты қазақ жылқысы.
Көбең – аз уақыт бос жіберіп, ет алдырып мінетін семірген көлік-ат.
Жұнт – (түркі тілінде) семіз, күйлі жылқы (жұнттай).
Бәсіре – баланың ең салған құлынының ат болғаны.
Алатаң – қыстан күйлі шыққан жылқы.
Ат тұлдау – марқұмның атының жал-құйрығын күзеп, жылы өткенде (асында) сояды.
Ереуіл – ұзақ жөртуға шыдамды, мықты, берік ат.

Сәйгүлік – шашасына шаң жұқпаған жүйрік жылқы.
Саңлақ – ұшқыр, жүйрік жылқы.
Күлік – әдейілеп жаратпай-ақ бәйгіден келетін жүйрік.
Арғымақ – дене бітімі келісті, жүрдек, асыл тұқымды жылқы.
Тұлпар – аса төзімді батырлар мінген жылқы.
Жабы – қазақ жылқысының байырғы тұқымы.
Пырақ – Пайғамбардың аты, иаки қанатты тұлпар (аңыздарда айтылады).
Дүлдүл – аңыздарда Мұхаммед пайғамбар мінген қасиетті ақ қашырдың атауы, кейде Әзірет Әлі мінген ат деп те айтылады.
Суын – аңызда айтылатын су жылқысы.
Дөрбіт – аяғы жуан, мықты, құйрық жалы қалың жылқы.
Ласқарбие – он сегіз, он тоғыз, жиырма жасында құлындаған бие.
Құтпан – құтты қасиетті жылқы, жалды айғыр, жанына ерген саяғын теппей, құлағын жымып жинайды.
Таура – жабайы жылқы.

Дертке шипа іздесең.

Жылқының қазы-қарта, жаясы әртүрлі суықтан пайда болған ауруларға мың да бір ем.

Көкжөтел, өкпе ауруына жылқының өкпесін шала пісіріп жегізеді.

Биенің сүті, қымызы өкпе ауруларына дәрі. Сынықты қайта таңу үшін жылқы сүті, сорпасы, майы арқылы сынған сүйекті қайта айырады.

Тай терісіне оранып, ауру адам жел-құздан айығады.

Жылқы жүрісіне байланысты ерекшеліктер.

- Аяң, өгіз аяң, сылбыр аяң, бір қос аяң, сары аяң;
- ырғақ, қара жүріс;
- бүлкіл, құлан бүлкіл;
- желіс, бөкен желіс, сау желіс, сар желіс;
- текек, жортаң, шоқыту, майшоқырақ;
- шабыс, ағынды шабыс, шаң ілеснес;

– жорға, жол жорға, үш аяқ жорға, су жорға, төкпе жорға, тайналған жорға, су төгілмес жорға, жорға-жүйрік, жорға-жортаң.

Жасына қарай жылқы атауы:

6 айдан 1 жасқа дейін	- жабағы
1 жастан асқаны	- тай
2 жастан асқаны	- құнан
3 жастан асқаны	- донен
5 жасары	- бесті
6 жасары	- алты жасар
18-19 да құлындаса	- ласқар бие
20-21 ге келгенін	- кетеу, дейді.

Жылқы екі жасында тісейді.

Дана бабаларымыз малдың төресі жылқыны жақсы білген. Оның жасын тісіне қарап айырған. Жылқы екі жасынан бастап тісейді. Бұл жастағы жылқы малын құнан дейді. Осы екі жасында тісеп, қазы бермейтін жылқыны **алсыр** дейді.

Бабаларымыз жиырмадан асқан жылқыға қатты қараған. Өйткені оның да өзіндік сыры бар. Жылқының жиырма төрт жасқа толғанын **кетеу** дейді.

Бұл жастағы жылқы да қазы бермейді. Сондықтан аталарымыз «жұт – жетеу, қалғаны – екеу, біреуі – алсыр, біреуі – кетеу, – деген. «**Кетеуі кеткен**» деген мәтел осыдан айтылған болар.

Жылқы малының тісі әр алты жыл сайын өзінің қалыбын елеулі түрде өзгертіп отырады екен.

Жылқы түлігінде кездесетін аурулар мен қалық арасында оны емдеу әдістері.

Талақ. Жылқының көк бауыры өседі.

Емдеу әдісі. Белдеменің қанатынан үш елі тастап, арнаулы бізді сұғады.

Мішанқ. Жылқы төрт аяқтап аунай береді. Алқым безі өседі.

Емдеу әдісі. Іскен безді сығып, қанын ағызады.

Сайыткелді. Ат зорығып шаршап, денесі еуымай жылы су ішкеннен болады. Жылқының танауының екі жақ шеміршегі өседі.

Емдеу әдісі. Өскен шеміршекті пышақпен кесіп, қырнан алып, тастайды. Қан шығарады.

Жүні түскен қотыр. Жылқының түрі-түсі қашып, жүдеп, арып, қотырланады.

Емдеу әдісі. Жылқының екі құйымшағынан екі буын тастап, қан алады. Көздің алдынан, өкшеден де алуға болады.

Құрт ауру. Қазақта жылқы құрт ауруы болмайды деген сөз бар. Алайда, жылқының құрт ауруының асқынған түрі болады-мыс.

Емдеу әдісі. Белдеменің арты, жамбас қосындысына терісін тіліп, қойдың құмалағындай тотияиын қыстырады.

Ноғала. Жылқының көзіне перде шеміршек, шел оседі.

Емдеу әдісі. Инеге жін сабақтан алып, шеміршекті өктей тартын, кесіп алып тастайды.

Жүген ауру. Жылқы күншығысқа қарап, құйрығын тарап, тыныңсызданады.

Емдеу әдісі. Жылқының басын жүгенге ұқсастырып, қарып күйдіреді. Белгі салып ырымдайды.

Ішектің ақ құрты. Жылқының жігері кетіп, ариды.

Емдеу әдісі. Қымыздың тұнбасын, тотияиынның ерітіндісін қосып, жылқының танауына құяды.

Ити. Көбіне жаңа туған құлын семіп, итиіп, тілін жалақтағып, енесіне ере алмайды. Мұндай құлындар әсіресе, «қулық» биелерден туады.

Емдеу әдісі. Қасқырдың қара бауырын қайнатып ішкізеді.

Қара өкпе. Жылқының өкнесі ісіп, қабынады.

Емдеу әдісі. Жылқының мойнындағы күре тамырдан қан алады.

Локқы. Ысылы суықтан жауыр бөлып, өлі еттің ісіп кетуі.

Сәуіріктің сезімі.

Жүріске берік, ұзақ сапарда иесін жолда қалдырмас аттың сипатын К. Абай «Аттың сыны» өлеңінде әдемі көрсетеді. Сол сияқты Ж. Илияс «Құлагер» поэмасында ат сыншысы Күренбайдың сынын дәлме – дәл суреттеп баяндайды. Бірде совхоздың жылқы табынына бардық. Соғымға еңбекақы есебінен бір бие жазғызып алғанмын. «Газикке» салып, байлап, алып кетпекпіз. Көмекшісі бас жылқышының сәуірігіне мініп, қолына құрықты алып, табынының ішінен көрсеткен биені ұстап бермек болды. Қайырып әкеліп, жаңағы биеге құрық салайын деп жақындай бергенде астындағы сәуірік тағы да сөйтіп кілт тоқтай қалды.

Сырттай қарап, әне ұстайды, міне ұстайды деп арқанымызды, жүгенімізді даярлап тұрған біз аң-таңбыз.

Бір уақытта әбден болмасын сезді ме, бас жылқышы көмекшісін айқайлап шақырып алды.

– Өз атыңа мініп ұтамасаң болмас, – деді.

Сөйтсек, мына қызықты қараңыз, қуып жүрген бие әлгі сәуіріктің енесі екен. Мал екеш мал да енесіне деген перзенттік махаббатынан айнымайды екен-ақ, ұстап алмас үшін, жақындай бергенде тұра алады екен ғой, жануар. *(Естелік әңгімеден).*

Жиреннің жоғалуы мен оралуы.

«Ат айналып қазығын табады» деген сөзге анық көз жеткізгепде бала кезімде өзім кәу болғн бір оқиға әлі күнге дейін есімнен кетпейді. Онда үйіміз қой бағады. Жаз жайлау-дамыз. Сол жылы құлындамай қысыр қалған жирен биеміз бар болатын қолда. Малға соны мініп жүрдік. Кешкісін өрістен оралғаннан кейін ауыл шетіндегі отқа апарып, аяғына тұсамыс салып қоямыз. Танертеңгілікте сол маңынан ұзап кетпейді. Ол кезде қазіргідей ұры-қары деген ілуде бір болмаса жоқ. Содан да болар, алып кетеді-ау, – деген ой да болмайды.

Бір күні танертең жирен биені алып келуге барған әкей таба алмай қайтып келді. Біраз жерді шолып қайтыпты.

– Аттылардың ізі жатыр, көгалға түскеннен кейін қалай

қарай кеткенін таба алмай қалдым, не де бөлса алыстау жерден келген ұры болды, енді тапқыза қоймас деп ренжіген соң, үй-ішімізбен үш-төрт күндей көрші маңайды қарап, күдер үзе бастағанбыз.

Мына қызықты қараңыз, үсті малшынған тер, басында бөтен жүген, шылбырының ұшына байланып сүйретін ала келген ағаш қазық, есіктің алдына келіп тұр, жануар.

Жылқы малының жерсінбей, барған жерінен тартып отыратынын талай естігенмін. Қашып кетер деп біреулер әдейі байлап ұстаған секілді. Қапысын тауып, қашып шығып, қазығын сындырып бірақ тартқан ғой. Әлде артынан қуғыншы шығады деді ме екен ақылды жануар, қатты жүрген содан үстін тер жуып кеткен. Жылқы малын жерсінбеген жеріне ұстап тұра алмайсың,— деген созге жиреннің жоғалуы мен оралуы иландырғандай. Көп жыл өтсе де еске түсе береді. (Б. Мұқанұлы)

Жылқы – малдың патшасы.

Шаруаның бір пірі – жылқышы ата,

Тілегенде өзің бер ақтан бата,

Үйір-үйір жылқыны шұрқыратып,

Ойдан-қырдан арқансыз әкеп мата. (Ел аузынан).

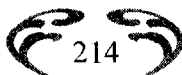
Көшіп-қонып, ұшы қиыры жок, даланы ен жайлаған қазақтың негізгі күн көрісі – төрт түлік мал болғаны арғы-бергі тариһымыздан жақсы белгілі. Әр түлікті өзінше қадірлеген қалқымыз әсіресе, жылқыны ерекше корғен. «Төрт түліктің төресі», «Жылқы – малдың патшасы», «Ат – ер қанаты» деп орынды бағалаған. Үлкендер «Бесік жырында»:

Құрығыңды майырып,

Түнде жылқы қайырып,

Жаудан жылқы айырып,

Жігіт болар ма екенсің,— дегенде, ел шетіне жау тисе корған болуға ерте бастан-ақ баланы баулып, даярлап отырған. Оған қалқымыздың көптеген ғасырлар бойы Монғол, Қытай, Жоңғар. Қиуа, Бұқар хандарының шапқыншылығына ұшырап, жаугершілік зар зманды басынан сан қайтара өткізді отырғаны да үлкен әсер еткен.

Сондай ел қорғар сын сағатта батырлардың сенімді серігі– жүйрік ат болған. Жауды қуса желдей есін жетіп, қысылтайаң шақта оқтай ұшып жеткізбей батырлады һәуіптен сан мәрте құтқарып қалған талай әңгіме, аңыздар ел арасында сақталып, ауыздан ауызға тарап, бізге де жетіп отыр.

Төре түліктің өте сұлу, сүйкімдісі – жылқы екенін қазақ қалқы бағалап, қадір тұтқан. Сондықтан да пырақ, арғымақ, сәйгүлік, дүлдүл, тұлпар,– деп түрлендіріп, әсемдеп ағаған.

Қазақ көркем сөзінің һас шебері Ғабит Мақмұтұлы Мүсірепов «Атақты әнші Майра» әңгімесінде жылқының сипатын былайша суреттейді: « ..Басқа малды білмеймін, маған әйтеуір, жылқы баласы өзінің дене сұлулығын сезінетіндей, сол сұлулығын сақтай қозғалатындай көрінеді. Аттың жалы мен кекілі таңертеңгі қиғаштай түскен күн көзіне шағылысып, күмістей жарқылдайды»...

– Мұндай да сұлу жылқы бола береді екен-ау, Шәрбәну апа,– деді Майра. Сағатын болса, мені сатса да осы аттан айрылма дейінші Әсетке.

– Әсет! Киіз үйдің қасында жігіттермен қалжындасып тұрған Әсет «әу» дегенше ақжал күрең Майраның алдын орай тұра қалды.

– Майра қарындасым,– деді ақжал атты жетелеп келген жігіт. Мынау Ақжал бесті Бекеи ағаның былтырдан бері мойнында жүрген берешегі екен. Кешіктіріп алғанына кешірім сұрайды, Беке ағаң. Ат сіздікі, мне, шылбыры.

Майраның атқа қызыққаны сонша, әдеп сақтап болса да, алмаймын деген жоқ, шылбырға жармаса кетті.

Беке ағаң Майражанның бұлбұл даусы Коянды топырағында бірінші рет біздің үйде шықса екен,– деп тілейді. Бүгін түскі тамаққа шақырады,– деді жігіт.

– Беке ағаның үйіне өзім де ең алдымен кіріп шығармын деп ойлап едім,– деді Майра. Елші жігіт шоқытып жөнеле берді.

Алтынсыз, күміссіз, сүйексіз, салпыншақсыз, сылдырмақ-

сыз жасаған былғары ер-тоқым, қала қолынан шыққан қос ноқта, биші қыздың киіміндей сұлу жарау атқа сонша жарасымды екен.

Аттың өзі де көз тиердей сұлу денесін көз алдына түгел тосып, ойнап тұр. (Ғ. Мүсірепов, бес томдық шығ. жинағы, 1 т., 181 б.)

Қазақ баласын жақсы көргенде «құлыным», - деп, айналып-толғанады. Жылқыбай, Құлынғай, Құлатай сияқты есімдерді де тегіннен-тегін қоя салмаған. Осындай ат қойғанда жылқыны жақсы көргендіктен, жылқы көп болсын деп, ырымға жорыған. Төлбасына да ерекше көңіл бөлген. Аттан қадірлі, жылқы баласынан асқан сый жоқ, - деп, санаған қазекем ең қадірлі досына, туысына, қадірменді қонағына ат мінгізген. Бұл дәстүр күні бүгінге дейін сақталып, жалғасып келеді. Өзіне ежелден серік етіп, «белдеудегі пырағым» деп санаған бабаларымыз атты жарату, суыту, азықтандыру мен қатар, жылқыға ерекше көрік беретін оның ер-тұрманына да айрықша көңіл бөлген. Жақсы, жайлы ерді «бір қаралық ер» деп, оның құнын бір қараға бағалаған. Ердің түрі де көп: үйрек бас ер, құранды ер, құнан ер, қырғыз ер, қазақы ер, - деп аталады.

Ер-тұрман құралдары.

Ер	көпшік	өмілдірік
тоқым	қамшы	құйысқан
ер-тоқым	жүген	тұсау
үзеңгі	кісен	өре
таралғы	ауыздық	шідер
терлік	кеңсірік	шідер балақтары
төсайыл	сулық	жабу
бөктергі	тізгін	желпуіш
қанжыға	сағалдырық	аттарақ
шылбыр	шылбыр	сағалдырық
ноқта	сияқты жабдықтары бар.	•

*Көгілдірік дегенде көгілдірік,
 Көк дөненге жарасар өмілдірік, немесе
 Төс жүген, алтын алқа, алқылдайды,
 Қолында күміс қамшы жарқылдайды.
 Ер-тұрман алтындаған ажалт-жүлт етіп,*

Қара жер басқан сайын солқылдайды,— деген халық өлеңдері де ісмерлкен жасалған ер-тұрманның аттың сәніне сән қосатынын дәлелдейді.

Қалқымыз жылқыны жүрсе колік, жесе ет, ішсе сусын деп те бекер айтпаған. Етінің дәрулігі мен қымызының шипалығын білмейтін адам жоқ та шығарар-ау. Француздар болса қазыны емдік қасиеті бар деп бір тілімнен ғана кесіп жейтін көрінеді. Мне, жылқы етінің қасиеті. Сол қазыны айналдыруға жылқының қабырғасы еті мен майы түгелімен пайдаланылса бір жылқыдан 24 қазы шығады, иаки 12 қос қазы болады. Ол – **телшік қос қазы, бел қазы, сұр қазы** боп бірнеше түрге бөлінеді.

Ал жанға шипа, дертке дауа тіл үйірген бал қымыздың емдік қасиетін қазақтан басқа да қалықтар ерте кезден-ақ білген. Патшалық Ресей кезінің өзінде окпе ауруына шалдыққандарды жаз айларында қазақ саһарасына жіберіп, қымызбен емдеп отырған. Қалқымыз жас кезінен жылқының етін жеп, қымызын ішкен адам өкпе ауруына шалдықпайды,— дейді. Оның бұл қасиеті жылқы түлегінің өкпе ауруымен ауырмайтындығында жатыр. Қымыздың өзі түр-түрге, иаки 33 түрге бөлінген. **Сау-мал қымыз, құнан қымыз, дөнен қымыз, бесті қымыз...** т. б. Әр қымыздың өз орыны мен жоралғысы бар. Құнан қымызды сырлас қонаққа құйса, дөнен қымызды көбіне ақындарға, ал жауға шабар батырлар мен аса қадірлі қонақтарға бесті қымыз тартылған. Бие байлап, қымыз ашығатын отбасылар әлі де коптеп саналады. Қымыз тек сусын ғана емес, қаны аз, мешел, өкпе, жүрек ауруларына табылмайтын мың да бір ем екенін білетін кез әбден жетті. *Жанына еліміздің жылқы жаққан,*

Жылқыға жетпеген көз жаутаң қаққан.

Мінсең ат, ішсең қымыз, жесең қазы,

Қашаннан қазақ қалқы жылқы баққан,— деп жырлаған дүлдүл ақын Ілияс Жансүгіровтың осы бір ауыз шумағына төре түліктің көп қасиеті сыйып кеткендей.

Ата-бабаларымыз ат жарысын, ат сайысын өзінің ең сүйікті дәстүрі санған. Елдің қызығы – мереке-той думанның онсыз сәні келмеген. Бәйгі, көкпар, жорға жарыс, ат үстінен садақ тарту, найза лақтыру, аударыспақ, жерден теңге алу, қыз қуу сияқты жарыс, сайыс түрлері жастарды батылдыққа, ептілікке баулыған. Солардың ішінде өзгеше бөлек, орны ерекше деп санаған бәйгінің жөні бір бөлек. Бәйгінің түрі: тай бәйгі, құнан бәйгі, дөнен бәйгі, аламан бәйгі, ат бәйгі болып бөлінеді. Мұнда бәйгіге қосылған аттардың күші, аяқ алысы, екпіні, ұшқырлығы сан қырынан сынға түседі. Бәйгі – атқа ғана емес оған шабатын адамға да сын. Атқа отырған адамның қайсысы болса да бәйгіге қосылған жүйріктің алдыдан келуіне, аттың аяқ алысының ширақ отырып, көмбеге алқынбай, сергек келуіне назар аударып, аттың сынын да, сырын да аңғара білген. «Ат шаппайды, бап шабады»,— деген негіз бар. Аттың бәйгіден келуі оның болдырмауы ер-тұрманының дұрыс болуына да байланысты. Сондықтан да ер-тұрманының әрі жеңіл, әрі ыңғайлы болуына да мән берген. Жүгені де жеңіл, тізгіні де мықты болуы керек. Онымен жайдақ та шабуға болады. Өте алыс қашықтықта өткізетін бәйгіні аламан бәйгі,— деген. Елу, жүз шақырымға дейін айдап, аттың басын күншілік жерден жіберіп, тік шапса, қазіргі кезде шеңбер бойынша тартылған сызықпен айнала шабады. Басқаны айтпағанда Абайдын 150 жылдығы, Жамбылдың 150 жылдығындағы өткен аламан бәйгілер ат жарысының құны түспей келе жатқанын аңғартады емес пе.

Қызықты да тартысты ат ойынының бірі – көкпар. Көкпар атының өзі айтып тұрғандай көкбөрі, деген сөзден келіп шыққан. Ертеден негізгі күнкөрісі төрт түлік малы болған Қазақтың

жауының бірі қасқыр болған. Қасқырды өлтірген күн үлкен қуаныш саналған. Оны өлтірген адамдар қасқырдың басын кесіп алып, ру басына сыйлау үшін әркім өз аулына апаруға тырысақан. Осындай көңіл көтеру, қасқырды таласа тартудан келіп – көкпар ойыны шыққан. Бертінде қасқырдың орнына ешкіні бөктеріп, тартатын болған. Бұл ойын аттың да, жігіттің де мықтылығын, ептілігін көрсетеді. Әлі күнге дейін көкпар қалқымыздың, той-думан мерекеде қызығын келтіріп, сән-салтанатын асыратын ойын-сауығының бірі ретінде сақталып келеді. Басқа да ат жарысы ойындарының қызығы, сән салтанаты туралы жеке-жеке айтуға болады. Міне, осындай қалқымыз ертеден сенімді серігі етіп қадірлеген қылқұйрықты жануардың біз жоғарыда сөз еткеннен басқа да қасиеттері жетерлік.

Жылқы – ұйымшыл. Үйір-үйірге бөлінеді. Құлынын, ішіндегі әлсіздерін ортаға алып қоршап, ит-құстан қорғайды.

Жылқы – жершіл. Өзінің үйренген жері болмаса ұстау қиын. Қаранғы түн, боран болсын, жолдың бағытынан жаңылмай өзінің баратын жерін дәл тауып барады. Иесі боранда қалып, адасқан кездерде жылқы жануардың ауылды тауып келіп, иесін аман алып қалған жайларын да сан естігеніміз бар. Иесін далаға тастап кетпейтін жануардың ақылды түлік екенін де байқаймыз.

Жылқы аттың бірінен-бірі аумауы мүмкін емес, әрқайсының өз ерекшелігі мен мұндалап көз тұндырады. Жетектесең елпілдеп соңыңнан еретін жетекшіл мінезді, мінсең тақымыңнан көңіл-күйін танып, лыфып отыратын сүрініп-қабынып апырақ-тамайттың, жар астанан жалп етін жапалақ көтерілсе, селк етпейтін ақылды түлік. Мұны сынышы, атбегі, иесі жақсы біледі.

Жылқы – талғампаз, кірпияз түлік. Судың тұнығын қуалап, ағысты өрлей ішеді. Шөптің бәрін жей бермейді, тандап, асылын жейді, көк құрақты комағайлана қарбытып, дәл түптен қауып орады. Бетегелі белде, желдің өтінде жүрін, жылдың он екі айында далада жүріп жайылады.

Жылқы ұзақ жасайды. Ғайуанат атаулыда жылқының құрт-тамауында да мән бар. Жылқы жануардың басқа ерекше қасиеттері туралы да сөз етуге болады.

***Жылқының тоғыз қасиеті**

* Жылқы қыста, әппәк қарды теуіп, астындағы шөбін алып жегенде, төңірек ор болып, қазылып қалады. Жылқының қайратын осыдан ақ көруге болады.

* Жылқыда аналық мейірім де керемет! Соңынан құлын, тайы ерген биелер қартепкенде, әуелі озі оттамай, құлындарына шопті ашып береді. Олар біраз қоректенгеннен кейін ғана озі оттауға кіріседі. Жылқының аналық мейірімі жоғарыда әңгіме болған

* Қандай үскірік, суық болса да жылқының майы, сорпасы да қатпайды, тек тоңазып тұрады.

* Жылқы денесіне қандай жара түссе де, басқа малдай құрттамайды. Құрт түссе де, таза етіне жеткен кезде өліп, түсіп қалады.

* Жылқы терісінің исіне жылан жоламайды. Жылан шаққан адамға аттың терін ішкізсе, мың да бір ем екен.

* Жылқы лай суды ішпейді, сасыған еуға жоламайды, сиыр су ішкен шелектен су ішпейді Судың тұнығын, жүзіп, аралап жүрін сораптап ішеді.

* Шөптің де асылың, дәрмендәрісін ғана теріп жейді.

* Жылқының ішсе – сүті, жесе – еті, мінсе – үсті жел.

* Иессін жауға алдырмайды, далада қалдырмайды.

«Ер қанаты – ат», – деген сөз орынды айтылған.

Қазақ қалқы қанына, сүйегіне сіңген ұлттық асыл қасиеттерін, дәетүрін, салтын қанша қиын кезеңдерде болсын ұрпақтан–ұрпаққа мұра етіп қалдырып отырған. Ғасырлар бойы аға кәсіпке айналдырған ісімен тұрмысының, шаруашылығының қадір-қасиетін танытқан қалқымыздың мирас етіп келе жатқан дәстүрінің бірі–төрт түлік малды қадірлеу болса, төрт түліктің төресі деп, орынды бағаланған жылқы жануардың бір шама қасиеттері осындай.

Жылқы сою.

Киген киімі де, ішкен тамағы да, мінер көлігі де, жұмсар ақшасы да, жинар дәулеті де торт түлігі болған қалқымыз өз тірлігінде оларға ерекше орын бергені белгілі. Соның ішінде жылқы малына деген ілтисаты тіпті айрықша болғаны тағы аян.

Жылқы - үйіне кісі келсе болды, алды-артына карамай алып ұрып, домалатып тастайтын тоқты-торым емес, кәделі мал. Сондықтан да оны жұрт көп жиналған ұлы дүрмек, алқалы жиындарға ғана сояды. Ондай жиындардың азалы өлім, думанды той болуы да мүмкін. Ертерек кезде ауқатты адамдар үйіне алыстан ел құрметтеген өте бір сыйлы адам келсе арда емген тайды, екі енеге тел жабағыны да сойып тастайтын болған. Қазір мұндай жағдай ілуде бір кездеспесе, жалпылама сипатқа ие емес. Бұл күнде жылқы малы көбіне тек соғымға ғана сойылады.

Соғым деп, қысқа ет дайындау маусымы кезінде сойылар малды айтады. Соғымға арналған мал (оның жылқы, сиыр, түйе болуы да мүмкін) ерте ұсталып, жемге байланады, ерекше күтімге алынады. Соғымға арнап байланған мал семіріп, қажетті шелін жинағанша малшы ауыл қызылсырап қалмас үшін күздік сояды. Күздікке әдетте тана-торпақ, тай-құлын, кәрі-құртаң сойылады. Мал баққан шаруажай қалқымызда бұл ретте «Қараша-қауыс, кәрі-құртаңды тауыс» дейтін мәтел де бар. Мұның мәнісі суық түссе қоңынан тез айрылып, қаңтардың қақаған аязы мен ақпанның азынаған адуын боранына шыдамай текке өліп қалатын кәрі малды күйінен айрылмай тұрғанда сойып, кәдеге жаратуды меғзейді. Осыған орай қазір колхоз-совхоздарда кәрі малды көктемде бөліп, жаз-күз айларында жайып семіртіп, кей жерлерде арнайы бордақылап, ет комбинаттарына топтап өткізу дәстүрге айналып жүр. Соғымға ірі сүйекті мал сойылады. Оның түліктің қай түрі болуы мал иесінің мүмкіндігіне қарай белгіленеді. Бұл ретте әлгі сақау әйел атынан «әйкім байын сояды» деп айтылатын әзіл әңгіменің өмірлік мәні бар. Егер мүмкіндігі жетіп тұрса, қазақ

үшін соғымға жылқы сою – басты мақсат. Өйткені, мал баққан ел жылқы етінің өзге малдың етіне қарағанда дәмді, әрі сіңімді, әрі дәру екенін тым ерте білген. Соған орай оның етін жылдың қай мезгілінде болса да бұзылдырмай, бүлдірмей сақтап, баптап ұстау тәсілдерін де тым ерте меңгерген. Соғымға арналып, жемге байланған жылқы суық толық түсіп, қар беки, яғни желтоқсанның аяғында, қаңтардың басында сойылады. Бұдан ерте союға болмайды. Өйткені, тоңызығаны болмаса, шамалы суыққа қатпайтын жылқының семіз еті тез қызып; базданып кетеді. Ал ондай еттің дәмі бұзылады, қоректік сапасы да төмендейді. Соғым союдың күні, сағаты белгіленіп, келісілген соң үй иесі енді осыған қажетті жабдықтарды дайындайды: жылқының басын тартағын, аяғын байлайтын мықты арқан жіп, өткір де қарулы пышақ, шарық қайрақ (жәй қайрақ жарамайды), балта, омыртқа қайырап кіндік темір, жаңғырық (бауыздау алқымға және қабырғаға салу үшін), мал сойғанда астына төсейтін қамыс не сабан, леген (шылапшын), су құятын ыдыс (бұл күні су өте көп керек болады).

Жылқы бауыздалып болып, жаны толық шыққаннан кейін алқым жуылып, қанынан тазартылады. Мойынның астына салынған жаңғырық алынып, жылқының аяғы шешіледі. Сонан кейін аударып жылжыту тәсілімен жаңағы бауыздауға қатысқан адамдардың бәрі жабылып, жылқыны союға арнап төселген қамыстың (сабанның) үстіне әкеледі. Жылқыны сою да қойды сойған секілді теріні іреуден басталады. Өл үшін жылқының денесін шалқасынан жатқызып, бір жағына аунап кетпеуін көздеп, екі жағынан қапталдығын ала жаңғырық, қойып, тіреніш жасайды. Жоғарыда жаңғырықты алдын ала дайындап қою керек деуіміздің мәнісі де осында. Жылқының терісін іреуді де алдыңғы оң аяқтан бастайды. Бірақ мұнда қойдың аяғын ірегендей тізе буыннан емес, тұяқтың түбі- шашадан бастайды. Содан кейінгі теріні іреу тәсілінің тәртібі қойдыкімен бірдей. Тек жылқыдан қойдікі секілді төстік алын-

байды, оның төс терісін қоса іреп жібереді. Тері іреліп болған соң, қасапшы пышақтың өткір ұшымен төсетектің кіндік тұсынан шатқа қарай сәл төменірек шамамен үш-төрт елідей жерді тіліп, сойып жатқан малдың семіздігінің қаншалықты дәрежеде екенін анықтайды. Жылқының төсетегін қалқымыз «қазы» деп атайды. Қазының майының қалыңдығы— жылқы қоңының корсеткіші. Сондықтан соғым иесі де, қасапшылар да алдымен соны білгісі келеді. Жылқы етінің сәні мен мәні қазыға, оның қалың болып шығуына байланысты болғандықтан халқымыз оған ерекше көңіл бөлген ғой. Содан да болар, қазы майының қалыңдығының дәрежесіне қарай оның толып жатқан атауы бар. Реті келгенде айта кетер бір жай—қазақ арық жылқыны соймайды. Жазатайым бір себеппен сойыла қалса, онда оның төсетегінде әлгі қазы деп аталатын май болмайды, оның орнында қыртыстанған шандыр ғана жатады. Мұндайды қасапшылар жыланқарағы жоқ, көкжасық (кей жерде көке-жасық) деп атайды. Ондай арық жылқының еті асуға келмейді, дәмі жоқ, татуы жоқ, қолға желімденіп жабысқан, сірнеленген бірдеңе болып шығады. Сондықтан ондай етті тұз сіңіріп барып, қуырдаққа ғана пайдаланады немесе борша қылып, шоққа көміп жейді. Бұлай жеу негізінен ертеректе, жоқшылық заманда болған. Осындай арықтан гөрі сәл тәуірлеу, қазылығында тұтаспағанмен әр жерде бір жыланқарақ майы бар жылқының қазысын «жылт» деп атайды. Қасапшылар жылт қазысы бар жылқының етін енді көкжасық (көке жасық) демейді, оған «жілігі татиды» деген анықтама береді. Бұл — мұндай етті асқанда дәмі көкжасықтан гөрі тәуір, аз да болса татуы бар, жеуге жарайды деген сөз. Жылқының терісін түсіру қойға қарағанда әлдеқайда қиын, жұдырықтыққа келмейді. Сондықтан мұнда бар жұмыс тек пышақтың көмегімен атқарылады. Теріні кеспей, әрі оған шел, иаки ет-май жібермей бірыңғай пышақпен сою үлкен шеберлікті тілейді. Осындай қиындығынан болар, кей жерде қасапшылар арнайы тоқпақты,

ол жоқ болса балтаның шүйдесін пайдаланып жатады. Жылқы ірі мал болғандықтан оның терісін түсіруге бірнеше адам қатысады. Әуелі – жылқы денесі шалқасынан жатқанда төрт сирақтың және бауыр терісі сыпырылады. Содан кейін арқалық қапталына салынған жаңғырық алынып, жылқының терісі бір жағына қарай жатқызылады да, үстіңгі жағының терісі қыр арқалықтан асқанша сыпырылады. Бұдан соң әлгі сыпырылған тері қамыстың үстіне керіліп жайылады да, қасапшылар жабылып, енді жылқының денесін екінші жағына аударады. Сөйтіп, енді осы жақтың терісі сыпырылады. Тері түсіріліп біткен соң жылқы етін бұзу әуелі төрт сирақты кесіп, бөліп алып тастаудан басталады. Содан кейін қойдың етін бұзған сияқты қол жіліктер бөлініп алынады. Одан кейінгі атқарылатын жұмыс қойдікінен бөлектеу. Осы арада ретімен айта кететін бір жай – қол жіліктер бөлініп алынғаннан кейін қасапшылардың арасынан маман бір адам, кейде союшылар көп болса екі адам ет бұзуға шығарылады. Ет үйде, арнайы дайындаған бөлмеде бұзылады. Бұзушыға етті сырттан басқалар тасып әкеп беріп тұрады. Сөндықтан ендігі жерде жұмыс екі жерде – үйде және сыртта жарыстырыла атқарылады. Ал біз түсінікті болу үшін үйде, түзде деп оларды бөліп-жармай, мал сою үдерісінің ретіне қарай кезегімен тұтас жалғастыра береміз. Алдыңғы аяқты, яғни қолды жіліктеу де қойдың алдыңғы аяғын бұзу сияқты. Мұндағы сәл қиындық – кәрі жілік пен тоқпақ (мұны әр жерде әртүрлі, мысалы, тоқатай, тоқпаш, домалаш деп атайды) жіліктің жігін ажыратудан туады, өйткені, мал сойып машықтанбаған адам мұнда сирақты кескендегідей пышақты буыннан тура салады. Бұл дұрыс емес. Себебі, кәрі жіліктің тоқпақ жілікке байланыстырар сіңірі екі жақтауында болады. Бұл сіңірлер кесілмейінше пышақпен қанша қиқаласаң да, жілігі бөлінбейді. Қолдың бұлшық еттері бөлек сылынып алынады. Оны «қолдың кесек еті», немесе «қолдың ойынды еті» деп атайды. Етсіз жалаңаш қалған жіліктерді кейін қазанға

Абу-Даби «шейх Зайд Ақ мешіті»

Ақ мешітке кіру рәсімі

Эмират (пәлэс) сарайы

Астанада

Ермек, Бақытжан

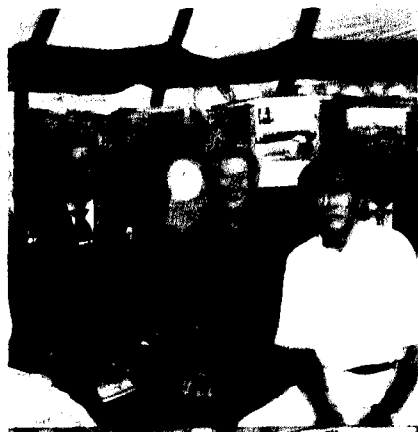
Сәбит Бексеит - ақын
Серік Зарапұлы (Арыстанбаб мұражай қызметкері)

Света, Ардак, Бақытжан

Әнші Галым, космонавт Тоқтар

Әнші және жазушы інілер (Алматыдан)

салғанда ыңғайлы болуы үшін, мысалы, кәрі жілік пен тоқпақ жілікті балтамен шауып, ортасынан екіге, ал жауырынды үшке бөледі. Балтамен шапқан сүйектің сынған жаңқасы етке кететін боғандықтан кей жерде бұл жұмысты арнайы сүйек темір кесетін арамен аралап кеседі.

Жүрек қабын, оны басқан майды бәрін қосып үлпершек деп атайды. Үлпершекті аталарымыз жармай бітеу алып, ішіне түрлі дәрі шөп тығып пісірін, әзірлейтін. Мұндай әзірлеуді білетін адам қазір ілуде біреу, некен-саяқ. Жылқының ішек-қарны күйіс малының ішек-қарнымен салыстырғанда өзгеше және қайсысына қарағанда да кәделі саналатыны белгілі. Мысалы, жылқы етінің дәмдісі де, кәделісі де қазы-қарта, жал-жая десек, соның қарта деп аталатыны оның кәдімгі тоқ ішегі. Күйіс малының, бәрінің де қарнында бүрі болады, ал ол жылқының қарнында бүрдің орнына кілегей жалқаяқ тәріздес шарана бар. Осындай ерекшелігінен болар, қарға бірер соғып алса болды, тазарып сала береді. Бұдан кейін тек жылы сумен жақсылап шайып, жуу ғана қалады. Жылқының өкпе-бауыры алынғаннан кейін бір-екі адам қуырдақ турауға бөлінеді. Олар өкпе-бауырға қоса мол етіп мойын етті, үлкен кісілер болса қол етті қосып тұрайды. Өйткені, соғым сойылып болысымен сыртта суық сорып тоңған қасапшылар мен мал союшыға көмектескен адамдардың жеуіне қуырдақ дайын тұруы керек. Бұл - соғым сойған үйдің алғашқы міндеті. Бұдан кейін соғым сойған үй кешке бастың бір шекесін және тоқпақ жілікті салып, мол қылып ет асып, оған қасапшылармен бірге көршіколемін түгел шақырады. Мұны «соғым басы», кей жерде «шекеге шақыру» деп атайды. Бұл – екінші міндет. Бұрынырақта соғым сойған үй бұған қоса қасапшыларға мал сойысқан еңбегінің өтеуі ретінде «қолкесер» деген атпен бір-бір асымдай ет беретін дәстүр болған. Қазір бұл қалды. Қасапшылар өкпе-бауыр, ішек-қарын алынып болған соң, қабырғаларды жеке сөкпей, қазысымен тұтас алуға кіріседі. Мұндағы басты мақсат –

жылқының туырылып жатқан қазы майының қол тиіп езілмеуін, пышақ тиіп, кесілмеуін қамтамасыз ету. Ол үшін жоғарыда айтқанымыздай, шебер де машықты қасапшылар қабырғаларды бір-бірлеп алып жатпай, тұтасымен бір-ақ қопарады. Мұның өзіндік әдісі бар. Ол үшін екі сүбелікті белдеме етінен бөліп алған соң, қабырғалардың етін екі жағынан артқы кіріккен басының сіңірін қия пышақпен соққылайды. Осылайша қабырға бастары екі жақтан да кетеді. Қасапшыларға бұдан кейінгі сын – қазыны тілу. Мол қайыстан таспа тілгендей жалпақ қазыдан әр қабырғаның өзіне лайықтап, бірінен біріне еті мен майын ауыстырмай, дәлдеп тура бөліп шығу, әрине, оңай шаруа емес. Осы арада қасапшының бір ескеретін нәрсесі-қазының ішкі жақ бетіндегі пленка секілді қаймыжықтай жұқа қабыршық, ішекке салынбайтын қалың қазының майын піскенде ыдыратпай ұстап тұратын, міне, осы қабыршық. Сондықтан ең бастысы, сол қабыршық пышақпен орынсыз кескіленіп жыртылмай, қазының бетінде лента болып қалып отыруы керек. Бұл асқан шеберлікті, пышақты бір жерге екі салғызбайтын қозқаракты машықтылықты тілейді. Қазы тілетін пышақтың кескенде етке салмақ түсірмей тіліп отыратын ұстарадай қылпып тұруы шарт. Мұндай жағдайда тәжірибеде сыналған ең тиімді әдіс – қазыны тілмес бұрын жылқының өзге денесін бұзып болғанша оны тұтас күйінде көлеңкелі аязды жерге қойып, тоңазытып алу. Жылқы еті, оның ішінде майы шамалы аязға қатпайды, тек тобарсып, тоңазиды. Қолы епсекті қасапшы үшін осының өзі жетіп жатыр. Қазыны қайта-қайта қолмен ұстап, майын ерітіп, қол бөгеу болар тағы бір кедергі бар. Ол қабырағның ұшына жабысқан төстің қияғы, кей жерде оны төстің қанат шеміршегі деп те атайды. Оны алу – қасапшының шеберлігіне қарай екі түрлі жолмен жүзеге асады. Бірі – қазыны таспалап тілін алып, қияқ шеміршекке келіп тірелгенде оның екі жағының етін мойнақтан кеседі де, пышақпен шығарады. Содан кейін бос қалған шеміршектен

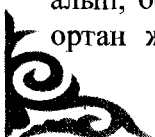

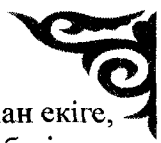
қазыны саусақтан сақина шығарғандай ақырын саумалай жылжытып, суырып алады. Телшіктен басқа қазы қияқ шеміршектен осылай босатылады, нәтижесінде қияқ шеміршек те тұтас қалады, қазы да жырымдалмайды. Ал екінші тәсілде олай емес, бұған керісінше. Мұнда бәрі қарапайым, жоғарыдағыдай азапқа түсудің қажеті жоқ. Қасапшы мұнда қияқ шеміршекпен қабырғаның түйіскен жерлерін сүбелікке қарай бойлата қуып, ішкі жағынан қазының етегін тіледі де, оны қияқ шеміршектің өн бойына жеткенше кобелей сөгеді. Сөйтіп, алдымен шеміршекті жалаңаштап, сойып алады. Мұнда жұмыс алғашқы тәсілге қарағанда оңай, әрі тез. Бірақ мұнда қазының майы ептеп жырымдалады. Мұның салдары қазы ішекке айналдырылмаған жағдайда піскенде әжептәуір байқалып тұрады. Сондықтан қасапшылар мұнан гөрі қиындау болса да көбіне алғашқы тәсілді қалайды. Қабығы алынып, қазы тілініп болғаннан кейін жылқы етінің ең кәделі жерінің бірі – жал деп аталатын майлы желке мойын еттен сылынып, жеке бөлініп алынады. Бұдан арғы ет бұзу қой етін бузумен бірдей. Әуелі мойын мен азат омыртқа, сосын ұзын омыртқа мен бәкелтек омыртқа, одан кейін бел омыртқа бөлінеді. Мұнда да мойын омыртқаның еті сылынып, жеке сойылып алынады. Мойынның омыртқа сүйегі қиқы-жиқы бір-бірімен тістесе біткендіктен оны пышақпен бұзу өте қиынға түседі. Сондықтан қасапшылар еті сыпырылған мойынды жаңғырыққа салып, омыртқа сүйектерін балтамен шауып, бөледі. Бұлай істеудің бір себебі әлгіндей қиындығымен бірге мойын омыртқаларының кәделі сүйекке жағпайтындығында. Оны негізінен үйге қонақ келмегенде, үй-іші оздері оңаша қалғанда асады. Ұзын және бәкелтек омыртқаларды бір-бірінен ажырату үшін әуелі әр омыртқаның етін пышақпен өзіне лайықтап, еншілеп бөледі. Содан кейін екі омыртқаның өзара байланысқан буынынан пышақтың ұшын сұғып, қырыш деп аталатын сіңір тәріздес етті кеседі де, алдын ала әзірленген кіндік темірдің ұшын боліп алатын

омыртқаның жұлын қуысына сұғып, сол қолмен келесі омыртқаны басып тұрып, оң қолмен темірді бүйірлете қайырады. Сонда омыртқа жігі оп-оңай ашылып, омырылады. Осы тәсілмен бүкіл омыртқаларды кезектестіре бір-бірлеп омыра беруге болады. Тек ұзын омыртқаны шалқасынан тура қайыруға болмайтынын ескерген жон. Бұл үлкен қиындық тудырады. Белдемені болу де солай, омыртқа етін екі қанатқа тең бөліп, темірдің ұшын жұлын қуысына тығып, жоғары тура қайырып, омырады. Бел омыртқа әрі үлкен, әрі етті болғандықтан оны көбіне екіге бөледі. Ол үшін жекелеген омыртқаны жаңғырыққа салып, балтамен шабады. Бұл орайда балта әрі өткір, әрі салмақты болуы шарт. Бір шапқанда сүйекті бөлін түспесе, қайталай шапқаннан қиқаланып, кәделі омыртқаның берекесі кетеді. Санды бұзу онша қиын шаруа емес. Мұнда да қойдың санын бұзған секілді. Әуелі құйымшақ омыртқаның басын жамбастың сербегінен ажыратады. Содан кейін шат етті осып, жамбастың шатқаяқ басының түйіскен жерін жалаңаштайды. Жылқының жамбасынан шатқаяқ басының түйіскен жерін қойдікі сияқты, өткір балтамен ақырын шекіп жіберу керек. Шекігенде жікті көздеп, бір ізбен, шеберлікпен, дәлдеп шабу қажет. Әйтпесе, әр жерден бір шауып, сүйекті жаңқалап тастауыңыз мүмкін. Әрі қуықты жарып алуыңыз кәдік. Шат айрылғаннан кейін қуықты, көтеншекті бәрін қосып, түгел сылып алып тастайды. Содан кейін сан жіліктерден құйымшақ еті бөлек кесіліп алынады. Мұны «жая» деп атайды. Жылқы етінің дәмді де, әрі кәделісі осы жая. Семіз жылқының жаясы майлы болады. Сан жіліктерді бұзу да қойдікі сияқты. Тек мұнда жылқының жілігі қойдың жіліктеріндей кесек етімен тұтас бөлінбейді. Жылқының сан жіліктерінің сүйекке тырмыса жабысқан еттерінен басқасын сылып алады. Ол үшін әуелі қоң етті (кей жерде мұны «санның ойынды еті», – дейді) тұтас алып, бөлін алу керек. Содан кейін әуелі асық жілік, сонсоң ортан жілік пен жамбас бөлінеді. Жіліктердің еті болініп

алынғаннан кейін асық жілік пен ортан жілік ортасынан екіге, ал жамбас үшке бөлінеді. Кей жерде жамбастың сербегін де екіге бөліп жатады. Ондай жағдайда жамбас төртке бөлінеді. Жылқының еті осылайша бөлініп, рет-ретімен бөлшектенгеннен кейін, қасапшылардың бірі басты сояды. Жылқының басын қойдың басы сияқты үйітпейді, терісін бітеу сойып алады. Бұрын мұндай бітеу сойылған жылқының бас терісін тұзқап ретінде пайдаланған. Сондықтан болар, қысқа дайындалатын тұздын, мөлшерін осы бас терінің санымен, мысалы бір бас тұз, не екі бас тұз, не үш бас тұз деген секілді есептейтін болған. Қазір республикамызда үлкен өндіріс ошақтарының біріне айналып отырған Екібастұз қаласының аты да осыдан шыққан. Бас тері сыпырылғаннан кейін бастан екі жақты айырады. Бұл үшін әуелі екі жақтың ортасынан шығарып, тілді бөлек кесіп алады. Содан кейін қойдың басының жағын айырған секілді екі жақтың шықшыт еттері сүйекке жеткенше толық кесіледі. Бұдан кейін жақ пен бастың арасында кіндік темір немесе оқтау өткізіліп, соны екі адам екі жаққа тарту арқылы жақты айырады. Жақ айырылғаннан кейін мұнда да тіс атаулы қағылып тасталады. Жылқының басы үшке бөлінеді. Ол үшін басты жаңғырыққа қойып, әуелі тұмсық жақ бөлігін жеке бөліп шабады. Бұдан кейін бастың қалған бөлігін жаңғырыққа қайта қойып, шүйденің қарқұсының ортасын ала дәл маңдайдан шауып, қақ бөлу керек. Мұны енді асқанда бас деп атамайды, «шеке»,— дейді. Екі шекенің біреуін соғым сойылған күні ауыл ақсақалдарына асып береді, екіншісін арнайы Наурыз мерекесіне сақтайды. Кейде аса сойғыштар соу процесін жеңілдету үшін төсетекті тілгеннен кейін төс сүйекті жеке алады да, өкпе-бауыр, жүрек, ішек-қарынды қойдікі сияқты қопара аударып, шығарып тастайды. Жылқының төс сүйегінде де «атжүйрік» деп аталатын арам шеміршек болады. Оны да алып, маңдайшаға ұрып жатады.

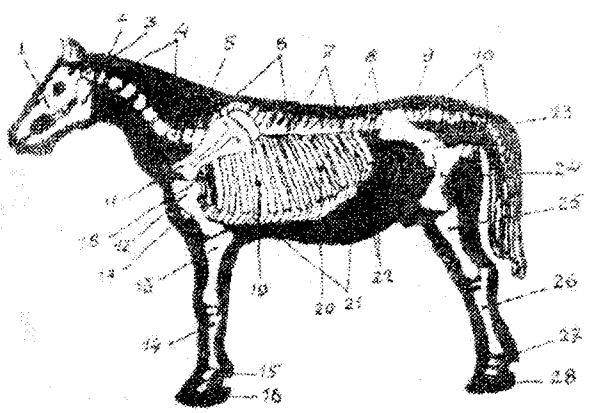
Жылқыда өт болмайды, тек ішек-қарынды жарып алмасаңыз

болды. Сондай-ақ мұнда өңеш пен кеңірдек қойдікі сияқты қол күшімен суырып алуға келмейді. Сондықтан оны мойын етті сойып, жалаңаштап барып босатады. Жүрек жеке алынып, саңырау құлақтарынан тазартылып, қойдікі сияқты бауыздалады, қаны тазартылып, жуылады. Жылқының жүрегiнiң қабын қойдың қарнын ораған iш майындай шарбыланған май торлап жатады. Ол –«үлпершек», асқазан ауруларын емдеген. Жылқының мүшелері:

1). Бас	14). Алдыңғы сирақ (жіліншік)
2). Жақ	15), 27). Бақай
3). Ауыз омыртқа,	16). 28). Тұяқ
4). Мойын омыртқа	17). Төс сүйегі
5). Ара(азат) омыртқа	18). Бұғана
6). Ұзын (қара) омыртқа	19). Қара (ұзын) қабырға
7). Бәкеңей омыртқа	20). Сүбе қабырға
8).Жалпақ омыртқа (белдеме)	21). Қазы
9). Жая	22). Телшік
10). Құйымшақ омыртқа	23). Жамбас
11). Жауырын	24). Орган жілік
12). Тоқнақ жілік	25). Асықты жілік
13). Кәрі жілік	26). Артқы (жіліншік)

Мал жағыдайын жете білген қазақ үшін соғымға жылқы сою – басты мақсат. Жылқы еті өзге малдың етінен дәмді, сіңімді, қазақ: қой еті ертеңгі кешке дейін, сиыр еті таңсәріге дейін, жылқы еті төсек салынғанша сіңеді, – деседі, әрі, дәрі екенін біліп, жылдың қай мезгілінде болса да бұзылдырмай, бүлдірмей сақтап, баптап ұстау тәсілдерін қазақ меңгерген. Жылқы жайлы айтар сөз көп. Жылқы өсіріп, жылқыны баптау қызықты да, қажетті шаруа.

***Ой түйін:**

Қазақ үшін жылқы қазіргі **Жип Lan Cruzer**, кезіндегі **Аққеме** аталған **Волгадан** артық қадірлі де, қасиетті болған десем, артық айтпағаным. Оның себебі өздеріңізге де аян, мінсе көлік, сауса қымыз, сойса соғым, қысырын сойса сере, досына берсе үлкен сыйлық, батырына сыйлары арғымақ болды ғой.

Қазақ ауызекі мәдени – әдеби тілі бізге жеткен жылқының ісіне, түсіне байланысты біраз деректер осындай. Қазақта жылқының өте көп болғаны сонша санына жете алмаған. Жылқы түсін білетіндігі сонша, үйір-үйір жылқыны түсіне қарап түгендеген. Жобаман жылқы түсінің 200 ден астам түрі бар дейді. Енді бірде, бабалардан белгілі болып қалған сайға иірген. Ол сайлардың біріне шамамен 3000 жылқы иірілсе, енді біріне 10 000, 20 000 жылқы сиятыны белгілі болған. Сондай-ақ, мыңдаған жылқыны атпен аралап шығып, бар жоғын анықтай білген тәжірибелі жылқышылар, атбегілер, ат сыншылары болғаны анық. Ол кезде жылқы ұстау, жылқышы болу өнердің өнері, ерліктің-ерлігі болған. Ал қазіргі кей жігіттер жылқышы болуды ұят көретін сияқты, немесе шамасыз, жаурап, кірпігіне мұз қатып, біреудің сыйлаған соғымын алуға барсаң «ақана» тойып, жылқының түсін танымай, тағы да «ақаннан» көмек сұрап, «жілігі татымасты» «көз қысты, бармақ бастығып, беріп жібермек болып тұрады. Талай алданып, бармағын тістеп, арық соғым сойып, санын соққандарды көргенім анық. Ал

қазір, жылқы да, дүрілдеген көкжал жылқышы жоқ, сондықтан қазақ он-жиырма шақты жылқысынан айрылып, жау жақында, көз көршіде деп, амалы адасып отыр. Өзін жарылқай алмай, досқа сыйламай, жеуге қимай, жылқымызды бөрі емес, қары куып кетті, деген қауесет сөзді естиміз. «Иә, досқа тимегеннің бөрі, қарыға тиесілі болғаны ғой». Дегенмен жарықтық жылқы бар болсын, көп болсын деген тілектеміз.

***Сөз соңы:**

Құрметті оқырман қауым, кейбір сөздердің емлесі жөнінде мағлұмат бермекпіз. Себебі кейбір сөздерді қазақшалап, кей сөзді қазақ ережесіне сәйкестедім, кей тұста түбірін сақтадым, аудармасыз қолданыста жүрген сөздердің тура мағынасын сөйлетуге тырыстым. Аздап тоқталайын, мыс: қазақ дейміз, неге қалық демеске (халық емес); қазақстанды неге қазақел демеске, рахым емес рақым десек, сөз негізі рақымшылдық қой. Ашшы, тұшшы дегенде «щ» әріпі қажет пе?! Есімдер Шаһ, Шаһмардан, Аһат, Гауһар, Айдаһар, Шаһар, Жаһұт, қаһарман, Рух, Рухани, тарих сөздері қазақтың һ-әрібімен жазу қажет болар. Аллаһ сөзіндегі һ әрібі қатаң айтылмай ауада қалқып естілуі қажетті, мыс. Аллаһдан, Аллаһны, Аллаһға (құлшылық) деп жалғанып, биссикат сияқты ауа ырғағымен айтылуы керек сияқты, құран сүрелерде салай оқылады ғой. Сондай-ақ, маһаббат, тәкаббар, жиһаз сөздері де, үф, үлфіл, лүфіп (соққан жүрек), саф (ауа), т.б. сөздер қолданысы қазақша болуы қажет-ақ. Әсіресе, бәйгі (бәйгім-бәйгім) сөзі әбден бәйге (орыс ұлтының қалданысы) болып орналысып алыпты. Сондықтан қазақ әлінбиінен сөз жүйесіне орай түзу, қазақша орнатсақ дұысырық болар.

Бұл сөздердің қазіргі грамматикалық қолданысын білсем де, латын ережесіндегі баламаларын қолдануға ұмтылыс жасадым. Түсінулеріңізді сұрап, кешірім өтінемін.

Әсә - дос

Балау құдағиымен

Ардагерлер, жазушы В. Могильницкий

Н. Нұрмақтың інісі, қарындасы Нуржамал

Балалармен бірге

«Үстаз» ардагерлері: Галина Алексеевна, Тұрсынхан, Валентина Яковлевна, Нәсипа, Роза, Нескен, т.б. апайлар.

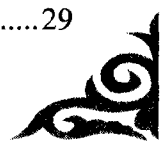

Мазмұны

Алғысөз	3
Күн сәулелі нұрлы Отан. Нұрлы Отан	6
Астана – Нұрбақыт	6
Дара Дәурен.....	7
Тұнық сәуле таң сұлу. Ой құрсауы	9
Бұлақ сөзім.....	10
Анам, сізге қарыздармын. Менің анам. Сөз және тіл.....	11
Тілек	12

* БАЛАЛАРЫМ БАЛДЫРҒАН

Сіздерге арнап жаздым ән. Әжені сүй. Балақай. Сәлем, мектебім	13
Дәл осылай сезінем.....	13
Көбелек. Жаз мезгіл.....	14
Құстар. Жаңбыр. Күнді көрдім.....	15
Анашым. Күн нұры.Еңбек. Гүлдер. Ғашыкгүл.....	16
Бақытгүл, Үлфілмәлік. Бөртегүл. Күнбағыс. Жауқазын ...	17
Бақбақ. Бәйшешек. Бұлбұлым. Күнім, Шырша	18
Жұпар иіс. Өрік. Қауын. Қарбыз. Жүзім	19
Қызанақ. Ана	20
Торғай мен бұлбұл	21
Балық неге ән салмайды. Қораз бен қаз.....	22
Тайқардай. Аққайың. Ақ мысық.....	23
Қарлығаш	24
Іс тіктім. Боламын. Қос қарлығаш.....	25
Төлдер. Қазақ малсақ.....	26
Балара. Бұртиады бала. Қамыс	27
Орман. Күз. Өппақ, әппақ, әппағым.....	28
Шырша жыры.....	29

Боран, Көктем келді.....	30
Ұя. Күншуақ. Ақ қоян. Екі қаз.....	31
Сұр көжек. Үкі. Көкек. Шар. Шындық.....	32
Тапқыр қоян.....	33
Кішкентай ертегі.....	34
Жалқау. Доп.....	35
Алақай. Қыс. Аю қыста неге ұйықтайды?.....	36
Неше аяқ бар кірпіде?.....	37
Ай мен Ажар.....	38
Тісің нешеу? Дәлдейік. Санамақ.....	40
Бес саусақ неге бірдей емес.....	42
Менің досым он.....	43
Он жерде оным... ..	44
Мен мен Менмен.....	45
Һәріптер әсері.....	46
Ақ бөпем.....	47
Ақ бөпеш.....	48
*КӘНЕ, БАЛАЛАР, ОЙЛАЙЫҚ.....	50
Жұмбақтар.....	50
Әркімді - ақ ойлантар.....	55
Ойлан да тап.....	56
Жаңылтпаштар.....	57
Ойлан, тап!.....	58
Оңға оқысаң да, солға оқысаң да қос сөз болады.....	58
Оңға оқысаң да, солға оқысаң да мағыналы сөз болады..	58
Оңға қарай оқысаң да, солға қарай оқысаң да мағынасы біреу ғана.....	59
Буынды алмастыру арқылы сөз жаса.....	59
Сөзден бір әріп алынса да, мағыналы сөз қалады.....	60

Күлейік, Күлдірейік. Өзілің жарасса. «А» дан кейін т.с.с. 61
 Өленді аяқтамадың ғой. Әй. Рауан-ай. Тілазарға сөз айтсаң... 61
 Екі мақтаншақ көрші. Ашшы не? Тұшшы не? Дәмді не?. 62
 «Р» - «Л» ма. «Ш» - «С» ма? Бәрін өжің білешің ғой 62
 Жеймін, жеймін. Алма бар ма, мама? Тығылыспақ..... 63
 Ой, ғажап ай! 64
 Кел, балақай, ойнайық, ойнасақ та, ойлайық!..... 65
 Бұл қай кез, айта ғой тез! 66

***ЕРТЕГІЛЕР** 68
 Достық..... 68
 Күзетші торғай. Қанқыз..... 70
 Қорқақ қасқыр. Тұңғыық 71
 Әлемдегі мөр немесе құс қанатындағы кереметтер 72
 Бұл, әлде, маһаббат па?! 73
 Дыбыс әлемі 74
 Әліпби 76

***АУДАРМАЛАР** 79
 Тасбақа. Піл және Керен 79
 Абсент деген аты бар аңыздың жалғасы болғаны абзал ... 166

***ҚАЗАҚ ҚАЛҚЫНЫҢ ДҮНИЕ ТАНЫМЫ**..... 80
 Қазақтың даналық мұрасы 80
Киелі қарашанырақ 84
 Көнеден келе жатқан киіз үйдің түрлері мен құрылысы... 84
 Киіз үйді тігу және жығу..... 90
 Киіз үйге қатысты ұлттық ұғымдар 91
 Киіз үйдің арғы бергі тариһынан..... 93
 Ертегі ермек емес 97

Киіз үй жайлы мақал-мәтел	104
Қарғыс және тыйым сөздер.....	105
Киіз үйге арналған, басқа тідерге аударылмайтын сөздік	106
Қазақтың обсерваториясы (Б.Т.С.)	110
Қымыз	112
*ТАРИҢ ҚОЙНАУЫНЫҢ ЗЕРДЕ ҚАЗЫНАСНАН	115
Киелі сандар сөйлейді	115
Жеті саны діни ұғымда	155
Қазақ неге қырық санын қадірлейді?	162
*Ой соңы	163
Қазіргі сәтте адамзат баласы дамудың қай деңгейінде деп ойлаймыз?	164
Менің ат туралы айтарым, әлі де, көп сияқты.....	182
Қазақтың қазанаты бар ма?	184
Ал қазіргі кезеңнің сәйгүліктерінен білерміз шамалы	189
Атпен шынығу ойын, жарыстары.....	191
Сәйгүліктер сыны	191
Тағы да қазанат жайлы	194
Араб жылқысы	195
Қас жүйріктің белгілері	195
Жылқы түстері	197
Тұлнарға тағзым.....	200
Ақылды мал.....	200
Жеті қазынаның бірі – жылқы	200
Тұл қайыру ғұрыпы	203
Жалқы туралы сөз мәйегі де көп	206
Жылқы түлігі туралы мақал-мәтелдер.....	207
Жылқы жайлы жұмбақтар да бар	208
Жылқы түсі.....	208
Жылқы атауы.....	209

Дертке шипа іздесең	210
Жылқы жүрісіне байланысты ерекшеліктер	210
Жасына қарай жылқы атауы	211
Жылқы екі жасында тісейді	211
Жылқы түлігінде кездесетін аурулар	211
Сәуіріктің сезімі	213
Жиреннің жоғалуы мен оралуы	213
Жылқы – малдың патшасы	214
Ер-тұрман құралдары	216
*Жылқының тоғыз қасиеті	220
Жылқы еою	221
*Ой түйін	231
*Сөз соңы	232

*Мәрсияхан Жақыпқызы (Сембаевна)
Бердалина*

Нұр Рауаны

*Өлеңдер,
әңгімелер,
аудармалар.*

III КІТАП

Басуға 25.02.2013 қол қолайды. Пішімі 60x84 1/16. Оффсеттік қағаз.
Шартты б.т. 13,9. Таралымы 1000 дана. Тайсырыс №1554

«Tengri Ltd.» баспаханады басып шығарылды.

Қарағанды қ., Б. Жырау д., 84

Тел: 8(7212) 43 19 54, 99 60 88

Моб: 8 702 222 30 22, 8 700 222 30 22

E-mail: tootengri@mail.ru

